

СЕСТРА

I

Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре й не запам'ятаю. Тільки мені наче сниться, що хитав мене хтось у колисці і співав надомною тихесенько.

Як поховали паніматку, батько не хотів удруге оженитись. Не буде вже над мою першу милу, — було, каже. — Коли господь її прийняв, нехай уже діточки господарюють!"

Батько наш був дуже добрий: жалував нас обох рівно, і брата й мене. Жили ми при достатку, всього було доволі; що, було, собі задумаю, те й зроблю: все мені вільно було. Що яке-то моє дівування було розкішне й веселе, то й згадать любо! Нехай мій батенько царствує!

Погуляла дівчиною років зо три; сватають мене. Я все не хочу. а батько не силує, хоч там які були й багаті, й пишні женихи. Аж ось послав і мені господь до пари й до любові. Мій жених був хороший такий, господи! Чорнявий, ставний... Так-то вже я його сподобала! Тільки й на думці, що Павло; як би то хутче побачитись! А він не з нашого села був, геть із чужого. Побачу — й веселенька, а не побачу, то такий уже сум мене візьме, такий жаль обійме, що й світ мені не милий! Спізниться він на гуляннячко, я й очі виплачу. "Може, — думаю, — в його друга є дівчина". Коли так по Семені, другого дня, і не сподівалась, і не снилось мені, та й посватався він. Батько поблагословив. Дарма що чужесторонній, та господар був добрий такий, хазяйствував, що й на стороні його всяке знало.

Привіз мене чоловік на своє господарство. Боже мій милий! Як-то жили ми любенько! Та не дав йому господь довгого віку... Тільки всього два роки була я за ним. Такий він був люб'ячий до мене! В хату то й

заглянуть весело: як у віночку. Сидимо, робимо чи так говоримо, усе собі вкупці.

Коли тут — лихо мені тяжке — рознедужався Павло мій. Кидалась я й до знахарів, і до лікарів — ніхто нічого не вразив! Смерти, кажуть, не одперти... помер Павло...

Приїхав за мною батько та й до себе взяв. Чоловікову хату продали і худобу всю.

— Живи в мене, дочко! Чого ти маєш у чужому селі одинока сидіти! Хіба ти сирота, нехай бог милує!

II

А брат мій тими часами оженився, узяв таки з нашого села дівчину; моторна така, чепурна, що й годі! І дитинка в їх була, дівчинка, як ясочка, свіжа й повна, як гурочок.

Не поплакала я ще й півроку за своїм Павлом а тут і батька ми поховали. Кажуть люди: як одна біда йде то й другу за собою веде. — то недурно й кажуть! До якого с часу ми добре жили; далі зубожів мій брат: то хліб не вродив, то худоба вигинула; а п'ятеро діток бог дав: дві дівчини й три хлопці. Журиться так брат, аж в'яне. Невістка смутная ходить, і дітки навіть посуміли. Таке вже настало що й хліба ні за що купити.

— Сестро! — каже брат. — Коли твоя ласка, позич мені грошей! Як буду жив, зароблю — оддам, а вмру, то бог тобі оддасть!

Я й прзичила йому ті гроші, що за хату й за худобу взяла, та ніби в нас і в хаті повеселішало: і брат заговорить, і братова всміхнеться, й дівтора бубонить, регочеться. Я радію: "Слава господові, що і в нас, як і в людей благодатно!" Купив мій брат худобу, став потроху розживаться.

Ми з братом щиро любилися зроду, змалку. Щоб посваритись або скривдити одно одного, крий боже! Вже як там не погодимось на чому, то подаруємось.

І небожата мене дуже жалували, аж за мене було змагаються між собою: "Се моя тітка!", а той собі тягне: "Моя!" Та як учепляться цілувати, то було й роботу з оук вихоплять, і хустка з голови спаде.

Тільки братова багацько гордувала. Вже ж я й годила як малій дитині, та ні, не вгодила! "Братова, серце! — було раджу їй. — Зробімо так да отак, то добре буде". Там чи купити що, чи продати, — зроду-віку не послухає; хоч шкода з того видима буде; вона свого докаже. Перед нею затихну, поплачу нишком, та й годі. Не хотіла брата турбувати; знов до неї з ласкавою мовою підійду.

Якось розсаду з нею садимо в городі. Я говорю до неї; вона, мов не чує, одійшла собі геть. Важко мені на серці — заспівала собі; співаю, а сльози так з очей і ллються... Коли чую: "Боже помагай, і день вам добрий!" Дивлюсь — се наша сусіда. Перехилилась через тин та й кланяється. Я хутенько втерла сльози.

— Добридень, — кажу, — сестрице!

— А я оце до вас іду.

— Та милості ж вашої просимо!

— Чи не продали б ви мені розсади трошечки?

— То вже для чужого продати, а для сусіди й так треба дати.

— Коли ваша ласка, серце! — і простягає мені глечичка.

Я набрала скільки там у глечичок та й дала їй. Подякувала та жінка та й пішла собі. Братова на мене й накинулась.

— Се, — каже, — як усі господарюватимуть, то й господарство моє рознесуть чисто! Такі й золоту гору розімчать!

Як почала, як почала... Мати божя милостива! Я тільки слізьми вмиваюсь...

— Братова, — кажу, — не жалувала я для вас нічого, поки що мала! Гріх вам буде, що ви мене хліба куском тепер дорікаєте! — Покинула робити й вийшла з города.

Тяжко й важко мені. Узяла собі таку думку: "Покину їх, піду служити!" Зібрала своє добро; що в тлумочок склала, а що покликала братових дівчаток та їх обділила. У мене було всякої одежини й не злічити, а все добра, нова. Скільки полотна було, хусток, плахот, юпок! Діти радіють; зараз дівчатка й почали вбиратись. "А чи мені гарно, тітусю?" — "А мені?" — "Як оддамся, то зав'яжу оцю червону хустку", — говорить, а сама ще така, як узлик. Джергочуть коло мене, а мені вже так жалко, що й словечка не скажу; за слізеньками світу божого не бачу! І діти помітили — жалують мене: "Тіточко-любочко! Чого ви журитесь? Може, хто вас налаяв? Може, ви нездужаєте?" Обсіли мене, як дрібні пташенята. "Не плачте", — вмовляють та мені рученятами очі затуляють.

III

Чую, так надвечір, брат іде. Я уступилась та й сіла в кутку. Він веселий увійшов:

— Здорові, діточки, й ти, сестро!..

За ним і братова в хату. Посідали вечеряти вони й діти.

— А ти чому не йдеш, сестро?

— Спасибі, братику, не хочу.

Він подивився на мене пильно й жінці в вічі, похитав головою.

— О жінко! — каже. — Се вже, бачу, твої примхи! Не обижай сестри: гріх тобі буде!

— Оце мені лиха година та нещаслива! Хіба ж я в тебе наймичка, що мені не вільно й слова сказати! Ганю я твою сестру, чи що? Я тільки правду щиру сказала!

Покинула вечеряти й з хати пішла.

А старшенька дівчинка до батька:

— Чого се, тату, тітка все плаче? Так плаче, що господи! Що мати їй сказала?

Брат змовчав, тільки по голівці дівчинку погладив. По вечері зблизився до мене, сів поруч зо мною та:

— Сестро моя, — каже, — не журись, голубко! Досі жили з тобою любенько, треба б так і звікувати. Нас тільки двойко в світі... Подаруй моїй жінці яке там незвичайне слово, зроби мені таку велику ласку, сестро моя рідненька!

— Братику мій, голубчику! Нехай же мене господь милосердний боронить, щоб я з тобою в сварку заходила, — кажу. — Що твоя жінка мене обидила, я їй те дарую, тільки важко мені на серці, братику мій! Нехай поплачу, — полегшає.

— Не плач, сестронько, годі!

— Я, брате, хочу вас покинути.

Він так і стрепенувсь:

— А де ж ти будеш?

— Піду служити!

— Що се в тебе за думки такі, сестро! Зглянься, на бога! — почав вговоряти та вмовляти, й жінку привів, — і вона просить:

— Не кидай нас!

Почули діти. Боже! Як кинуться до мене та в плач!

— Тіточка наша любенька! Хоче нас кидати! Не кидай, ми тобі будем годити, ми тебе шануватимем!

Що против кого, а против дітей я й не зговорю. Пригорнула малих до серця та тільки плачу.

А брат думає, що то вже я роздумалась, дякує:

— Спасибі, сестро, що ти моїх діток жалуєш! Та вони без тебе посиротіли б, як без рідної матері.

А я таки маю думку йти в службу.

Полягали спати. Я й очей не звела: обняли мене думки, та гадки, та журба пекуча. Трудно було й здумати, що десь наймичкою маятимусь! Мала й худобу, і господарство своє, зросла в розкоші, а доводиться

служити за хліба шматок та годити, може, і лихому, і ледачому кому! Треба й правду, й неправду терпіти, треба привикати! Зазнаю чужої сторони, яка вона є! Перебуду всякого горя й лиха! Ніхто мене не жалуватиме; ніхто не сяде, не зажуриться коло мене, ані словця любого та щирого не промовить! Звісно, чужі люди хоч і добрі, та не знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму.

IV

Ранісінько-ранісінько піднялась. Усі сплять; іще й на зорю не займається, — імла. Востаннє глянула на діток, на брата. І братової жалко стало. Взяла свій тлумочок та тихенько й вийшла з хати.

Іду, іду і не оглядаюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу та й глянула тоді на своє село; а сонечко саме сходить... Село як на долоні, так мені в очах замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвір'я, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не зворухнуся, — задивилась. Що мені там кожна стежечка, кожний кущик знакомісінькі; дивлюсь туди та дитство й дівування своє розкішне, і заміжжя щасливе, і вдівство гірке — все мов по писаному вчитую.

Куди мені йти? Нікого й нічого не знаю, і сум, і неспокій мене обіймає. Чула колись іще од батька-покійничка, що в Дем'янівці живуть якісь родичі наші: матусина небога була оддана туди за коваля Ляща. "Піду собі до їх, — думаю, — все мені буде охітніше служити, де мій рід ведеться".

Іду шляхом, — боюсь так, що мати божа! Раденька вже, як хто навстріч мені береться. А шлях не спить: то той стрінеться, то інший, то возом їде, то йде. Вже скільки сіл минула, і козачих, і панських, не забарююсь і не дуже в речі заходжу: розпитуюсь дороги в Дем'янівку, подякую за хліб-сіль та й далі.

Другого дня притомилась я дуже та й сіла спочити в холодку під вербою. Округи мене то жито половіє, а в житі купка льону голубо цвіте; то ячмінь колоситься; оддалеку гайок синіє, пісочаний шлях угору закручується, як золота нитка; день бог дав жаркий, і вітерець не дмухне — тихо; тільки якась пташка сама собі щебече, наче моя душа бідолашна, та гудуть бджоли понад пахучою гречкою.

Коли дивлюсь — ідуть якісь люди гурбою: і старі, й молоді, і дітвора; зблизились до мене й на добридень дали. "Добридень! — кажу й собі. — Садовіться, та одпочиньмо трохи". Бачу, що дуже вони потомлені.

— Звідки вас господь несе? — питаю чорноброву, хорошу молодицю, що дитинку на руках тішила

— На прощу ходили, у Києві були, — каже. — А вас куди мати божа та добра доля веде?

— У Дем'янівку, коли знаєте.

— Оце б то не знати, коли самі з Дем'янівки! Се нам цин шляшок із вами; то разом і підемо!

— А чи не знаєте там коваля Ляща?

— Ляща? Який же то коваль Лящ? Ні, серце, не знаю й не чула. Є в нас Лящі, так то не ковалі, а так собі хлібороби, як і ми.

— Спитай мене, молодичко, — озвалась стара бабуса, обділяючи діток, що обсіли її, хлібом і поглядаючи на мене ласкаво. — Я зазнала ще того коваля Ляща і жінку його знала, — нехай над обома земля пером! Добрячі були люди покійнички!

— А давно ж вони померли, бабусю?

— Давненько, моє серце. Вже років із дев'ятнадцять буде. На одному тижні й померли; як щиро любилися, так одно без одного й не жило. Перше він переставився, а за їм і вона; вкупі поруч і поховали їх. Хата спустіла, бо не було в їх ні роду, ні плоду. Се, мабуть, чи не до них ішла? Може, родичка? Бо вона була здалека взята.

— До їх, бабусю, та лиха моя доля.

— Нехай господь милує! Що ж тобі за пригода така, серце?

— Іду служби шукати, то думала, що родичі, то службу мені нарадять, а тепереньки, голівко моя бідная! Не знаю, що й робитиму!

— Шкода жугітись, молодичко! Журбою поля не перейдеш! Ось я тобі службу нараджу, йди до нашого отця Івана служити. Я в його і хрестилась, і вінчалась, і досі живу, та, мабуть, і вму у нього. Що то за добрячі люди, старосвітні, прості! Їх тільки двойко, обоє старенькі вельми. Була дочка, оддали заміж, та не довго й погосподарювала — умерла. Дівчинка зосталась, то старі при собі держать унучечку. Славне таке дитятко, що годі! Отець Іван уже дуже старий і темний років із дев'ять, а служби божої не кидає. Дознався був владика, що сліпий старець чинить у божому домі одправу, — і заборонив. Так люди виходили усенькою громадою просити за його, щоб оставлено. "Люди добрі, — рече їм владика, — коли він такий вам любий, то я не бороню йому стояти при престолові божому й до кончини його віку; треба тільки мені вивірити на свої очі, що темний сліпець благоподобно службу божу одправляє". Наїхав владика й хвалу богів оддав, що так твердо й непомилешно темний править службу божу, і хрестом його благословив... Іди до їх, молодичко. Роботи буде небагацько. Здужатиму, то й я поможу.

— Спасибі вам, бабусю моя ласкавая! Нехай же господь дає вам усе добре!

— Ну, тепереньки полуднуймо та й поберімось далі. Сьогодні й дома заночуємо, коли бог дасть.

V

Дем'янівка та в долині, мов у зеленому гніздечку, лежить. Село велике й багате. Дві церкви, одна мурована, висока, друга дерев'яна й давня сильне, аж у землю вросла й похилилась. Отець Іван жив за мурованою недалечке; мав собі домочок, і садок, і город, — невеличке, та хороше хазяйствечко.

Надвечір увійшли ми в село, і розбрелись прочани улицями. Кожне до своєї господи поспішає, а я за старою бабусею йду. Так мені чогось сумно й боязно, аж моє серце мре. Як перше було, коли йду куди, то весело й залюбки, а тут і очей не смію підняти. Увійшла та й стою сама не при собі. Чую, що стара за мене одповідає.

— Увійди та одпочинь, дитино, — промовив хтось тихо й поважно.

Звела очі, аж против мене, на липовій лавці, старий, старий дід. Очі йому незрячі, й така в тих очах тиша та добрість, що я ніколи й не бачила. Борода біла нижче пояса кучерявиться; сидить він у тіньку, тільки вечірній промінь сонячний наче червоним золотом його обсипає.

Як почула я такі слова ласкаві, аж за серце мене вхопило. Сльози ринули мені з очей, а він простяг руку та й поблагословив мене. Бачу, й вона увійшла: старесенька, малесенька, ледве од землі видно, а ще чуйненька, говірка.

— Оставайся в нас із богом, молодичко, — каже. — Ти молоденька, то й хату нашу розвеселиш, і внучечку мою втішиш. Біжи лишень сюди, Марусечко, до нас! Ходи, не соромся!.. Така вже в нас соромляжа, мов засватана.

Взяла за ручку невеличку дівчинку, гарненьку, чорнявеньку, що все з-за дверей блискотіла оченятами, та й увела в хату.

— Пожалуй же, Марусенько, молодицю, вклонися й пошануй.

От воно й вклонилось, і привітало мене чепурненько. А я думаю собі: "Як-то теперейки небожата мої кохані? Чи згадують мене?"

Осталась. Живу в їх місяць, живу й другий; добре мені так, що годі! Так мене жалують, як свою дитину. Ото, було, впораюсь у хаті, пообідаємо та й посідаємо усі в садку під черешнею. Панотець тихенько собі сидить та думає або молитви шепче, а то псалми співає — так хороше, господи! Старенька й паніматка гомонять то те, то інше; я коло їх тулюсь та слухаю. І внучечка качається по садку білим клубочком, і до нас прискочить, і знов у гущавині зеленій зникне. Тихенько й любенько день мине, що так, здається б, і вік свій звікував. От же все мені туга невсипуща! Вони й розважають, і розговорюють.

— Не сумуй, — кажуть, — то гріх великий. То дитина плаче, бо нічого не розуміє, а доросла, то повинна собі раду дати. Нехай помислить, що, може, трапиться й добре ще в світі; а здоров'я втратиш — яке вже буде життя! Годі, серце, послухай нас, старих! От поглянь, який господь вечір дав!

А сонечко заходить. Річка тече, як щире золото, між зеленими берегами; кучеряві верби купають у воді віти; цвітуть-процвітають маки городні, і високоверхі коноплі зеленіють; де коло білої хатки червоніє рясне вишення чи високий кущ калини стріху підпирає, закриваючи всю білу стіну; а хатина ж у розквітлому городі, як у віночку, ховається. І зелено, й червоно, і голубо, й біло, й синьо, й рожево коло тої хатки... Тихо й тепло, і скрізь червоно — і на небі, і на згір'ях, і на воді. Господи!..

— Сей...світ — як маків цвіт; як-то на тім буде! — каже, було, стара, похитуючи головою.

— Боже мій, боже! — промовить паніматка стиха. А панотець підведе темні очі вгору.

— Слава господові! — рече.

VI

Одного дня раненько йду з водою, коли назустріч мені чоловік. Глянула, — та се ж Трохим Рибець, із нашого села! Боже мій! Мало коромисла не впустила, і слова не промовлю — зраділа. А він:

— Так се справді ви тут? Ми чули, та віри не йняли. Брат ваш дуже за вами журиться. Ідеш у Дем'янівку (а я, бачте, за колесами), може, сестру побачиш, — каже мені, — то скажи, що засмутила вона мене сильно, і прошу я її милою просьбою, щоб до нас вернулась.

— Та чи здорові ж вони там? — питаю плачучи. — А діточки як? Мабуть, забули мене?

— Де вже забули! І досі плачуть, що ви їх покинули. Що ж маю вашому братові казати?

— Кажіть йому, що дуже мене жалко і ного, і діток, і серце моє в'яне... а вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати — тож не знаю, хто мене присилує.

— А тут же вам добре?

— Так-то добре, що й сказати не можна! — та й розповідаю йому, де я служу.

— Зайдіть лишень, — кажу, — то я небожатам якого гостинця дам. Скажете: тітка прислала.

От там узяла кілька грошенят, то те купила, то те, — шлю їм.
Проводжу того чоловіка за село та плачу-плачу!

— Скажіть, що я їх до самої смерті кохатиму, а згадую щогодини, щохвилини. Куди не гляну, що не заговорю, то все їх згадаю!

— Та добре ж, добре. Чому не сказати? Скажу. Прощавайте! Нехай вам господь помагає із вашими господарями! Які то люди добрячі! Привітали мене, заїжджого, як сім'янина. От люди!

— Так-то вже їм бог дав, що всі їм любі й милі, — кажу йому.

— То вже правда, що божі люди! — одказує чоловік, радіючи.

Провела його за село, того чоловіка, поплакала... Минуло з тиждень. У суботу білю хату, коли біжить моя Марусенька:

— До вас гості наїхали!

— Які? — питаю, а саму як огнем обхопило.

— Та там якийсь чоловік, такий чорнявий, високий, і молодиця гарна, і діточки з ними. Питаються вас.

Я й не схаменусь — стою. Коли бачу — брат у хату з жінкою й з дітьми. Боже мій! Світе мій! Так я й зомліла: одно, що радість велика— побачила, а друге—згадала своє горе й лихо. Почали мене всі просити: "їдь та їдь із нами. Не послухаєш нас із жінкою (і вона просить, тільки сама невесела), то діток наших послухай: вони за тобою щодня плачуть".

А дітки як очепились за шию мені, то й не вступаються, цілують та просять:

— їдьте з нами, тіточко наша кохана, їдьте!

— Ні, не поїду.

Вони й заплакали, мої голуб'ята; так слізочки з очей і капотять.

Як припали вони, то не можна й одхилити од мене. Одмовлялась я, одмовлялась, та й мусила послухатись.

Пішла, попрощалась із господарями, подякувала їм за милість і за ласку. Вони радіють, хоч і жалко, що одходжу од їх, та на мене радіють, що бог мені дав — ізнов до брата іду, — у свою хату. Проводили мене хлібом-сіллю, поблагословили, а Марусечка, то й плакала за мною, що покидаю її саму.

Увійшла я знов у ту хату, що в ній і росла й дівувала. Здається, що кожний куточок веселенько мені всміхається, і я наче помолодшала: з діворою кручусь по дворищу та бігаю; то на улицю вигляну, то в садок кинусь: се ж бо я й дома!.. Та не довго радуваласьь.

Почала братова мене знов допікати. Уже тепер і ступити мені не дасть; уже нема мені й промитої води: та те не добре, та се не гаразд! Та на свою голову прикликали собі біду! Як почне — боже, твоя воля! — що я й об'їла їх і обпила; та якось і про гроші мої згадала, що я їм позичила: "Ти думаєш, ми тобі гроші винні? Іще з тебе треба б узяти: ти вже більш хліба в нас з'їла, ніж тих грошей було!"

А я позичила братові всі до копійчки, що взяла за худобу, — а в мене були й воли хороші не одна пара, й корови, і овечок отара велася, й хату продала, — то всі, всі йому оддала.

— Ну, — кажу, — коли вже з'їла я свої гроші, то бог із вами! Нащо ж ви мене вмовляли вернутись? Там мені було добре, як у рідного батька!

Вона затихла; бачить, що вже дуже мене скривдила, та, мабуть, побоялась, щоб брат не сварився.

VII

Я таки того ж дня й пішла од них не прощаючись. Брата й дома тоді не було. "Вже як там тяжко не буде, — думаю, — а вдруге не вернусь! Піду світ за очі, щоб мене й не знайшли, і не просили!" Бо таке в мене серце хибке, що й не встою, як знов проситимуть та молитимуть. І надумалась іти в Київ.

Заходила в Дем'янівку. Хоч і в стороні, та дуже жадалось мені побачити своїх перших господарів. Поплакала там, і вони зо мною посумували.

— Піду до Києва, — кажу їм. — Як далеко буду, то про мене забудуть, та чи не забуду й я свого лиха.

— Нехай господь помагає! Іди з богом. А коли схочеш до нас вернутись, вертайсь. Ми раді тобі будемо, приймемо

тебе, аби живі були.

Вийшла я од них веселіш теплим ранком. Пішла собі дорогою.

Перехожий, проїжджачий — що їх там па шляху не кидалося в вічі, ніхто мене не зайняв, спасибі богу! І москаль пройде — мине, і крамарський віз простугонить, і пан четвернею пробіжить — тільки тебе курявою обнесе, та й знов з поля вітрець повійне і зазеленіють тобі гаї й степи;

деколи озеро заблищить чи річка розливається. А що ходка чумаків не одна наверталась на очі, то втішно мені було добре слово почути: "магайбі!" або дороги розпитаться;

то ж усе з наших, простих людей, що горя зазнало і дома, і в дорозі, то й душі живої не цурається.

За тиждень прийшла в Київ. Красний, боже, який! А що вже святі церкви, то й не сказати! А людей, людей! Без ліку, та все чужі — минають і не глянуть на тебе. Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі місця питати. Ходжу, ходжу, тільки улиці й заулки перехресшую. Увійшла в базар, сей таки точок Подольський, —стоїть купочок молодиць і дівчат.

— Боже помагай! — кажу.

— Спасибі!

А самі оглядають мене — яка й звідки.

— Чи не знаєте, — кажу, — де б тут службу можна знайти?

— Еге! Ми й самі ждемо, молодичко! А се вони, бач, вийшли, чи не найме хто: так вже тут заведено.

— Коли ваша ласка, — кажу, — то й я собі коло вас стану.

— Становіться, ми не боронимо.

Стою я та дивлюсь: люд як та комашня копошиться, одно на одного наступає, зіходяться, розіходяться, гомонять, кричать, — і люди, й пани, і міщани; стукотить, гуркотить. Той своє продає, той приціняється до чужого. Дві молодички гарненько цокотять удвойзі, а тут дітвора змагається — чогось не поділили. Перекупка, як жар, червонолиця, стала против сонця, бряжчить коралями та вигукує: "Е, е! Коралі добрі! Дивіться ж бо, молодичко! Ось купи, моя любочко, купи, приміряй до лица! Ну ж бо, ну, не соромся!"—звивається вона коло повновидої, гарної молодиці у білій сорочці і в зеленій хустці. Молодиця не хоче, а вона таки зачепила їй за шию намисто та кричить:

— Дивіться, дивіться, добрі люди, що в мене молодиця, як калина, як яблучко, як дівочка, як паняночка!

— Та пустіть мене, бог із вами! — одбивається молодиця. — Я й ваше намисто порву! Отеє справді! Чого це ви на мене напались?

А сама засоромилась, почервоніла, як вишенька, і досадно їй, очиці блищать, і сміється.

Москаль, що якесь старе залізо продавав, задивився, стоїть і всміхається, і не чує, що жвавий міщанин у чемерці штовха його: "Москва, москва! Чи продаєш залізо?"

Постояли ми там годину, а може, й більш. Якесь пристаркувата пані до нас іде.

— А чи нема тут такої молодиці, щоб помісячне згодилась?

— Чому нема? — кажуть усі. — Можна й на місяць ізгодитись.

Та й почали договорятись. Каже та пані: "Роби мені й те, й те, і друге, й третє, і все, і біли, й вари, і ший, і мий. Дам тобі на місяць карбованця!"

— Шукайте собі деінде, — кажуть їй, одступаючи од неї. А вона до мене: чи не згоджуся я.

— Добре, пані!

Та й пішла за нею. "Все, — думаю, — що-небудь запрацюю собі. Роботи не боюсь: треба жити, то треба й робити, щоб не було од бога гріха, а од людей сорома. Нема ніде хліба лежачого".

Привела мене пані до своєї господи. Невеличкий будинчок; кімнатки низенькі, похилі, а проте столички всякі, коло стіни рядочком, і завіси на оконцях, і дзеркальце висить, — хоч там таке, що як подивитись у його, то й себе не пізнаєш: так тобі перекривить обличчя... Стріла нас панночка, вже доросла й огрядненька собі, нівроку.

— Що, мамінько, — питає, — найняли?

— Ось іде за мною. Якась селючка нагодилась.

— Отее, мамо! Що зробите, то все не до ладу! Нащо вам селючка здалась? Вона нічого не вміє, ані плаття вигладить, ані вслужити догодне. Хіба будемо на неї дивитись, як на мальовану!

Стукнула дверима, аж столички всі скакнули, як живі, й вийшла.

Бачу, що мені недобре тут буде! Де ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питимою своєю матінкою поводитись?

А стара й слова дочці не промовила.

— Вари, — каже, — обідати, молодице! Розказала мені всі там порядки і навчила, що й як, та й покинула мене саму в хаті.

На обід прийшов і чоловік її з крамниць, — такий високий, чорнявий, у синій чемерці, очі йому веселі й бистрі. Поклонивсь мені та й каже:

— Гляди ж, молодичко, шануйся, то будемо сватами й братами!

Спасибі йому, розважив мене трохи тим словом добрим. Тяжко робила я, — боже, як тяжко! Цілісінький день у роботі; одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає. Стара й сама години не посидить дурно: а дочка була вже така вигадчиця, що нехай господь боронить! Сходить

сонечко — вона вередує, і зайде — вередує. І те не добре, й те не до ладу, і не так говориш, і не так ходиш... та коли б же на мене одну, а то й на свою рідну матір гримає: "Чому, — каже, — в нас не так, як в Іваненковських панів, що в їх усе по-панськи, любе й миле? А в нас усе по-мужицькому. Я, каже, так жити не можу!" Та й сяде плакати. Мати вговорює, аж падає коло неї: "Не плач, дочко, не плач! Бог дасть, і в нас по-панськи буде!"

А батько таки просто, було, каже: "Ой, дочко! не дурій! Що се ти химеруєш, якісь панські розкоші все вертяться в тебе на думці. Гляди, щоб з тебе добрі люди не сміялись!"

Вона розгнівається й вибіжить.

— А що? — каже, було, до жінки, — бог нас покарає, що ми так дитину розпустили! Не буде їй добра у світі, коли такою вередницею зостанеться. Не потурай їй, жінко, бо каятись будеш! Чому ти її на розум не навчиш? Ти ж мати, ти перша порадиця. Вона в тебе увесь день божий сидить та гави ловить і за холодну воду не візьметься. Ти все за багатшими пнешся; придивись, лишень, то й побачиш, що ні за чим гнатись. Так повелось тепер, що аби на передніх колесах добре, а на задніх і невіть-що!.. Коли жалуєш дитину, то навчай грозьбою, коли не можна просьбою.

А дочка не дуже-то й слухає матері: загне голову, як муштровий кінь, та й вийде з кімнати.

Послав бог їм лихо: захорував господар та хутко і вмер. Як умирав, покликав дочку та й каже:

— Доню моя мила, доню моя люба! Багацько ти мене журила, та нехай тобі господь подарує! Послухайся мене хоч тепер, не пнися в пани, не гордуй своїм родом. Твій рід хороший і величний: не плодив ні злодіїв, ні душогубців, як інші багатії роди. Живи, доню, як бог тобі дав, шануй

стару неньку. Нехай би ти коло неї впадала, а не вона на старості літах коло вередливого дівчати! Послухайся, доню!

Вона тільки плаче та в руку його цілує. Поблагословив її та знов питає:

— А що, доню, пам'ятатимеш мій завіт тобі?

— Пам'ятатиму, татоньку милий!

Поховали його на Скавиці. Народу зійшлося, міщан, що ніде було й орішку впасти. І не чула, щоб хто лихим словом обніс нашого покійника; всі царства божого йому жадають: такий добрячий був чоловік!

IX

От дівчина й схаменулась була трохи: і матері допоможе в чому, і до мене по-людськи заговорить. А там як почали вчашати якісь приятельки, верхоглядки та верхоумки, то й звели її нінащо, і дома не сидиться, і роботи вже годі: все б у гостину, та щоб убрання все нове та хороше на їй було. Як дома, то до півдня буде вбиратись та начіпляє на себе всього, що треба, а чого й зовсім не треба, як на кілок у коморі. Аби трохи в матері забряжчало в калиточці, зараз і почне вимагати; а мати така, що послухає й оддасть, та потім нікому так гірко, як мені, бо стара хоче те у хазяйстві навернути, що дочка витратила, — та й д'хнути мені не дає: роби, та й роби, та й роби!

Дав бог весну, віє теплом, із стріх вода капле, сонечко веселенько світить, тане сніг, задзюрчали по улицях струмочки, садки зазеленіли... Стали на прощу люди сходитись. Звідки вже не тягнуться у той Київ щовесни! Прийшли і з нашого села; якось у базарі вгледіли мене й пізнали.

— Як же господь милує? — питаються. — А твій брат дуже на тебе гнівається, їздив за тобою у Дем'янівку, та там дознавсь, що ти аж у Києві. "Коли вона така, — каже, — що мене кидає, як лихого пана, що їй не жалко, то й я одцураюсь її!"

— А як вони живуть? — кажу. — Чи здорові, чи живі всі діточки? Чи гаразд у їх у господі?

— Де там! Такі стали голі, як турецькі святі. Чогось не ведеться їм. Господь їх святий знає, що то таке! Може, то ваші сльози їм одливаються. Зубожіли так, що часом і хліба позичають.

— Земляки мої любі, — кажу їм, — як би то мені вас іще побачити? Чи не зайдете до мене? Я маю дещо братові переслати, то, будьте ласкаві, візьміть.

— Добре, — кажуть, — на ранок наготуй, то візьмемо.

Я вже п'ять карбованців грошима загорювала та ще скриньку: то хустку купила, то сорочок справила кілька. От узяла я ті гриші в калиточку, чотири карбованці братові послала, за п'ятого купила то намистечка дівчаткам, то сережечки, то хрестики хлопцям, то персніки, і стрічок, і спідничку старшенькій небозі, — нехай мене згадують, кохані діточки!

Провела земляків, та й з думки мені не йде братня біда. Боже мій милий! Може, справді се йому мої сльози одливаються. Нехай же мати божа прощає мене, грішну, що я своєму рідному братику лихо наплакала! Та й плакати мені не гоже: є й нещасливіші од мене, й убогі, й недужі, та живуть, а я й здужаю, дякувати господові, і зароблю собі й хліба шматок, і сорочку. Се мене й господь не помилує, коли впаде хоч слізка з моїх очей за себе самую. Коли вже плакати, то за брата, що в його й жінка, й дітки дрібненькі.

Надумалась я та ніби мені й працювати веселіше стало. Як уже не гордувала, як не орудувала мною панночка, я перетерплю. "Може, ласкавістю своєю та покірливістю втихомирю її", — було, думаю. Та не така-то вона вдалась! Бачить, що корюся, та ще гірш мене зневажає, а далі й бити вже порвалась.

— Бог із вами, — кажу, — нехай хто інший вам служить, а я не хочу. Мене зроду ніхто ще не бив, та бог мені дасть, що й не буде бити ніхто, поки віку мого!

— А ми тобі грошей не дамо! Добудь місяця. Не дослуживши, не смієш кидати: ми грошей не дамо!

— Та ви з моїх грошей не забагатієте, а я бідна не буду. Не оддасте, то мені бог оддасть.

Стара почала вмовляти: останься та її останься; бо жалувала мене, що я їй щиро робила, не лінувалась і слухняна була, — от як той товкач: що мені загадають, те й зроблю.

Х

Коли ми тут сваримось і миримось, у ворота хтось возом уїжджає. Глянула та й очам своїм віроньки не йму. Се ж мій братичок ріднесенький!

Вибігла до його:

— Братику, мій соколе! А мені казали, що ти дуже гніваєшся на мене!

— Ні, сестро моя рідна! — говорить. — Так уже я звівся, що ані гніватись, ані жалкувати ні на кого не маю! Нужда мене зстарила і зв'ялила.

Бачу я з першого погляду, що він зовсім із лиця спав, аж почорнів. А який же то парубком був! І веселий, і повновидий, як місяць... Так мене й облили сльози.

— Чого тебе господь приніс, брате?

— Здумав собі та й поїхав. Дуже вже сум великий на мене напав. Хотів тебе побачити й світу божого повидати.

Сіли ми в брамі та й говоримо собі, журимось, і час нам не змигнеться. Він мені оповідає, яке в його убожество настало, і як жінка, хоч і любить, та неспокійна дуже, і як діточки ростуть і мене згадують. Почули од людей, де я і що, як проживаю, то раділи так, що господи!

Я й кажу йому:

— Братику мій коханий! Ти в мене один у світі: ти в мене й батько, і дитина, і родина. Поки здужаю я працювати, працюватиму для тебе та для твоїх діток. Нема в мене тепер нічого, тільки два карбованці, зароблені в панів, та не знаю, чи оддадуть, а хочу я згодитись на рік. Вони мене вмовляють остаться, то нехай дадуть мені наперед гроші... От візьмеш та й справиш собі, що там найхутче тобі треба.

— Спасибі, сестро!..

А сам аж гнеться.

Я пішла до панів. Тільки на поріг, а стара й пита:

— Чи останешся? Що те лихо згадувати! — каже. — Моя дочка ніколи тебе обижати не буде: се вона так щось із нездоров'я.

— Та коли ти обижаєшся, — промовила дочка, — то я й не доторкнусь до тебе.

— А як же мені, панночко, не обижатись? Хіба се ви мене пожалували, чи що, щоб я вам дякувала?

— Та вже годі, — перебиває стара. — Годись на рік. Що схочеш?

— А я хочу двадцять карбованців, — кажу. — Дасте, то зостанусь, а ні, то піду де в друге місце служити. І гроші хочу всі наперед.

Вони почали торгуватись: і дуже дорого, і гроші не можна разом. А я, як сказала, то й не одступаюсь од свого слова.

— Ну, — кажуть, — нічого з тобою робити. Дамо двадцять рублів, тільки, не всі разом. Дай свою бум агу, а тобі ось п'ятнадцять карбованців.

"Візьму, — думаю собі, — хоч п'ятнадцять: йому тепереньки дуже потрібно".

Оддала ту бумагу, що панотець мені дав, узяла гроші, подякувала та й до брата.

— На, — кажу, — братику мій! Нехай тобі на добре поживання будуть!

Побув він зо мною два дні. Весело було й прокинутись, що побачу його, поговорю. Що то рідне та своє!

Служу таки в тих самих панів. Іще два місяці мені до року осталось. Важко, боже, як ледачому годити! Та вже найнялась, як продалась, — треба служити! А добуду року, то, може, дасть мені господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!

КОЗАЧКА

I

Жив у нас у селі козак Хмара; багатир був! Що було в його поля, худоби, що всякого добра! Не дав йому Господь діточок купочки, уродилась дівчинка одна одним, як сонечко в небі. Випестили її, викохали хорошу й чепурну, і на розум добрий навчили. Уже шістнадцятий годок минає Олесі, вже й свати почали в хату навертатись. Старі дякують за ласку, частують, а дочки не змовляють: "Ще нехай погуляє, то буде чим дівування згадати. Ще не час голівку молоденьку на господарстві клопотати; нехай погуляє дівчиною".

А що вже женихів було, Боже мій милий! Де вона пройде, то як рій гуде! Та й дівчина ж була! Велична, хороша, до всякого привітна й ласкава, і заговорить, і засміється, і пожартує; а де вже помітила що незвичайне, то так погляне, наче холодною водою зіллє, і одійде собі геть.

Жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. Сказано, як молоде, то й гадок не має; тільки й думки, як би погулять весело. Да вже як там хороше й розкішно не жилося, треба було й їй свого лиха одбути. Занедужала перше мати: таки вже старенька була; похиріла неділь зо дві та й переставилась. За ненькою й батько помер з нудьги та з жалю за вірним подружжям, що з нею молодий вік ізвікував.

Осталась Олеся сиротою. Плакала-плакала, та треба було привикати. Добрі люди її не забували: то стара тітка прийде, розважить, то дівчата прибіжать, нащобечуть, а коли то й за собою витягнуть. Дождали осені. Свати й не переводяться в Олесиній хаті: одні за двері, другі на поріг. А вона все дякує та одмовляється то тим, то сим.

— Чому не йдеш заміж, Олесю? — питає стара тітка. — Женихів у тебе, хвалить Бога, як цвіту в городі; хоч греблю гати. Чого б то тобі

гордувати? Парубки ж у нас — як орлята: жваві, молоді. І старече серце радується, поглядаючи на їх, а щоб то молоде дівоче німіло й до жодного не хибнуло, — я вже й не знаю, який се теперечки світ настав.

— Тітко-сердечко! нехай я ще погуляю!

— Пора, пора, моя дитино! Послухай старечої сувори. Самій тобі веселенько, а вдвох із любим чоловіком іще веселіше буде. А що хазяйствечком будеш клопотатись, того не бійся: робитимеш не для кого, як для себе; любо буде й поклопотатись. Ти, дякувати Господові, не кріпачка: твоя праця не загине дурно.

— Не кріпачка! Нібито вже як кріпачка, то й світ зав'язаний! Живуть же люди.

— Живуть, Олесю, та таке їх і життя!

— Як пани добрі, то й людям добре.

— Та що з того, що пани добрі? Які ще паненята будуть! Та й добрим треба годити, і в добрих загорюєш для себе хіба три ступні землі на домовину, а в лихих... то нехай Господь не доводить і чути!.. Годі й згадувати таке!.. Послухайся, Олесю, та й на весіллі погуляймо! А що вже мені втішно та мило буде, як пощастить тебе Господь сім'єю, що коло тебе діточки, як бджілочки коло повного квіту, загудуть!

— Я ще погуляю дівчиною, тіточко! — та й годі.

II

Аж ось шле свати Іван Золотаренко. Олеся пошанувала любих гостей і рушники подавала.

А сей Іван Золотаренко та був кріпак. Такий-то виходився хороший, моторний, і не пізнати його, що в гіркому кріпацтві зріс.

Догадались тоді вже всі, кого Олесья дожидала, та так і забурчало по селу, мов у джерелі: "Як то можна! та де се видано! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!"

Почула стара тітка та й вдарилась об поли руками:

— Бодай же я не дождала таке чути! Дитино моя, Олесью! схаменись! Та як би жив був твій батько або мати, краще б вони тебе в глибокій криниці затопили! Та їх і кісточки струснуться в землі з великого жаху та жалю! Що се ти задумала? Та се тобі якісь чари давано!

Так то вже вмовляє стара Олесью, і просить, і плаче.

— Ні вже, тіточко моя любя, — говорить Олесья, — нічого не поможеться: буду за Йваном!

Стара до Петра Шостозуба. Нема, поїхав у ярмарок. Лихо!.. А той Петро Шостозуб та був перший чоловік у громаді, — вже старезний такий, Боже! як молоко, білий.

До Андрія Ґонти — нема. До Михайла Дідича — нема: усі в ярмарку.

— Ой лиха моя година та нещаслива! Кинусь хоч до Опанаса Бобрика!

Сей дома був. Лежить у садку під грушею, люльку пихкає. Побачивши Олесину тітку: "Здорові, — каже, — були й Богу милі! Чи не на пожарину біжіте?"

— Нехай вам Бог помагає, пане Опанасе! прийшла до вас за радою. Порадьте мене: несподіване лихо спостигло! Зберіть раду!

— Оце! щоб то для жінок раду скликати! Вже б то й громада була як синиця без глузду! Зберіться самі, та яка всіх перекричить, тої і правда буде.

— Ой пане Опанасе! се не жіночі примхи: велике нещастя нам сталося!

Та й оповістила йому все чисто. Нащо вже веселий, нежурбливий, та й він заклопотався сим випадком.

— Еге! — каже, — що то дурне дівча, сказано вже! Коли й вимага якого лиха, то не другому кому, тільки собі власне.

— Ходіть, пане Опанасе; може, вона вас послухає. А не послухає, то звелимо послухати! Ось і шапка, рушаймо!

Ідуть, а на всіх улицах люди так і снують, аж не потовпляться, і все до Олесиної хати, — і старі, й молоді, і малі навіть собі біжать. Всі вмовляють та просять:

— Не йди за кріпака, не йди! як такого ходу, то лучче з мосту та в воду!

А парубки оступили хату.

— Не дамо дівчини, — гукають, — не дамо! Нехай вільна козачка не закріпощається людям на сміх, а своєму селу на сором!

Та що не вмовляли Олесі, нічого не допомоглось. Тільки гірш дівчину засмутили. Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, хоч і одмовляла їм, що

не вповає ані на худобу, бо має й сама, ані на вільність: "Що, — каже, — по тому, що буде вільний, коли не буде любий?" — а проте сльози так з очей і ринуть.

— Тебе, дівчино, як я бачу, й за рік не переговориш, а за два не переслухаєш, — каже Опанас Бобрик. — Сказано: жіноцький розум на що добре здатний? От любий, любий, та й годі! А любого того які обсіли, на се не вважаєш? Та що я маю слова дурно тратити! Вона й не слухає! Бувайте ж здорові, та, не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопитеся!

Се зговоривши, потяг старий до своєї господи, під грушу.

Далі й люди почали розходитись. Осталась в Олесиній хаті тільки стара тітка плачуча.

III

Вже й ніч землю обіймає; зійшов місяць і вдарив ясным промінням по білих хатах. Олеся, смутна й неспокійна, одчиняє віконце, дивиться: парубки обсіли кружалом її хату; інші гомонять, а декотрі понурі сидять і голів не зводять. Подивилась Олеся, подумала, зачинила віконце і вийшла, а тітка за нею.

Стала Олеся на високому порозі та словами промовляє до козаків:

— Панове молодці! — каже, — змалечку зазнаю, що ви були у всякому ділі звичайні й обачні; не сподівалась я од вас, козаків, таку собі наругу мати! Що ви мене, як вороги, стережете, в неславу сироту вводите! Коли б із рівним змагались, а то з безпомощним дівчам!.. Не заживете собі на сьому слави, панове!

— Не сподівались і ми, Олександро, — озвався, виступаючи, огрядний, високий парубок, — не сподівались, щоб старого Хмари дочка та з кріпаком поїнялася!

— Коли наші парубки тобі не до любові, було сказати, — почав другий, козак гарний, як іскра, — ми б тобі знайшли самі; усю Україну виїздили, та знайшли б!

— Шкода шукати, коли мені Бог уже послав такого, що й до любові, й до пари. Яка мені доля судилась, така й буде, не жалкуватиму ні на кого. Хоч і рік стерегтимете мене, я на другий оддамся таки не за кого іншого, як за Йвана Золотаренка. Розходьтесь, панове козаченьки, прошу я вас просьбою, не засмутіть гірше мене, молоді! Послухайте моєї тітки, її старечої та розсудливої мови!

— Розходьтесь, соколи мої ясні! — промовляє стара плачучи. — Вже нашому лиху нічого, мабуть, не вдієш! Попуст Божий, діти!

Парубки погомоніли-погомоніли та й розійшлись.

А Золотаренкові старости собі розгнівались.

— Сього не чутно й зроду в добрих людей, — кажуть, — подавали рушники, змовились, — чи годиться ж розраджувати? Козаки, а звичаю не знаєте! Ми хоч і кріпаки, та за себе вступимось!

— Хто ж і порадить сироту, — одказують старі козачки, — як не ми? Се б нам од Бога гріх був великий, коли б її не одговоряли од сього лиха. Не послухала — Господь із нею! Буде гірко каятись нерозумна дівчина, тоді згадає нас!

Уранці йде Олеся дружок збирати. Куди не вступить, усюди одмовляють, інші аж плачуть. Которих дівчат то матері й не пустили в дружки, которі й самі не пішли, а які і йдуть, то все зітхаючи та жалуючи Олесі: "Не веселий дівич-вечір у нашої молодії!"

От і повінчались; ходять по селу та на весілля запрошують. А тут проти їх саме їдуть люди — з ярмарку вертаються. І Петро Шостозуб, і Андрій Гонта, і Михайло Дідич, і ще скільки людей. Петро з сивою паровицею рушає попереду. Се був дід дуже старий, білий, а проте чуйний, високий і прямий, як явор; очі йому блискучі, як зорі; іде собі покволом та й питає стрічного чоловіка:

— А що се за весілля в нас скоїлось?

— А се, — каже той, — покійного Хмари дочка повінчалась із Іваном Золотаренком.

— Із Золотаренком? та який же то Золотаренко?

— Кріпак, пане Петре, от Сухомлинського пана підданий.

Засмутився старий Шостозуб, дуже засмутився, і не сказав нічого, а другі так і покрикнули з жалю та з досади.

Тут молоді порівнялись; треба було вже перше всього привітати їх, як Бог велів. Вони поклонились, на весілля просять.

Петро підняв високу шапку.

— Боже вам помагай! — рече. — Нехай Господь щастить долею, щастям і здоров'ям!

Молоді дякують.

— Просимо ж, добродію шановний, на весілля!

— Ні, молода княгине, не піду до тебе на весілля: не подобна річ мені, старому, по весіллях гуляти. Дякую за ласку!

А Ґонта Андрій, чоловік добрячий, тихий був, і каже молодому:

— Ой Іване, Іване Золотаренку! що ти зробив, мій друже! Хіба в тебе розум дівочий, що вповав на теперішнії часи, а що буде послі, не подумав єси та й запропастив і дівчину, і все її плем'я! Тим-то, кажуть, сирота: вільно і втопитись.

Та й похитав сивою головою.

— А чому ж на весіллі не погуляти! — озвався Опанас Бобрик, узявшись у боки. — Жаль, та не вернеться! Хоч погуляймо!

— Стара необачна голово! — каже Петро, — схаменись! Ти б приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми!

— Та що ж, пане-брате! Плачеш-плачеш та й чхнеш!

— Не звичайно жартувати, пане Опанасе, — гукнули всі разом, — коли таке діється! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!

— А нуте лиш, годі вам! От справді, розгримались, як на дурного! Не йти, то й не йти, і не піду; а дочка козака, треба б і танців козачих; та з вами не зговориш — шкода!

Молоді стоять і очей не зведуть.

— Нехай же Господь дає долю добру і талан. щоб були здорові, як вода, а багаті, як земля! і вік вам довгий, і розум добрий, красні молодята!

Поклонились старі та й рушили собі до домівок; а молоді своєю дорогою пішли.

Засмутились голуб'ята. Ізглянулись між собою: він поблід на лиці, в неї очиці отяжіли слізьми — і пригорнулись одно до одного.

— Кохання моє! — озвався він стиха, — така в мене думка, що я тобі світ зав'язав!

— Милий мій, моє подружжя дороге! — відповідає Олеся, — що нам Бог дасть, те й буде! аби в парі з тобою вік звікувати!

V

Другого дня пішли панам поклонитись. Не почула Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердиті, а горді — аж надимаються. "Будь покірна, — наказують, — та до роботи панської щира!" І чудно, і сумно було Олесі таке слухати! А далі й страшно стало. Се справдішня невольниця вона буде!.. І марно її літа молодії перейдуть! Марно пишная краса зов'яне в щоденній тяжкій роботі — у неволі!..

Ідуть до господи улицею, — як же глухо та сумно по селу, Боже милий! Спом'янула Олеся: було, вона в своєму селі йде — той привітає, другий на здоров'я питає, декотрий пожартує, інший стане та свій смуток-жаль повістить; і старі гомонять, і молоді, й дітвора бубонить. Було тільки сонця краєчок засвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук — живий люд! А тут хто й стрінеться — понурий, неговіркий, печаловитий.

Свекруха рада Олесі, як рідній дитині, не знає де її посадити, як пожалувати; та все не розвеселить вона Олесиного серденька. Була стара вже, до того ж змучена тяжкою працею та недостатками; то й веселої мови од неї не почула молода невістка. То розкаже яку пригоду людську, то на своє безщастя плачеться, тільки й добрить, що той світ, ніби вже в сьому пишному, красному світові нема ні добра, ні краси, ані правди.

Коли б хоч з чоловіком словечко перемовити, так не вирве й годинки вільної: то те він робить, то те, то йде, то їде, як гість додому наvertsає.

Та що далі, то все гірше. Почав пан хату одмагати: десь прикупив сім'ю людей, то треба було хати. "Ти, — каже Золотаренкові, — йди у двір; у тебе невелика сім'я, а схочеш, то й сам собі збудуєш: ти багату взяв".

Перетягли їх у двір, а тут Бог дав дитинку, хлопчик народився. Пригорнула Олеся синятко до серця, облили її дрібні сльози. "Сину мій! дитя моє кохане! погуляв би ти в світі, полюбував красу і пишність світову, дознав би втіхи й розкоші сьогосвітньої, та гіркая твоя неволя буде! Ще в сповиточку загрімають тебе, змалечку застукують, — не розів'єшся, дорогий мій квіте, ізв'янеш у зеленочку!"

VI

Живе Олеся рік, і другий, і третій, і четвертий. Благословив господь діточками: три сини — як три соколи. А що попомучилась вона, що сліз повипивала над ними, — Мати Божа! Сказано, у дитини заболить пучка, а в матері серце. Іде на панщину, мусить їх кидать, а дітки — одно не говорить, друге не ходить, а третє не вміє сидіти, — дрібненькі, догледіти нікому, бо стару свекруху того ж таки року, як Олеся оддалась, поховали. Пересумує день у роботі, увечері біжить — що там мої діточки, як? А серце мре, непевна вона, чи діток застане живих і здорових. Хіба

таке не бувало, що в одної жінки разом два сини втопились, граючись коло ставу на березі?

Підросли діти, збулась сього клопоту, так друге лихо приспіло: то пан Семенка, то паничі Йвася шпирують — не догодив, то пані гримає на Тишка — біг коло неї, не вклонився. Що дня божого діточки її, як бубон, збиті. А хоч коли й мине день без карності, все неспокійно, все серце смутиться, все горя та лиха сподівається.

Тільки що діти літ стали доходити, що вже матері і втіха, і поміч, позабирали їх до покоїв. З того часу не було веселої минути, ані спокійного сання Олесі: і вдень і вночі перед очима чорнявії хлопчєнєтє, потомлені, поблідлі, привиджуються: самі в покою сидять мовчки, без гуку, без гомону, без забавок, тихенько; аби поворушились, аби словечко між собою заговорили, зараз пани й гримнуть: "Що там за гомін! Ось я навчу вас тихо сидіти!" Сполохнутьєся голуб'єтєчкє тє й стихнуть.

Що дня божого умивається Олеся дрібними сльєзємє: "дітєчкє мєї! квїтє мєї! Пов'єлє вє зеленєчкє!"

Якє булє добрє, продєлє, є грєшї розкєтєлєсь. Чє малє ж нє тєкє сїм'є трєбє? Є пєнє нє дєє нїчєгє, тє щє й гнївєється. "Тє, — кєжє, — повєннє свєє мєтє: тє бєгєтєгє бєт'єкє, є вс'єгє довєлє! Кєлє тєбє жєлєкє дїтєй, тє зодєгєй сємє, є в мєнє й бєз вєс бєгєтєгє розхєдє".

Чєлєвїк з нуд'єгє зєвсїм зєнєпєв здрєв'єм, єтєпїв якєсь, нїчєгє їмє нє стрєшнє, нє бєзєкє, нє бєлїснє стєлє; є пєрвє з вєлєкєгє жєл'є тєк, булє, й єбмєрєє. Нє єдєн рєз Олєсє блєгєє їгє, булє, слїз'ємє пєжєлєувєтє дїтєк, нє гєбєтє їх, як вїн у вєлєкємє гєрї, нє пєм'єтєєчє сєбє, стрїмгєлєв, булє, кєдєється з хєтє, блїдїй, єчї блїщєть, тєкїй, щє ї пєдєвїтєсь нє їгє стрєшнє, — тє л'єбємє слєвємє, лєскєю ї вгємєє їгє, щє булє єбїмє її ї дїтєк, дє сєбє прєгєрнє тє ї рєзїллється слїз'ємє.

Якось горювали вкупі, коли знеобачка лихо наринулось, та щонайтяжче: став пан у дорогу ладитись, аж у Москву, і Йвана Золотаренка за собою брав. І не просились, бо такий жорстокий був, немилосердний, що дурно й голову було клонити.

— Діти мої! — прощається Іван, — прощайте, соколи мої ясні! Шануйте матір, любітесь із собою, нікого не кривдіть... прощайте, діточки мої любії! Жінко моя кохана! не поминай лихом мене, безщасного, що втопив тебе в безодню та й покидаю. Оділлються мені твої сльози!

Олеся й не плаче, стоїть біла, як хустка, не зведе очей з Івана, не випускає його із своїх рук. А тут пан кричить: "Хутко, хутко!" Пригорнув Іван до серця Олесю востаннє та й побіг. Тоді Олеся, як до пам'яті прийшла, схопилась — уже нема, далеко; тільки пил слідом клубочиться, а коло неї діти плачуть.

— Діти мої! — скрикнула, — діти мої! тепер нема в вас жодного оборонця, нема помагача, самі-самісінькі zostались у світі!

І справді, було хоч гляне в любії очі, щире слово почує, пригорнеться до його, посумують укупі, все було легше, як мала коло себе прихильну душу, вірне серце; а то зосталась, як та билина в полі! В селі хоч і не без добрих людей, та кожний із своєю напастю змагається, свою біду оплакує. Звісно вже, панському не те, то друге, а допече; то ніколи чужим лихом бідкатись. Хіба стара тітка прибіжить. Вже стара така, зморщена, як сухе яблучко, а все тупає та гомонить, — то хіба вона приплететься та поплаче з Олесею, поблагословить її діточок.

Так-то проживає Олеся, працюючи без спочинку, без утоми; так і рік цілий минув, як одна година. Все на панщині, в роботі. Пані така, що й одпочити не дасть: роби та й роби! Де вони на роботі, і вона туди вийде, і столичок за нею винесуть; сяде та все картами розкидає: се вже у неї

перва була забавка. Сидить, тільки очима поводить та вигукує: "Робіть діло! робіть! не лінуйтеся!"

Якось-то вирвалась Олеся, пішла до тітки одвідати стару в недузї; а того дня був у селі ярмарок. Бачила Олеся своїх подружок: які ж то молодиці стали! Так-то убрані гарно, а пишняться, як повні рожі, і чоловіки коло їх, і діточки: которе коником грається, которе орішками пересипає, а більшенькі новими чобітьми рипають і весело кожному в вічі поглядають. Олеся стоїть у старій свитині, стоїть сама-одна, розлучено її з чоловіком, діточки її стомили ніженьки, заклопотали головочку, годячи панському плем'ю, як лихій болячці. Нема в їх ні забавок, ані іграшок дитячих, нема й одежинки про святий празник; і мати вернеться — нічого не принесе, щоб їх звеселити, щоб утішити своїх діток! Такі-то думки взяли Олесю; а до неї підійде то Ганна, то Мотря, то Явдоха, все знайомі, ще дівчатами гуляли; і говорять до неї привітно, і про діток розпитують; та бубличка їм дає, друга маківничка.

— Спасибі, спасибі, — вимовляє Олеся, обливаючись сльозами. — Як ви мене не забули, то нехай вас Бог не забуде!

VIII

Минув і другий рік — од чоловіка нема вісток, як у воду впав. Сумувала Олеся, сумувала, та надумала до панії йти, бо їй частенько листи шлють.

Ввійшла до покою; пані сидить і гадає на картах, не помітила її приходу. Глянула Олеся коло себе: се той самий покой з дзиґарями, де вона була молодою, убрана, уквітчана, сама — як квіточка свіжа, а теперечки?.. Боже мій милий! Чи се ж вона? Стоїть якась постара, замучена молодиця, печаловита, боязлива... Усе згадалося Олесі: "Пропав мій вік молоденький!"

Кланяється:

— Пані милостива! будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає?

— Боже мій, — скрикнула пані, — збавила мені усе гадання! Бодай ти добра не діждала! Чого в вічі лізеш? Чого тобі треба?

— Маєте од пана листи... що там мій чоловік, Іван?

— Яка розумна! Хіба це панові нічого більш і писати, як про твого чоловіка, га? Що він? та як він? Служить, та й годі!

— Чи привик, пані милостива, чи здоровий?

Ввійшли паничі, слухають та й оскиряються, а пані аж зареготала.

— Та що ти собі думаєш! — покрикнула на Олесю, — пан буде мені писати, чи здоровий твій чоловік! Мабуть, ти п'яна або зроду така навіжена. Йди собі геть, іди! Виженить її!

Паничі кинулись обоє та й випхнули її за двері.

"Вже не побачу Йвана і не почую про його, — думає Олеся. — У нещасливу годину позналися й покохалися!"

Коли так неділь у дві або в три прийшов лист од Івана. "Чи живі, чи здорові, — пише, — діти мої любії, і ти, жінко кохана? А я то все хворію; вже б і помер, та зміцняє мене надія вас побачити і свою рідну Вкраїну. Як то ви живете-проживаєте? Шануйте матір, коханії сини мої, любітеся щиро! Нехай Господь вас усіх благословить! Нічого мені вам гостинця послати: хоч я й ходжу у срібних гудзиках, а проте нічого не маю. Часом пан у гостині сидить, то я голодати мушу, як не нагодують добрі люди. Що й казати! кому не було добра змалку, не буде й до останку!"

— Таке й тобі щастя, як мені, Іване мій! — каже Олеся, плачучи. — Коли б же я була письменна, я б до тебе безконечником листи писала, щодня посидала, а теперечки комусь треба поклонитись та попросити. Чи напише ж так сумно й щиро, як моє серденько чує?

Пішла до дяка просити.

— Добре, — каже дяк, — я напишу, а що мені за те буде?

Глянула вона на його: червоний такий, пикатий, веселий; мабуть, гуляти любить і горілку вживає: нема надії, щоб поцінно взяв.

— А що ви, добродію, схочете? — питає.

— А що я хочу? Даси два золотих і кварту горілки?

— Добродію! будьте ж ласкаві...

— То йди до інших, а нас не руш!

— Пишіть, пишіть уже, Господь із вами! Він нашого листа дожидає...

Почала казати, а дяк пише. Більш вона сліз вилила, як словами промовила, та так-то сумує бідна, що дяк тільки головою трясє, а далі й каже:

— Чуєте, молодиче! Дасте мені дві двадцятки і кварту горілки?

— Ой добродію! та будьте ж милостиві, треба ще писати... іще не все я проказала.

— Я напишу, напишу... годі... а ти не принось двох двадцятток, не треба!

— Як же, добродію? Що ж ви візьмете?

— Нічого! — крикнув дяк ніби з досади, та зараз стих і каже: — Скінчу, та ходім вип'ємо по чарці з горя та з лиха.

— Дякую за вашу ласку, добродію, а пити не хочу. Нехай Мати Божа дає вам і долю добру, і здоров'я! Спасибі вам.

— Та давай уже, молодице, я твій лист по пошті пущу. Де тобі справлятися!

— А що треба за се дати?

— Нічого. Люди знакомі, то й так візьмуть.

IX

Послав дяк до Йвана лист, та невідомо, чи бідолаха його бачив, бо хутко прийшла звістка од пана, що Йван помер. Та ще писав, щоб слали до його старшого панича і якого там хлопця usługувати. А меншого панича звелів на столицю виправляти.

Почався клопіт у дворі, збирають паничів у дорогу. Стали й слуг їм вибирати. Якраз напали на Золотаренків. Казали Олександрю покликати. Тільки тоді й згадали про неї, а то ніхто й не спом'янув, яку їй Господь велику тугу послав.

Прийшла вона; пані й каже:

— Збирай синів у дорогу, з паничами поїдуть.

А вона стоїть, дивиться панії в вічі, наче не розуміє; тільки зблідла як крейда.

Пані розсердилась:

— Що ти, глуха, — кричить, — чи німа?..

Упала нещаслива, не зможе й словечка вимовити, тільки руки здійсмає ридаючи.

Як розлютується пані, як накинеться на неї!

— Та я тобі й те, й те зроблю!

Так-то вже напустилась пані, неначе вона яку велику шкоду вчинила — свою рідну дитину пожалувала, що вже сам Господь звелів своїх діток жалувати, а її зганили, й обідили, і з покоїв вигнали! Що чуло її серце змучене, ніхто того не знав, ніхто й не спитав.

Треба синів на чужину зряжати. Чи вернуться вони стару неньку поховати, чи, може, як їх батенько, самі там поляжуть, що й голівки ніхто не оплаче! А може, зледащіють її діточки, її соколи ясні, що тепер виряджає хороших, добрих і щирих, а доведеться, може, таких побачити, що бодай не діждати нікому! Хто їх порадить? Хто на розум добрий навчить? А тут ще недостатки та нужда гіркая, що ні з чим і вирядити: ні сорочечки, ні одєжинки годящої. Що було, останнє яке добро, — продала, діток наділила і на смерть собі нічого не оставила.

Востаннє спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними, тихо та гірко плачучи. Останню нічку ночують! Скільки-то часу мине, поки вона знов побачить любих хлоп'ят, та чи ще коли побачить!

От уже й сонечко сходить... дзвякнув дзвінок... Веде Олександра діток, обливаючись сльозами, та все тільки благословляє їх та хрестить...

— Панички! — промовила до паничів, кланяючись у землю, — будьте милостиві до моїх хлопців!

А паничі й одвернулисьь.

— Мати Божа! — крикнула Олександра, ридаючи, — я тобі своїх діток уручаю!.. Сини мої, сини мої... — та й ввалилась, як трава на гостру косу.

Х

Коли кому вік нещасливий, то й довгий, кажуть; так і Олександрі: прогорювала ще скільки літ сама з малим Тишком. Про старших синів і чутки нема; може, що й пишуть паничі, так пані не каже.

Пані тим часом село продала та переїхала у місто жити. За нею й Олександра мусила їхати, і там ще скільки людей. Якби хто знав або схотів її наставити, то вона вдовою була б ізнов на волі, некріпачка; та що вже тепер по тій волі!

Олександра так занепала здоров'ям, що й робити нездужає, а пані гнівається: "Дурно, — каже, — хліб мій їси!" А далі так уже розлютувалась: "Іди собі, — каже, — куди хочеш. Коли ти робити не здужаєш, то й їсти не проси. Йди собі з двора й хлопця бери!"

Вийшла Олександра з панського подвір'я і Тишка за собою вивела. "О, — каже, — панське дворище! бодай нічого доброго зроду-віку в тебе не вступило!"

Пішла найматься; та щось із тиждень попід тином ночувала, поки собі місто знайшла в якогось коваля. А сей коваль такий, що хоч би й паном йому бути, лихий та сварливий, Господи милосердний! І жінку лає, і дочку; а як сп'янчиться, то всі вікном утікають: зараз битись! Та ще й кричить:

— А чому мені жінку не бити або кого іншого? треба всіх бити, бо й мене бито!

— Хіба я тому винна? — плаче жінка.

— А як же не винна? одно за одного мусить одвічати!

Отакого коваля викували!

Коли б хто побачив: несе, було, на гору відра з водою стара, убога жінка, а за нею чорнявий обшарпаний хлопчик скаче, — чи пізнав би хто Олександру, багату козачку, пишну дівчину?

Не послужила й місяця — занедужала; жене коваль з хати. Куди йти? Поплелась у панський двір; тільки що в браму вступає, а пані й стрічає її лихими словами:

— Що, — каже, — згодувала собі синка злодія! Обкрав твій Семенко панича! Та підожди лишень, підожди! А ти чого прийшла? Нездужаєш? Женить її з двора, женить!..

Вивели Олександру з подвір'я та й кинули під тинном без помочі, саму із малим Тишком. Плаче біднесенький хлопчик, плаче!

— Боже ж мій милий! мій Семенко злодій!.. Ой Семеночку, Семеночку! дитино моя добра й щира! Яково-то мені чути таке про тебе!.. Батько ж тобі наказував... Синку ж мій нещасливий! спом'яни свою неньку стару!..

А Тишко, не розуміючи, обійма її та все вмовляє:

— Не журіться, мамо, не плачте, Семенко вернеться. І Семенко, і Йвась, обоє приїдуть...

Та вмовляючи неньку, й заснув коло неї.

Благословилося на світ; прокинувся Тишко та й пішов просити... Дивиться Олександра, як її дитина рученята простягає до людей; як хто копійчку дасть, хто бублика, інший чорняву головку погладить, а інший одіпхне — все бачить Олександра.

Коли ось підійшов якийсь муж до неї та й питає, чого тут лежить, чия вона. Розпитався про все. "Ходім, — каже, — до мене, поки одужаєш", — і провів її до своєї господи з Тишком.

Він жив собі з ненькою вкупі; удовець був і дитиночку мав маленьку, дочку. Вони міські були, міщани, і заможні — всього було досхочу. А що вже добрячі, то нічого й казати! За тиждень Тишко налився, як червоне яблучко, так і качається по дворі. Олександра то не натішиться — одужала, помолодшала.

— Наймись у нас дитини доглядати, — кажуть їй, а вона й душею радіє. Найнялась. Живе в їх тихо й спокійно; усе б добре, та думки про Семенка її сушать...

— Е-е, — каже хазяїн, — чого журитись? Може, ще не така біда, як ти думаєш. Розпитайся, де він служить. Як у панича, то, має бути, панич простив.

Увечері нишком, щоб пані не побачила, пішла Олександра й розпитала двірських людей.

— Тільки й чули, — кажуть, — що дуже твого Семенка катували, а таки залишив панич при собі його.

— А що? — питає хазяїн.

— Та добрі вісті, паночку, — каже Олександра, плачучи, — кращих не почую.

— Годі плакати, небого! Паничі не вікуватимуть та чужині, приїдуть, і синів побачиш. Та придбай їм що-небудь, щоб дякували матері.

А вона вже й скриньку купила, пошила калиточку та все складає туди гроші. "Се моїм діточкам буде!" — думає.

Прийде хазяїн з торгу, то, було, й кличе:

— А йди лишень, небого! ось тобі новенький карбованець, поміняймося на старого.

Біжить Олександра, міняється, дякує йому, Боже як! та радіє, як та мала дитина. Полюбує новенькими грошима, що так аж сяють, і сховає знов діточкам.

Треба хазяїну кудись далеко на хутір виїздити; кличе Олександр з собою. Та як би то пані пустила!

Їде до панії, щоб бумагу їй дала; а пані:

— Не хочу я, не дам тобі бумаги і їхати не пущу. Ти повинна мені платити. Скільки береш?

— Два рублі в місяць, пані.

— То й плати мені два рублі в місяць, так пущу.

— Треба ж мені зодягнутись самій і хлопця зодягнути.

— А мені треба ще й більш од тебе. Ти яку-небудь свитину накинеш та й байдуже, а нам треба жити по-людськи. Як не даси двох рублів, то й не пущу!

І не пустила.

— Дай уже їй два рублі, — каже хазяїн, — а ми тебе не обідимо.

Так пані вже каже:

— Хочу три рублі, та, може, й за три ще не одпущу.

Уже й сам хазяїн ходив, просив.

— Не хочу та й не хочу!

Сам і поїхав на хутір.

— Бодай, — каже, — таких і не знати, й не бачити, як твоя пані.

XII

Знов забрала в двір Олександрю. Тишка взяла до покоїв, а до матері, було, й не пустить, хіба нишком прибіжить на годинку.

Вже тяжко нездужала бідна Олександра; лежала сама, і води нікому подать; лежала й смерті дожидала. Не було нікого коло неї, тільки старий недужий ключар панський сидів у хаті.

— Братіку мій ласкавий! — промовила Олеся, — покличте Тишка, нехай я поблагословлю свою дитину: уже мені Господь смерть посилає...

— Нема вашого Тишка, сестро: я бачив, за панією поїхав.

— Нехай же його Мати Божа поблагословить! — зговорила плачучи.
— Дитя моє кохане!.. Діти мої, діти! Є вас, як цвіту, по всьому світу, тільки

вас коло матері нема потомлені віка звести! Викохала я вас лихим людям на поталу... Де ж ви, мої голуб'ятка! мої соколи ясні?

Якось старий ключар змігся та людей закликав. Увійшли люди в хату. Вона глянула:

— Підведіть мене, добрі люди!

Підвели її; зняла вона з себе калиточку в шиї та й дала їм:

— Се моїм діткам... шість карбованців... оддайте... Хто має божу душу, навчайте мого Тишка на все добре!.. Не обіжайте бідного сироту (а слізьми так і зрошається)... будьте до його милостиві!.. Смерть мене постигає саму... Викохала собі трьох синів милих, як трьох голубів сивих... та нема й одного коло мене... Сини мої! діти мої!..

Та як жила плачучи, так і вмерла плачучи.

А пані така, що й поховати добре не хотіла, не то пом'янути. Двірські люди самі й поховали, і пом'янули нещасливу.

ЧУМАК

I

Як помер наш батько, — нехай йому земля пером! — оставив нам дев'ять пар волів полових, хороших. Нас було три брати; я — найменший, хлопчиком після батька остався. Середній одруживсь і покинув чумацтво. Мати дуже просила: "Покинь, сину, чумакувати; я тепер нещаслива у світі, — хоч ти мене трохи розважатимеш..." Да таки й плохий він був, частенько слабував.

Стали ми з старшим братом чумакувати. Грицько був парубок високий, чорнявий, кароокий, парубок — як орел. От стали чумакувати... Я вже й старий, уже дочка к осені рушники готує, а ще й тепер мені так і сниться: широкий степ безкрай, стелеться шлях, ідуть наші круторогі, риплять вози, а місяць світить...

— А що, хлопче, злічив зорі? — гукне Гриць, як у дзвін ударить. Я так і схоплюсь.

Як іти з нашого села у Крим, треба переходити Кумиці, козаче село, велике, аж на двох горах, дві церкви муровані, річка, хати все нові, коло кожної красний, прекрасний вишник! Славне село! Туди оддана наша тітка, матрина сестра, то ми, було, завжди заходимо до їх. Тітка нам рада, розпитує, частує, розказує. Переночуємо в їх та й у дорогу, — а далі вже й бариться стали, днів два або й три перебудемо; то брат знакового товариша піджидає, то в його віл заслабне... Мені, хлопчині, се й добре, чи з хлопцями заведусь або на тині сиджу, як півень.

II

Одної весни вийшли ми рано з дому, пристали в Кумицях, як і звичайно, на третій день увечері. Тепло було, й вишні цвіли рясно. Не доїхавши до тітчиної хати, Гриць спинив воли та й каже:

— Дивись, Івасю, не одходь, братіку; я зараз вернусь.

— А куди се, Грицю?

— Да треба до знакового чоловіка забігти. Возів не лишай! — Та й пішов; а я за ним назирком: до яких се знакомих людей він ходить?

Перейшли вулицю; підкрались під нову хату. Гриць свиснув; переждав трохи, свиснув удруге... утретє... Все нічого не чути. А мене аж під п'яти пече, — що се буде? Обійшов Гриць садок. Якраз під старою

вишнею, що, здається, найрясніше цвіла, стояла дівчина, хороша, як зоря ясна; руса коса нижче пояса. Стояла вона проти місяця-молодика і, піднявши білу руку, промовляла:

Молодик —

Як гвоздик!

Тобі роги красні,

Мені очі ясні!

Як почала приказувати так удруге, Гриць тихесенько свиснув. Дівчина стрепенулась, як сива зозулька; прислухається... Грицько ближче.

— Грицю! — каже. — Се ти, Грицю?

Я собі послухати посунувсь, та як був дурний, так і шурхнув у яму, — увесь вид кропивою пожалив. Якийсь вражий син під самісіньким тинем яму викопав. Годі вже тоді слухати! вискочив та до возів! Мабуть, Гриць подумав, чи не зайця сполохнув.

Перестояли ми три дні в Кумицях. Грицько піджидав знов знайомих людей, — не прийшли вражі сини! а сам тим часом щовечора ходив, а світом вертавсь. Я, шатаючись із хлопцями, допитавсь, чия се нова хата: Данила Мороза. Козак був усатий, здоровий, а ще до того й дуже сердитий; мав дочку Марину.

Сходили ми в Крим щасливо. Вертаючись, як того треба, стали в Кумицях. Гриць одговоривсь хутенько од тітки і побіг. Тільки ж сього вечора швидко вернувсь, чогось дуже смутний.

Сіли ми вранці снідати; тітка й каже:

— Чи ти знав, Грицю, Данила Мороза дочку, Марину?

— А що таке?

— Оддав її батько заміж, — присилював, нещасливу! Як вона побивалась бідна! мов неживу повезли до свекра.

Я глянув на Гриця: він слухав і пильно дививсь у вікно.

— Вийшла заміж — як за стінку засунулась: змарніла, зв'яла, моя рибочка. А дівчина була як сонце. До мене, було, частенько прибіжить — щебече, розпитує...

— За кого ж її оддано?

— Та за Йвана Бондаря, — от у Дзвонарях, недалечко. Такий багатир!..

Як понурив голову мій Гриць, то до самого дому не підняв.

IV

А мати все:

— Одружись, Грицю, та й одружись! Чому ні?

— А тому ні, — каже Гриць, — що любої пари не знайшов; а побратись
абияк негоже!

Сидимо, було, в хаті, мати й почне журитись, а далі й каже:

— Що то за дівчата гарні у нас на селі! Нема і в Києві, мабуть, кращої,
як Катря Барабашівна.

А сама дивиться на Гриця.

— А нема, — каже Гриць.

— Хіба Мотря Яковенкова? О-о, хороша дівка, дуже хороша!

— Хороша й Мотря.

— А Мелася?

— І Мелася гарна.

Мати аж, було, заплаче. Так довіку бурлакою й зоставсь наш Гриць.

Марина — перечули ми через люди — скоро вмерла: кажуть, дуже
лихий чоловік був. Він уже тепер третю жінку взяв.

V

Гриць уже сивий, як голуб, був, а все ходив у Крим. Не хотів ані
дружитись, ані дома жити — чумакував. Доля йому щиро служила, — так
і золотів, так і золотів; да не тішило його багатство: ходив він більш для
того, що вже в чумацтві закохався. Дома такий тихий, не гуляє, мало й
говорить, а вийде в степ — другий чоловік, неначе світ йому вгору

піднявсь! Ходить поміж возами жвавий та смілий. Або заспіває: "Та доле ж моя, доле! да чом ти не така, як доля чужая!" — аж по степу лунає...

Добре співав! Як., було, заспіває "Нечая", то тобі здається, що от-от козаки вийдуть! по плечах так і сипле морозом. Справедливий чумак був!

Він у нашому селі церкву новим ґонтом обшив і хрести позолотив. Не одного убогого чоловіка вирятував із біди.

Матір шанував дуже. Вона його пережила; уже зробилась мала зовсім, от як жовтенький грибочок, а пережила чумака.

Третій рік, як він помер. Іще кріпкий чумак був. Умираючи, казав у пущі вирити під дубом два скарбці з грошима, один матері оддати, а на того його поховати гарно, висипати високу могилу, а хрест поставити із цілого дуба. Так ми зрубали дуба під кореня, обтесали трохи гілля да й упустили в землю, так, як хрест. Аж геть-геть із степів видно!

ОДАРКА

I

Старий наш пан, покійник, недобрий був! Не тим би згадувати, да луччим ні за що.

У нас через річку хутір козачий вільний, то й козаки його стереглись, як огню, і обходили, бо тяжко їх кривдив. А що вже ми, кріпаки, натерпілись од його, то нехай Господь боронить всякого хрещеного чоловіка! Було, як стрінеш його, то біжиш, не розглядаючи, чи гора, чи низ, аби розминутись. Найбільш його боялись дівчата. Не один вік дівоцький веселий він стратив. А що йому вдієш?.. Іде, було, по селу хмурий, сердитий та й поглядає туди й сюди, як той ворон хижий.

Якось сидимо ми в своїй хаті, говоримо собі таки про його, недобрим словом згадуючи, як застукотить у сінях, заgrimихтить — сам пан у двері! Як то кажуть: про вовка промовка, а вовк у хату.

Увійшов він та й питає: "А де твоя дочка, Одарка?"

А в мого брата була дівчина, боже мій милий, яка дівчина! Вона, було, ввесь двір веселить собою, як зорею. Таке ж то молоде та щасливе! ніякого лиха не знає, не відає; бігає собі та сміється, мов у срібні дзвоники дзвонить.

Спитав він про Одарку — ми так і поприкипали на місці, а Одарка саме в хату. Він як угледів дівчинку, аж очі йому засвітилися, та й каже:

— Ходи зо мною в двір, дівчино!

Одарка до матусі. Стала коло матусі і стоїть, не дише, моя рибочка.

— Вона іще й літ не дійшла, пане: п'ятнадцятий годок починає, — каже батько, а мати плаче.

— Ану іще що зговори мені, вражий сину! то я тебе почастую! — grimнув на його та знову до Одарки: — Хутко, хутко, Одарко! ходім!

Вона все стоїть, не йде.

— Хутко, дівчино!

Не йде, мов омертвіла. Загарбав він її та й повів.

Наче сонце наше зайшло! Якось у хаті спустіло, обезлюдніло.

Перемучились ми до вечора. Увечері братова побігла в двір довідатись та хутко й вернулась: "До Одарки не пустили, — каже, — і здалік не бачила, і голоска її не чула!" — а сама плаче-плаче!

І довгенько ми не бачили свою дитину: не пускали ні батька, ні матері, ані мене. Прийдеш, було, постоїш коло панських воріт та й додому вернешся, аж тобі світ немилий. Розпитуєш у дворок, у дівчат. "Не знаємо, серце, не знаємо. Вашу дитину мов за золоту браму зачинено: і в вічі її не побачиш".

А інші — то сміються, неначе Господь їм розум одібрав. "Що буде вашій Одарці? — кажуть, — буде те, що й нам було! Чому ні? Хіба ваша Одарка велика панна, чи що? А ми ж не були діти в свого батька? Може, нас ненька не жалувала? І ми колись були добрі, а ось же довелось зійти на ледащо, да таки ж якось у світі живемо і хліб жуємо".

Ми ходимо та ходимо щодня, чи не побачимо. Вже третій тиждень минає. У неділю ввечері братова вернулась із двору, плачучи. "Не бачила, — каже, — тільки дворки, нехай Господь їм подарує, з мене насміялись".

III

Сидимо мовчки; тихо в хаті та сумно, тільки чути, як братова плаче, або брат тяжко, тяжко зітхне. Коли щось зашелестіло; рипнули двері, увійшла наша Одарка. Ми так і зомліли, як на неї глянули: бліда-бліда та замучена! А вона, безталанночка, поклонила та й стала в порога, як чужа; стоїть і очей не зведе.

— От, жінко, — каже брат, — ми й побачили свою дитину. Яка красна стала! — та й заплавав. Уперше зроду я тоді побачила, як мій брат плаче. Нехай Мати Божа удруге не приводить!

Посадили ми свою Одарку на лавці; братова й каже:

— Доню моя! горенько моє! се вже тебе одпустили з двору?

— Я, мамо, нишком прийшла. У двір гості наїхали: молодий пан із жінкою.

— Розкажи ж нам, Одарочко, усі пригоди свої, любко! — кажу їй.

— Та розкажи ж бо, розкажи! нехай послухають! — каже брат та й вийшов з хати, мов його огнем пекло.

Одарка заплакала слізьми та й почала розказувати все: як її замикали на ніч саму у горницю, як грозили й били, як до згуби довели...

— Ти б, моя доню, до панії: може б, вона тебе вирятувала... нерозумна моя дитино!

— Мамо, мамо! що пані допоможе! Од нього всі врозсип, як голуби од шуліки. Не допоможе пані! Пані й панночки іще на мене обіжаються, неначе я справді винна. Котра не прийде — дорікає та ганить і словом, і оком.

Так-то журимось та плачемо, плачемо та журимось, і незчулись, як темна ніч наступила.

— Нездужаю я, матінко! — каже Одарка. — Нехай у вас перебуду хоч сю одну нічку. Тепер у дворі гості, ніколи й огледіться за мною.

IV

Заночувала дома. Чи спала, чи не спала, чи ще й очей не звела, вже парубки з двору й прибігли за нею:

— Іди хутко в двір!

Як вона просилась, як плакала іще який час перебути в батька, бо тяжко нездужала!

— Ні, — кажуть, — ми сього не сміємо. Не підеш доброхіть — силою поведемо: так звелено. Тебе ще звечора шукали нащось панночки й пані приїжджа.

— Якесь іще лихо коїться, — каже братова.

— Бодай ніхто такого не діждав! Лучче б вона була маленькою згинула! — озвався брат. — Годі, Одарко, годі плакати! годі проситись!., не помилують... та не їх і сила.

— Не сила наша, — кажуть парубки: вже й їм стало жалко. — Еге, дядьку! якби то сила!

Ми самі не свої: що то буде? Не знаємо, чи йти в двір, чи дома дождати свого лиха. Коли так, в обідню добу, прийшла Одарка.

— Прощайте, мамо, прощайте!

Ми до неї:

— Що таке, що таке?

— Оддали мене молодим панам, — каже, — з неділі повезуть. І вас повезуть, тітко-серце; казали, нам на неділю зрядитись.

У мене й серце похолонуло. Звікувала хоч не в розкоші, та все-таки між родом, у своїй хаті; а то оддають до чужих людей, у чужу сторону, не знаю за що й про що. Гірко мені стало; облили мене дрібні сльози. А братова дякує Бога, що її Одарка не сама на чужину їде.

Наш старший панич та одружився з ляховкою і жив собі в місті, а до батька років щось з чотири не їздив: були в гніву. Лютував старий за те, що ляховку взяв; да вже як Бог дав їм дітей, старий їх простив. Почали вони наїжджать у гості й частенько. Ляховка якось обійшла старого, наче якими чарами, що й слухавсь її, і гроші їй давав... а скупий такий був — Боже!

Як вона приїхала, пані наша й панночки підговорили її, щоб випросила собі Одарку, щоб то бідну дівчинку завезти геть от пана. Ляховка як почала просити, як почала молити, — він і оддав. І ото дано нам до неділі время зібратись, а самі вперед повіялись.

V

Діждались неділі; зійшлась родня нас випроводжати; попрощались. Одарка востаннє вклонилась матері; а мати схопила її, скропила сльозами та тільки промовляє: "Дитино моя! дитино моя єдина!" Та так-то вже побивалась, нещаслива, що й кам'яне б серце розпалось. А дівчина наче замерла — і не плаче. Уклонила батькові; батько благословив її: "Нехай тебе, моя доню, Мати Божа заступить!"

Привели нас у двір. Вози вже стоять запряжені. Вийшла пані з панночками, наказує вірно служити молодим панам; вийшов і він, пан.

— Рушай! — каже возниці. — Що тут говорити? Коли пани пожалуються, — каже до нас, — то знатимете в мене, як козам роги виправляють! Рушай!

Їдемо день і другий. Питаю в Одарки, чи здужає. "Здорова тіточко, тільки мені на серці важко, о, важко!" І все вона думає, все сумує: сказано, за ненькою та за батьком!

На четвертий день в'їхали в панський двір. Всі нас кругом озирають та переморгуються; ніхто не заговорить, ані привітає. Міські все люди, нещирії, глумливії.

Повели нас у покої. Вискочила пані. Мабуть, бачили ви не раз і не два тих ляховок? Всі вони прудкі, та веселі, та говіркі. І ся така ж була. Як почала вона говорити, то й за себе все сказала, і за нас одповістила. Та так-то хутко та шпарко! сама аж ізвивається перед нами. Старенька вже, а на висках кучері, в перснях блискучих, у стрічках, то ніби й молодого глядиться. Вийшов пан. Він був гарний на лиці, ставний такий і дуже гордовитий. Коли й гляне на тебе, то все одним оком, через плече. Спитав, чи нема листа од батька, і вийшов. Вибігла й дівтора на нас дивитись. Пані каже їм по-своєму: "Дайте сім хлопкам ручок поцілувати". Вони й попростягали рученята — цілуйте!

VI

Загадали мені прясти, а Одарку посадили гаптувати. Гаптує, було, панночкам споднички або що та щовечора й несе до панії показувати. Пані часом і добра, тільки налає, якщо там негарно, а часом як розходиться, то, мов воду з лотоків, нічим не впиниш. Тоді всім лихо! Не злюбила вона нас, не так мене, як Одарку. Було, так і їсть, як іржа залізо. Ото раз: "Танцюй, Одарко! танцюй, та й годі!" Звеліла її вивести посеред покою — танцюй! Пішла танцювати, безщасна, та ніжки їй підітнулися — упала, а вони регочуться. "Удає, — кажуть, — удає!" Отаке лихо!

Дивлюсь я — тане, тане моя Одарка, як воскова свічечка. Сидить, було, цілісінький день і словечка не промовить. Чого вже пані їй не робить, як не глумиться — мовчить; тільки часом тихесенько очиці на неї зведе. А паненята, як ті п'явочки, вчеплються: "А ти дурна! а твій рід увесь дурний! ану, йди танцювати!" Штовхають її, дряпають, щипають. Вона тільки подивиться, моя голубонька! Пані аж розгнівається та каже: "Се якась кам'яна дівчина!"

VII

Дав Господь весну. Копаємо ми, то сіємо в саду, а Одарка й за поріг не вийшла.

— Яка з неї тут робота буде, — каже пані, — нехай лучче гаптує.

Одного дня одробились, ідемо з саду, а пані й каже:

— Певно, що Одарка не гаптує: або спить, або так куняє.

— А певно, мамо, що не гаптує, — вирвалась старша панночка. — Я добре се знаю.

— Тихо, — каже пані. — Подивимось, що вона робить.

Стали вони підкрадатись... увійшли. Одарка лежить, зложила руки під голівку, бліда-бліда, тільки очі їй сяють; лежить і дивиться на нас пильно. Аж пані спинилась і нічого не сказала. Перенесла я її в комору, положила на лавці; вже вона й не піднялась.

Все, було, просить:

— Тітко-серце! одчиніть віконце й двері: нехай я світу Божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону!

Пани порадилися між собою, казали бабу привести. Прийшла старесенька бабуса, аж біла; розпиталась, подивилась та й похитала головою.

— Дитино моя нещаслива! — каже, — нехай тії добра не діждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали, а твій вік уже недовгий!

Перехрестила дівчинку, заплакала та й вийшла.

VIII

Тоді звеліла пані одвезти дівчину в больницю.

— Пустіть мене, пані, — прошусь я в неї, — пригледіть за Одаркою! Я й робитиму вам щиро, що мені загадаєте, і дівчинки догляджу.

— От, — каже, — дурниця! там краще од тебе пригледять.

Не пустила.

В неділю якось вирвалась я, побігла одвідати. Увійшла, дивлюсь: лежить вона, якраз проти вікна, і вікно одчинене.

— Оце, — каже мені старенька служка, що там за недужими доходжає, — як почала ваша дівчинка просити та молити — положіть мене проти вікна та положіть, то я й мусила їй догодити.

— А що, Одарочко, — питаю, — як?

Вона подивилась на мене та й каже:

— Тітко-серце! у нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красуватиметься... А тато й мама?.. Нема вісток?

— Ще нема, любко, — кажу. — Я тоді зараз прибіжу до тебе. Чи не бажаєш ти чого, Одарцю?

— Ні, тіточко, нічого не бажаю, нехай тільки од вікна не женуть.

IX

Ото так, у неділю я її одвідала, а в четвер почули ми, що вмерла. Побігла я туди: вона вже на столі. Свічечка горить, а нікого нема. І така ж вона хороша лежала, як ангелятко Боже!

Надійшла старенька служка.

— О! — каже, — поплакала я над вашою дитиною, серце! Та така ж тиха та покірлива вона була! такої любої душі зроду-віку ще не бачила! Ввійшла я до неї вчора, вона спинається на вікно. "Ой, — кажу, — дівчинко! Що се ти робиш?" — "Пустіть, мене, — каже, — пустіть, бабусю, нехай я туди гляну востаннє... Там мій батько й мати живуть..." Та так жалісно, як пташенятчко, киличе — пустіть! Я й пустила. Піддержала її трохи; вона все дивиться пильно-пильно в сині далекості; а сльози, мов перло, сиплються мені на руки, теплі-теплі... Сонце саме заходило... Загледіла — вишня в саду цвіте: "Принесіть мені, бабусю, вишневу квіточку... принесіть, бабусенько!" Я пішла та й принесла. Вона взяла. "О, яка ж пахуча, — каже, — та свіжа! Спасибі вам, серце бабусю!" Лягла і квіточку коло себе положила. "От уже й сонечко низенько", — каже та й почала тоді згадувати батька й матір; все їх гукала, все до їх промовляла: "Тату мій, тату! Нащо ви мене покинули? Матіночко! візьміть мене!.. Ой покинули ж мене, покинули саму!.. Мамо!.. Тату!.. Рідні мої та любі!.." Нехай Господь її прийме, мою голубоньку, на своє надро! Так-то вже я поплакала на старості літях!

В п'ятницю її поховали. Як спускали домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий-то тихий та ясний придався: ні вітерець не війне, ні хмарка не збіжиться. Душа праведна переставилась!

ЧАРИ

Давня то давнина, а наче вчора діялось. Молоді літа – сказано: що замолоду чуєш або бачиш, до кінця воно тобі привиджується. Стара бабуся, було, розказує нам, дівчаткам, прядучи вовну, а ми, звісно, наче тобі душею всяке слово вбачаємо, як то колись було на світі, якії дива творилися колись-то.

Жив собі старий козак Задорожко з жінкою (розказує, було, бабуся). Дав їм Господь викохати собі сина, як сокола. Такий же то виріс козак з його хороший! Що до коня, що до зброї, що до звичаїв, мовляв, лицарських! А то ж і дома щира була в його душа до всіх! Батька й матір шанував і поважав – сказати. Старі тішаться та радуються своєю дитиною, та дякують Господові.

Дожив віку свого старий Задорожко, позвав Господь до себе. Поблагословив він сина й жінку, наказав не журитись, добре поховати його та й спочив навіки.

– Годі плакати, мамо, – вмовляє Тиміш стару неньку. – Се ви Бога гнівите.

– Дитино моя кохана! Як же мені сльози впинити, коли самі з очей ринуть? Я прожила веселий вік молодий з ним тихо та люблю, і ось довелось на старості літях осиротіти! Куди не гляну по хаті, чи в садку, чи на дворі, – все його згадаю.

– Вже час мені до роботи, мамо, – скаже, було, Тиміш. – Піду та й вас проведу до сусідки Ганни, як маєте тут самі побиватись.

– Та добре ж, добре, мій соколе ясний! Ходім до Ганни, сину!

А Ганна була, як і вона, удова, мала собі дочку одиначку, звали Химою. Хороша була дівчина, як повна квітка, ясноока. Зросла Хима вкупі з Тимошем, як брат із сестрою; разом гралися, разом і горе приймали, все вкупі, все любенько між собою, та так і поросли, щиро

люблячись. Було, як день не побачить Тиміш дівчини, то вже й ніяко йому, а вона й дівочі очі виплаче, виглядаючи свого чорнобрового парубка. Старі помічали: "Нехай, – кажуть, – любляться молодята, може, Господь і зведе їх до купи; будемо сватами!"

А чи мало ж то було парубків, що ходили за Химою, мов причаровані? Аби ступила за ворота, тут і вродяться, та горда дівчина мине їх і оком не зведе ні на кого. В неї на думці тільки Тиміш чорнобровий, його виглядає рано й вечір. Нема його – візьме дівчину жаль; побачила – то й веселенько, й любо, і на світі хороше живеться.

II

Без лиха, кажуть, у світі не буває: не минула й Химу лихая година. Нема Тимоша вечір, нема й другий, і третій. Не спить Хима, ходить по садочку, ходить, топче пахучі квіти, що сама садила й поливала; про все їй байдуже, бо велика туга-печаль прийшла до її щирого, вірного серця.

Почина на світ займатись. Іде Тиміш улицею, веселий, іде просто до своєї хати.

Вибігла вона та й перейняла його:

– Промов мені, милий, хоч словечко! І вчора, і позавчора тебе не було. Коли забуваєш мене, скажи щирю правду.

– О дівчино, дівчино! – каже Тиміш. – Як ти мене запечалила! Мушу сповістити твою лиху годину: не бути нам у парі!

– Не бути! Хіба ж ти собі другу дівчину знайшов, кращу од мене? Чи любить вона тебе, як я, щиро? Скажи мені, чия вона? Через неї мій вік молодий пропадає, нехай же хоч побачу яка!

– Не гнівайся на неї, Химо: то смирна й добра душа. Вона й сирота.

– Се Олена Бондарівна! Вона? Так до неї ти щовечора йдеш? Я очі свої виплакала, світ мені не милий, а ти з нею женихаєшся, обоє щасливі, одно коло 'дного? Горе моє! Лихо моє несподіване! А що ж ти, може, думаєш брати її за себе?

– Буду сватів слати в неділю.

– Чого ж се так поспішаєшся? Може, не все гаразд буде?

– Бодай ти не діждала таке віщувати, недобра дівчино!

– Слухай, Тимоше, покинь мою розлучницю! Покинь, коли не хочеш каятись вік! Буде каяння, та вороття не буде!

– Щоб я її покинув! Дурно тільки слова твої гинуть. Не зраджу своєї дівчини, поки жив буду, поки світ сонця!

– Не покинеш? Розмисли, Тимоше, та й скажи востаннє: не хочеш покинути?

– Нехай мені гарячим піском очі засиплються, коли покину!

– Побачим!

Та й стрибнула в хату.

– Враже дівча! – промовив Тиміш та й тяжко задумався. І навернулась йому на думку Олена, що хороша була, як зоря ясна, а покірна, а тиха, як голубка сива! Згадав він її та аж покрикнув:

– Нехай мене мир не знає, коли я зраджу тебе, моя горличко!

І поклав у першу неділю сватів засилати. Рано почав з ненькою радитись:

– Нене, – каже, – полюбив я дівчину, хочу її за себе взяти; благословіть мене!

– Та нехай же тебе Господь благословить, сину! Одружись, мій соколе! А кого сватати будеш? Химу?

– Ні, мамо, Олену Бондарівну.

– Олену? А я все сподівалась, що ти Химу візьмеш. Хороша дівчина і мене шанує. Та вже нічого казати: коли вподобав Олену, бери Олену, а мені кожна невістка буде люба, аби тебе кохала, мій сину.

Послали сватів, побрали рушники, заручили молодих. Почула се стара Ганна та й каже дочці:

– Мабуть, тобі, доню, не судилося з Тимошем у парі бути! А я вже певна була, що сеї осені вас повінчаю.

– А що є певного в світі, нене? – одмовила понуро Хима.

– Не журись, доню! Найдеться тобі ще кращий. Ти ж у мене, хвалить Бога, молода й хороша, як ягода.

Ввечері йде Тиміш до своєї дівчини, весело йому й легенько, і світ йому красується; коли – зирк! А перед ним, як мара, стоїть Хима, бліда, похмура, й питає:

– Покинеш чи ні?

Він трохи опам'ятувався та й каже:

– Бог з тобою, нерозсудлива дівчино! Хіба не знаєш – я вже заручився?

– Не покинеш, питаюсь?

– Лучче мені вмерти, як без неї вікувати.

– Востаннє?

– Востаннє, – не покину!

IV

Другого дня проситься Хима в матері:

– Нене, піду я до тітки в гостину.

(А тітка жила у другому селі, таки недалечко).

– Іди, доню, іди; може, розважиш своє серденько. – Та й випровадила дочку до царини.

Не пішла ж Хима до тітки, а пішла в дикий бір. Знала вона там іншу тітку. Не бачила її ніколи, а прочула, що живе стара чарівниця в тому бору. Знадобилась вона тепер бідолашній Химі.

Вийшла Хима за село – два шляхи в'ються. Поглянула навкруги – нема живої душі, тільки шумить кучерява верба, та чутно, як рве десь воду з лотоків; поглянула та й пішла тим шляхом, що до бору. Іде-йде, минає й кам'яні гори, і зелені луги. Сонце пече її, звернувши з полудня; білі ноги на каміння позбивала; довгою косою за гілля чіпляється; йде, ні на що не вважає. Переходячи мостом бистру річку, якось глянула в чисту воду та й не пізнала самої себе, аж спинилась: "Чи се я? Де ж моя краса

дівоча поділася? Та нащо ж тепер мені вона здалася? Нехай гине, аби я свого доказала!"

Ввійшла в бір; зелений та густий – не проглянеш; темно та глухо в йому. Озирнулась, а сонце вже низенько; небо палаючи починає червоніти.

Йде бором, прислухаючись: то шурхне щось ізбоку, то захитається береза, то щось гукне: "Химо! Химо!" – та й піде гук по темному бору, аж лунає.

Чи довго вона йшла, чи недовго, коли дивиться – стоять два превисоченні дуби, а поміж дубами сидить стара жінка, стара-старенезна, аж її мох покрив. В Хими і в очах усе закрутилось; а відьма питає:

– Чого прийшла, люба дівчино? Чого прийшла така молода й красна?

– До вас прийшла, бабусю, допоможіть!

Та й розкажує своє лихо й пригоду.

Відьма й каже:

– Коли хочеш, то я тебе навчу.

– Навчіть! – просить Хима.

Знайшла відьма ножа й пірце якесь наговорене:

– Простягни ж мені ліву руку, дівчино!

Вона простягнула.

Тільки лиснув гострий ніж; червона кров закапала з пучки. Відьма встромила в кров пірце й заговорила.

– Ну, – каже, – тепер іди! Що хочеш, те й зробиш своїм ворогам.

Виходить Хима з бору, а сонце вже сідає. Чує вона в собі нелюдську силу... Скинулась вона ластівкою та й полинула. Долітає до села – вже вечоріє. Ударилась об землю ластівка – перекинулась старою бабою та й стала під вікном у Олени. Дивиться – сидить Олена між дружок, як повна рожка, хороша, уквітчана; і так-то весело й тихо коло неї, такий-то в неї любий погляд! І дружки молоденькі гудуть коло неї, як ті бджілки золоті; обсіли стола, як свіжі квіточки, а Олена вище всіх на покуті.

Подивилась Хима, та аж серце в неї повернулось. "О, – каже, – саме зібравсь у неї дівич-вечір; я не спізнилась!"

Ввійшла в хату; її привітали, питають, звідкіль, частують; а вона одсунула кватирку, простягла серед хати руки та й рече:

– Лети ж ти, молода, пташкою, а ви, дружки, за нею! Щоб ви до віку вічного літали й щебетали!

Проказала вона сі слова чарівничі, – вони й випурхнули вікном, одна по другій, тільки крильцями лупотять. Так і полинули ряд по рядочку; Олена повела перед.

V

Що то плачу, що то гомону було та страху по селу! Нема дівчат! Згинули, мов їх земля поглинула! Тиміш ходить, з туги та з горя несподіваного місця не знайде; ходить із улиці в другу, аж стоїть Хима в воротях; глянув він та й згадав її віщування.

– Вража дівчино! – каже, – напроорокувала мені лихо? Бодай же й ти не діждала довіку веселої години!

Вона подивилась йому вслід, і жаль її взяв, і всміхнулась! та й промовила:

– Побачимо!

Минув рік. Просить Тимоша стара мати:

– Сину мій, сину! Одружись, мій голубе! Що ти маєш у мене в'янути? Хоч і жаль, та не вернеться. Втіш мене, старую, нехай я свого віку доживу в радості, дякуючи Бога й тебе, моя дитино!

– Нене моя старая! Трудно мені оженитись! Не знайду я такої дружини, яка була в мене колись!

– Возьми Химу, сину: то добра дівчина, а мене як поважає! Нехай її Господь щастям і долею наділяє! І тебе вона щиро любить.

– Химу взяти, мамо! Та се мені перший ворог! Вона мені навіщувала мою недолю!

– О сину мій любий! Що те згадувати! Все Божа воля. Що дівчина з жалю вимовила, з того пригоди не станеться; так уже – не судилось!

Як почала то слізьми, то ласкою впадати коло його, то й умовила взяти Химу. Кажуть, вода й камінь довбає; так і се: турчать та турчать щодня, щогодини: оженись та оженись, пожалуй стару неньку, що тебе викохала, що своє здоров'я стратила, тебе доглядаючи. Козак згодився, посватав Химу та й одружився з нею.

Дождала стара невістки, не нарадується: яка ж то до неї щира та покірна! І вслужить їй що треба, і пожалує, і догодить, як рідна дитина. А вже коло Тимоша, то так і в'ється, так липне до його, з очей не спускає його, хоч він усе понурий і неласкавий. Хима на се не вважає, падає коло його, годить йому, як любій дитині; а як дождеться, що Тиміш усміхнеться, – Боже мій! Як сонце її освітить, і очі блищать, і личко почервоніє!

VI

Сидить він якось у садку і жінка коло його; сидить мовчки. Вона йому в вічі заглядає, а він голову спустив – сумує. Коли, чують, так щось щебече, так щебече, – дивляться, а над їх головою пташенята в'ються, та одна пташка нижче всіх кружляє над Тимошем. Він чує, як і крильцями паще йому на вид.

Жінка схопила його за руку.

– Устрель сю пташку, Тимоше! – каже, а сама побіліла.

– А нащо я маю безневинну щебетушечку стріляти?

– Устрель, Тимоше! Устрель, мій любий! – благає, стискаючи його за руку.

– Не буду стріляти, шкода й говорити!

– Не будеш? Тобі байдуже, що тебе жінка благає, бо жінка тобі нелюба.

Говорить, а сльози з очей скотились йому на руку та як огнем палять.

– О жінко! – каже Тиміш, – се в тебе десь огневі сльози!

– Бо гіркі, Тимоше! А чи мало я їх виплакала!

Та й почала знов благати, щоб устрелив пташку. Він таки не послухав.

– Іди, – каже, – іди собі, недобра людино, необачна!

Вона зірвалась і вийшла з саду.

А пташка все нижче та нижче над ним падає. Тиміш дивиться, і так йому чогось мила ся щебетушечка, що очей з неї не звів би; слухав би не наслухався її тихого та любого щебетання! Так-то чогось жаль його обняв: сльози так і ринули з очей. Припав він до землі та й зросив її слізьми.

Чує, щось високо шумить. Се чорний ворон; розбив пташенят і найкращу настигає. Вона, як стріла, летить, а ворон її крильми обгортає, як хмарою. Скочив Тиміш сам не свій, побіг, ухопив рушницю та й устрелив чорного ворона; так він і вдарився коло Тимоша в землю. Дивиться Тиміш – се не ворон, се його молода жінка; з-під лівої руки чорна кров дзюрчить, а правою держить його першу милу – неживу. Як була на дівич-вечір уквітчана й прибрана, так і лежить поперед його очима Олена, хороша й пишна, як квітка!

Олену поховали коло церкви під вишнею, та як поставили хрест, то злетілись дрібні пташенята, обсіли його, згори до самого низу, та жалібненько защебетали. І то щовесни прилітають і щебечуть над Оленою. Се її дружечки, що на дівич-вечорі в неї співали.

Тиміш недовго маявся по світу: нудьга його з'їла. Хата розвалилась, двір заріс бур'яном, і садок усох, і глибока криниця засипалась. Все мохом поросло та пилом припало.

СОН

Було нас у батька три дочки, — я найстарша. А був наш батько такий-то грізний! Вряди-годи пустить на вулицю погуляти з дівчатами.

— Нікчемний той рід жіночий, — каже, — все б їм гуляти! Гуляють та цокочуть, як ті сороки.

— Хіба ж ти й сам не гуляв зроду, Йване? — скажуть мати.

— А я зроду дурнем не був, дякувати Господові!

Хоч був тато грізний, а проте дуже нас жалував. Було, як поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусі очіпок, шовком гаптований, чи плахту червону, мені доброго намиста, або стрічок, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож сережки, намистечка... Оце, було, хоч як рано приїде, а гостинці роздасть аж другого або третього дня. Ми вже в вічі йому заглядаємо, ходимо коло його — ні! Він собі розказує, як там з перекупкою посварився абощо. А як уже повиймає гостинці та почне всіх дарувати, — зрадіємо так, Господи!

— Татоньку, голубоньку! Ой татоньку наш любий!

— Да ну, ну! годі вже, годі! Чого се розворушились, як бджоли? І не вгамувать! Може, у вас така думка, що я все те покупував? Еге ж, розумні голови! Се як випродав пшеницю та зосталось щось із мірку, то й ув'язавсь якийсь навіжений крамар: заміняймося та заміняймося! Я й замінявсь, аби одчепитись.

Отак було видумає що-небудь, а вже ніколи не признається, що згадав про вас, купив вам гостинця — ізроду-віку не скаже! Такий-то був покійний, нехай царствує!

Хата була в нас хороша, і садок, і город великий; в садку вишні, й черешні, і яблука, і волоські оріхи, й грушки, й калина; двір широкий, ворота нові. А в хаті мило та любо глянуть: лавки й столи липові, образи киянські, добре мальовані, позапинані рушниками вишиваними; і на рушниках квітки, і кругом квітки та зілля пахучі.

II

Минув мій рік шістнадцятий, сімнадцятий починаю. Одсвяткували ми зелену неділю. Одної ночі приснивсь мені сон: стою я в зеленому житі, вище пояса; навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє, а проти мене два місяці вповні. Що один ясний, а другий ще ясніший; і пливуть на мене просто. Той же ясніший місяць та все другого попереджає, а далі так і скотивсь мені на руки, а другий за хмару зайшов. Прокинулась я та й розкажую, який-то мені дивний сон снівся.

— Тож-бо й дивний! — кажуть мати, а самі всміхнулись.

— Чого-то тим дурним дівчатам не присниться! — озвався батько. — Бач, місяця рукою вхопила, як вола за роги! спиться, то й сниться.

— Чому? — кажуть мати. — сон мара, а бог віра!

III

У неділю одпросилась якомсь у батька на погуляння. Вийшли ми за село, на могилу; співаємо собі, пустуємо; коли хтось: "Ге-ей! ге-ей!" — аж луна пішла поміж горами. Ми так і здригнулись. Дивимось, а се чумаки з гори йдуть. Воли все сиві, половії та круторогі, а ярма мережані. Чумаки ставні, молодії.

— Оце, вражі бурлаки! — кажуть дівчата, — як налякали!

— Слухайте лиш, — загомоніла Мотря Чемерівна (така прудка та моторна була дівчина, кароока!), — привітаймо ми чумаків!

Та й затягла:

"Ой чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!"

Дівчата й собі підхопили, а чумаки йдуть та тільки поглядають, а далі як ударяться на нас! Ми врозтіч. Чумаки за нами; перейняли та й оступили, як хмара.

— Пустіть нас, пани чумаченьки! — проситься Мотря, — будьте ласкаві!

— Еге ж! — гукнув чумак, високий, як дуб, стоячи нерухомо; а руки простер, щоб переймати; у зубах люлька, — еге! не знаєш, моя дівчино, звичаїв чумацьких!

Та й замовк.

А другі взяли жартувати з дівчатами. Я все за Мотрю ховаюсь. Коли вийшов чумак, хороший, прехороший, чорнявий, очі — як у орляти, вийшов проти мене, узявсь під боки та й каже:

— Дівоньки-голубоньки! яка ж оце поміж вами дівчина, як зоря ясна сяє? Якби плавала вона в синьому морі рибкою, я б її шовковим неводом пойняв; коли б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: якого се батька дочка?

А дівчата усі разом:

— Івана Самуся! Івана Самуся!

Тоді взяв він мене за руку:

— Дівчино-чарівниченько! чи звелиш мені сватів до тебе слати?

А мені аж в очах стемніло.

IV

Пізно вернулись ми додому. Чумаки пішли своєю дорогою.

Не спиться мені; в голові шумить, як у млині, а серце так і промовляє мені любії чумакові речі.

З того часу неначе світ мені зав'язаний. Одна думка, один жаль...
Уже й мати почали примічати та клопотатись:

— Доню моя, доню! щось се тобі сталося? Змарніла, моя дитино.

А батько хоч і нічого не говорить, та все пильно на мене поглядає.

Вийду поміж дівчата, так мене й обступлять:

— А чого така смутна? А що в тебе на думці? Оце як води в рот набрала! Може, на тебе хто недобрим оком глянув? Може, тебе такий вітер обвіяв? Чого ти така, як за нелюба засватана? Скажи нам усю правдоньку, Домасю-серце!

А я все не говорю — боюся, хоч часом щире слово як не вилетить з уст.

— Бач, цураєшся нас! — було, гніваються дівчата.

— Що ж я вам маю казати, сестриці? Так чогось нездужаю, — було, одмовляюся.

— Ну лиш у хрещика або в короля!

Зчеплються руками і мене вхоплять та й понесуться, регочучись, аж земля гуде.

— Е-е, дівчата! — каже Мотря. — Домасі і не в голові наше гуляння. Знаю я добре, яка туга прийшла їй до серця.

Дівчата так і присіпались:

— Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!

— Полюбила наша Домаха чумаченька молодого перехожого.

— Так і єсть! се того чорнявого, високого? Се той, що чоботи рипають? О, та й хороший же вдався! та який жартовливий, говіркий! золотії уста!

Мене наче жаром всипало.

— Сорому не маєш, Мотре, — кажу їй.

— Оце! я щирю правду говорю. Може, ні? Ану забожись! Бач, і уста твої не розмикаються! Слухай лишень, що я тобі скажу, а ви дайте мені дух звести. Чого насунулись усі разом? Сідайте ж бо кружка та й слухайте.

Ми посідали та й слухаємо; а в мене серце б'ється, як не вискочить.

— Я довідалась, звідки ті чумаки родом.

Я аж крикнула:

— О?.. а звідки вони?

— Вони всі з Мазовища.

— А відкіль сю вістку маєш?

— Зо дна моря.

(Ся Мотря була справді така, що й зо дна моря достане, що їй треба.)

— Той, що до Домахи горнувся, Данило Дончук, а той, що мені найлучче сподобавсь, Кирило Савтир.

— Та який же він, той Кирило? — питає Олена Яковенкова. — Отой білявий, веселий?

— Походив! Я й не питала про твого білявого. Се вже Господь тобі судив, сестрице, а дурить нам негоже. Мій Кирило — золото не чумак! Такі брови високі, чорні. Все люльку курив; хмурий, наче думає на турка йти; а нерухомий, як справді з золота викуваний! Озався тільки раз, не займав дівчат нікого, да й на мене щось двічі поглянув, та й то ніби так, нехотя, навмисне. Аж мені лихо: всі жартують, всі сміються, а він стоїть, тільки брови піднімає. Такого-то я собі журавля сподобала! Да вже нічого робить, аби вони з Криму повернулись!

— То що? — питаю.

— Будуть нас сватать, — каже, — і висватають як пити дадуть! А нуте, дівчата, звеличаймо Домаху!

Та й почала:

Сіяла зіронька, сіяла:

"З ким ти, Домасю, стояла?"

"З тобою, Данилко, з тобою

Під зеленою вербою;

З тобою, чумаче, Данильцем,

Під вишиваним рукавцем".

— Да скажи ж, Мотре-серденько, як се ти все те знаєш? Хто тобі казав?

— Посилала я сороку-білобоку, а вона мені принесла дві вісті під правим крильцем: одну про Данила, а другу про Кирила.

Та так смішками та жартами й одмовилась, а правди не сказала.

V

Надходить осінь. Одробились у полі; справили обжинки. По вулицях почали свати походжати: тільки й чуєш, як дівчата хваляться:

— А я за свого Михайлика заручена!

— А мене батько поблагословив за Павлуся!

Смутно мені та сумно мені, мов я в чорну хмару ввійшла. Тільки й радості, як стрінусь із Мотрею, наговорюся. Як уже її просила:

— Скажи мені, любочко, чи правда тому, що ти говорила, чи то жарти твої? Хто тобі казав, що будуть сватать?

— А хіба я не казала, кого посилала? сороку-білобоку... — Та й почне реготатись. — От, серце, я тебе пораджу хорошою радою: чого не треба — не питай. Поміркуймо лиш, як то ми з тобою в чужу сторону оддамося, да поміж чужі люди. Яка-то наша доля вдасться! Коли б, Господи, щасна! Поприїжджаємо до своїх батьків, до матірок у гості. Що я приїду пишно та красно, а ти ще краще; сивою паровицею (бо там усе сиві воли в Мазовищі), у намітках димових, із любим чоловіком. Нехай нашим ворогам тяжко!

Та, було, як почне, як почне вигадувати, я й заслухаюсь.

Якось порядкую в своєму садку, біжить менша сестра:

— Домасю! Домасю! свати йдуть! Уже близенько!

Ох мені лишечко! Побігла до хати, у сінях спинилась. Чую — з батьком переговорюються, що прийшли до вашої милості од пана Ігната. Вийшов батько двері одчиняти, я йому в ноги, кланяюсь та плачу:

— Татоньку ріднесенький, не топить своєї дитини!

— А який вражий син тебе хоче топити! — каже батько. — Годі ж бо, годі, не плач!

— Хіба ми будемо тебе силувати, доню? — кажуть мати. — Чого плакати?

Я радесенька, так дякую їм:

— Спасибі, мамо, що ви мене жалуєте, що за нелюба не оддаєте!

Батько, почастувавши тих сватів, подякували за ласку.

— А дитина наша, — каже, — ще молоденька, нехай ми ще самі її покохаємо та навчимо на розум добрий.

— Оце, доню, — кажуть мати, як уже провели старостів, — се твій місяць, що за хмару зайшов.

VI

Як збулась сього лиха, мені неначе й веселіше трошки стало; дожидаю Данила з Криму... як-то він вернеться, як-то побачу його! а здумаю, що, може, яка пригода йому в дорозі сталась, то й серце моє похолоне. Вийду собі, сяду де в садку та як задумаюсь, то думка думку спережає; робити що — ніякої охоти нема. Так і маюсь цілий день.

Одного ранку так-то мені важко було! Коли чую — кличуть мати:

— Домасю! Іди лиш до хати: Господь хороших гостей наслав.

— Яких, мамо? — питаю, а сама так і трушусь.

— Од пана Корнія Дончука: сватає тебе за свого сина, Данила.

Боже ж мій милий! Я й не пам'ятаю, як мати ввели мене в хату, як поблагословили! Подавали рушники (я винесла щонайкращий, вишиваний), та й заручили нас.

Старі ж радяться з сватами, а Данило схилився до мене близенько.

— Дівчино моя! — каже. — Чи любиш ти мене так, — як я тебе, дуже?

Я мовчу... а так уже люблю мені його слухати! Щовечора, було, прийде до мене в садок, та й ніч мені з ним не вмигнеться.

А мати кажуть:

— От тобі, доню, й той місяць, що тобі на руки скотився!

VII

І Мотря заручилась із Кирилом Савтирем. Одного дня ми й повінчались. Тоді вже призналась:

— Посилала я, — каже, — стару Бульбиху довідатись аж у Мазовище; то вона про все розпитала і самого Кирила бачила, і Данила, і ті вісті мені приносила.

По весіллі питає мій батько Кирила:

— Як се ти, Кирило, оженився? Якби не своїми очима бачив, зроду не пойняв би віри, що такий бурлака та одружився.

— Одружився, пане Йване, — каже Кирило, — як бачите. Сподобав її, як пташку співочу. Нехай у мене в хаті щебече.

Свекор мій такий добрий, жалує мене, як батько; і свекруха жартовлива й ласкава; щасная моя доля вдалася, дякувати Богу! Тільки навесні згадала я, як-то люди плачуть, як почав мій Данило в дорогу зряджатись. Такий-то жаль мене обняв, як проводила його за село; стала, дивлюсь, тільки округ мене безкраї степи зеленіють...

Свекруха сама плаче, а мене розважає:

— Так-то нам уже Господь дав, доню моя мила, — каже, — що хто скаже, той і плаче! От я звікувала в розкоші, заміж пішла по любові, сини в мене — як соколи... та зате ж я й поплакала найгіршими слізьми. І я виряджала перше свого чоловіка, а тепер із своєю дитиною розлука; та ще не знаю, чи дожду, чи побачу вже, бо я таки на світі пожила; може, Господь і до себе прийме. А ти молоденька, діждеш його; чого тобі журитись? Змарнієш на личку; тільки його запечалиш.

І Мотря, було, прибіжить:

— А що се ти, Домахо? чого плачеш? Адже ж і я свого Кирила в Крим випровадила! Та як же змарніла, Мати Божа! Коли твій чоловік розсудливий, він на тебе й не гляне — така ти стала! А мій то мене й приголубить, і поцілує, бо я стріну його така, як мак повний.

Так, було, мене розважає.

Насилу я дождала осені. Та вже щогодини вибігаю за ворота: чи не йдуть вони? А вночі й очей не зведу: от сниться мені, що скриплять ворота або чоловіків голос чутно, так я і схоплюсь, вибіжу, — ні, нема нікого: глухо, і ворота зачинені.

О Петрі якось, проти неділі, сниться мені сон: зійшов над нашою хатою місяць уповні, та червоний-червоний; а в місяці білий півень трепечеться крильми, та так співає, аж по селі лунає.

— Се добрий тобі десь сон приснився, — каже свекруха. — Ось побачиш, коли наш Данило хутко не вернеться. Як дівчині місяць сниться, то жених, а як молодиці — чоловік приїде, або син народиться. Треба визирати Данила. І не огледимось, як притягнуть.

Він таки справді другого дня ввечері й вернувся, мій голуб сизий. От уже ми наговорились! Я й розказую, який-то мені сон снівся: місяць уповні.

— А мені, — каже він, пригортаючи мене, — тільки снилась зіронька.

ГОРПИНА

I

Старий Якименко оженив сина та таку-то вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна й весела, а прудка, як зайчик; і в хаті й на дворі в'ється, порядкує, господарює, і співає, і сміється, аж геть чутно її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилося, уже вона й прокинулася, як рання пташка, і клопочеться, й бігає. І свекру догодить-услужить, і чоловіка пожалує, і діло не стоїть — зроблено все. Живуть щасливо, любенько; старий, на їх глядячи, тільки бога милосердного дякує.

Одно й журило їх, що діток господь не дає. Вона, було, як де попаде чужу дитинку, то вже й цілує, й милує, а сама зітхне тяжко.

Аж ось послав їм господь, — уродилась дівчинка. Так-то вже кохає та пестить Горпина свою первичку, і з рук не спускає; аби прокинулось, аби поворухнулось — уже вона й коло колиски, і хрестить, і цілує, і колише, і співає над нею. На панщину поженуть, — дитинку за собою несе та вже й моститься там з нею; сама робить, а око біжить до дитинки.

Ото, було, молодиці й жартують:

— А що, — кажуть, — ваша дочка, Горпино? Вона й почне:

— Та вже всміхається, сестриці-голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене; ні до кого не йде, тільки до мене. Свекор бубликом манив — не хоче! І в долонечки вже плеще! Вийду я з хати та з-за дверей і дивлюсь, а воно й водить оченятами — шукає мене!

— Розумна, розумна зросла, — кажуть. — Готуй лишень посаг та рушники: хутко й свататимуть!

А дівчинка, справді, як та квіточка розпукується; таке славне дитяточко, веселе й здорове, на пречудо!

II

Тим врем'ям помер наш пан; почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а сей такий лихий, що нехай господь боронить! Так людей жене, гірш як тих волів. Отеє три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятниця й субота якісь толочні повидумували. А яка толока? Не то страви, та й хліба не дають. День при дні, день при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, та й дождали собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити пишно, у розкоші великій хотів, по-панськи! Що йому до того, що люди, було, на ниві падають? Він собі то коней заведе таких, що як змії, то коляску купить новеньку, то у місто поїде — там стратиться. А нам іще, було, кажуть сусідні панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а своє, то б'ють так, як і великі пани — аби рука досягла); то й кажуть було: "Десь у вас тепереньки пан добрий дуже! Так говорить, що аж лихо! Що мужиків треба й наукам учити, і жалувати, і невіть-що! Десь його мудро дуже навчено!"

А се справді перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця, а потім — то й старі розвалились! Може, його на добре й учено, та, мабуть, панську істоту не переробиш!

Все село як за стіну засунулось, такі смутні всі, що сумно й глянуть! Тільки Горпина трохи веселенька, тішиться малою донечкою та й про громадське лихо забуває. Та не минула й її лиха година! Зanedужала дитинка, кричить, плаче. Горпина й сама плаче над нею, та нічого не врадить. Бігав старий свекор до лікарки — нема дома, та навіть і з молодиць нема нікого: всі на панщині. Далі й за Горпиною прийшли:

— Чому не йдеш?

— В мене дитина нездужає, — каже вона плачучи.

— Панові треба робити, а про твою дитину байдуже. Мусила йти. Узяла дитину, обгорнула та й пішла. А воно, біднесеньке, кричить та кричить. Дойшли, пан стрічає сам, такий гнівний, крий мати божа! Почав її словами картати, а дитиночка на руках так і пручається — кричить. Пан іще гірш розгнівався:

— Геть ту дитину! — гукнув, — геть! Треба мені робити, а не з дитиною панькатись!

Звелів десятнику додому однести.

— Ой, паночку, голубчику! — благає його Горпина плачуща. — Нехай же я хоч однесу сама! Паночку мій! Будьте милостиві! Се моя дитинка єдина!

— Неси, неси, — каже десятнику, — а ти роби діло, коли не хочеш кари здобути.

Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болізний; далі все тихш, а там і зовсім затихло.

III

Як уже вона там робила сей день, — увечері прибігла додому, аж дух її захватило:

— Дитинко моя! Донечко! Чи ви ж доглядали її, батеньку? Скажіть же бо, що й як?

— Та годі побиватись, дочко, — каже старий свекор, — дякувати господові, втихла трохи.

Та не надовго: вночі прокинулось ізнов та ще гірш страждає, аж горить. Радилась Горпина з бабами, — нічого не врадили, нічого не допомоглося. А тут день уже нахоплюється, треба на панщину йти. Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці та й дати випити. Так вона й зробила. "Нехай хоч воно відпочине — не мучиться", — думає. Як дала їй, дитина зараз і втихла, засипати почала, та так кріпко заснула і не здригнулась, як крикнув десятник на весь голос: "На панщину!"

Положила Горпина дочку в колисці, перехрестила та й пішла плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились — і не слухає, аби їй до вечора дождати! Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона додому, біжить... Убігла в хату: тихо й темно. Вона до колиски, за дитину, — дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

IV

— Тату! — крикнула.

— А чого, дочко, мене лякаєш? Я був задрімав. Мала спить і досі.

Горпина й слова не промовить, обхопила дочку руками та наче й замерла. Старий ізнов задрімав.

— Світла! Світла дайте! — скрикнула. — Тату! Світла! Старий викресав огню. "Що се з нею подіялося?" — думає, та як засвітив, глянув, так і прикипів на місці. Стоїть серед хати Горпина, аж почорніла і страшно дивиться, а на руках у неї мертва дитина.

— Дочко, — промовив старий, — дочко!

— А що, — одмовляє, — бач, як допомоглося! Затихла моя дитинка, не кричить!

А далі як заплаче, як затужить, — де ті й сльози беруться! Так і ллються струменем.

Почули люди, прибігли, говорять, вмовляють. Вона мов і не чує, і не одірвуть од дитинки. Чоловік ходить сам як не при собі; свекор аж занедужав.

Стали похорон ладити. От уже й домовинку принесли новеньку, всипали квітками пахучими та зіллям.

— Горпино, — кажуть, — дай дитину.

Не дала. Сама обмила її й положила. Час уже й нести, а вона стоїть — дивиться. Люди до неї говорять — не чує, не слухає.

Одвели якось, узяли й понесли. Глянула вона тоді вперше округи, перехрестилась і собі пішла. Куди люди не ступлять, і вона слідком за ними, за тою домовинкою; йде, словечка не промовить. І в церкві достояла мов спокійна, та як стали ховати, боже мій милий! так і кинулась за дитям у яму. Ледве вхопили її та принесли додому, мов неживу.

Хорувала вона тяжко тижнів із три. Яюсь господь помилював, вернув здоров'я, та розум не вернувсь! Така вона стала, якась не при умі. Цілісінький день ходить мовчки та городній мак ізбирає; а спитати, нащо? "А се, — каже, — для моєї дитинки".

Взимку то все плаче: "Нема маківокі Чим мені донечку рятувати!"

Аби почала перша маківочка бриніти, вже й углядить, і зараз вирве й любує єю, не натішиться. То ще діло робить, порається, а тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине і не вийде з тих маків. Ідеш понад городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті, й сама ще молоденька, —тільки як крейда біла; сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина... А маки процвітають, і білим, і сивим, і червоним квітом повно.

ВИКУП

I

Розкажу вам про Якова Харченка, якого він смутку набравсь у Хмелинцях, залицяючись до Коханівни.

Приходимо ми з ним у неділю під те село. Сонечко вже низенько. Мій парубок, дивлюсь, ніби почав приставати. Примічаю мовчки... придержав, знаєте, ходу, — примічаю: зробився мій парубок зовсім другий чоловік. Всю дорогу був такий говіркий та веселий, бубонів, як міський дзвін, а тут ніби води в рот набрав: і брови здвинув, і голову повісив.

— Що се, — кажу, — пане Якове, надувсь, мов кулик на вітер?

— Якого там кулика ви видумали, дядьку! — пробурчав.

— Може, притомився, хлопче?

— Ні, — одрізав та й знов іде мовчки.

— Да що ж се, — кажу, — пане Якове? перше гнав, нівроку тобі, як вітрів батько, а тепер чого се почав приставати?

Тут якраз зійшли ми на горбок, так — невеличкий; да з його глянуть на Хмелинці — село як на долоні.

— Оддишемо, — кажу.

Сіли. Дивиться мій Яків на село, аж йому очі розбігаються; дивлюсь і я. Все знакомі місця — і хати, і садки. Славне село, якби ви бачили! Церква стоїть висока. Старий сотник якийсь її будував. Цвинтар заріс черешником да зіллям трохи не в пояс; хаточки поховались у вишневій садки. Любо, що й казати!

Сидимо, дивимось. Гомоніли люди на селі, а далі один по одному й розійшлись. Цокотали ще дві молодичі; розходились і знов сходились та все махали руками, наче горох молотили. Якби не вийшов з хати чоловік, то не розійшлись би й до світу. На селі стихло; хіба де стукне віконце, да проскочить попід ворітьми хисткий парубок.

— Годі вже, ходім! — заговорив мій Яків, ніби його підкинуло, — вже пізно. — А сам аж побілів.

— Оце мені лихо! — кажу я.

— Яке вам лихо, дядьку?

— Да що на тебе найшло, Якове? Вийшов і здоровий, і веселий, і співав, і розмовляв, а тут разом неначе тебе кип'ячем обпарено. Грошей не погубив?

Він за шапку.

— Гроші єсть, — каже.

— І гроші несеш, і дівчина дожидає, а ти як у ярмо йдеш!

Ані пари з уст.

— Переночуємо вже, — кажу, — разом зо мною у старого Кохана.

— Як їх ласка, — каже.

Закипів же й я тоді.

— Да ти, — кажу, — Якове, говори до ладу! Що ти уриваєш по словечку, як попівна на бенкеті? Як ти мені зараз не висповідаєшся — я тобі не Явтух Товстодуб і в старости не клич — не піду!

От він тоді й почав.

— Що ж мені, — каже, — дядечку, по тих грошах? Чи викуплять вони мене?

— Чого ж се, братіку, завів такої жалібної? Чому не викуплять? Аби гроші, то й викупишся.

— А як пані не схоче?

— А вона чому не схоче, твоя пані? нехай її батьку все добре! Чи ти де бачив таких панів, щоб їм гроші були не милі? Мені, — кажу, — не траплялись, не знаю таких.

— Е-е, дядечку! вона, мабуть, чи не ковшем їх міряє!

— Дарма, — кажу, — що ковшем міряє: вони, сії пани, на гроші такі ласі, як циган на сало, братіку! їм довіку, до суду буде мало! Не журись! я сам з тобою піду до панії. І не таких бачили. Ти поклонись старому...

— Він уже казав мені: "За панського дочки не оддам. Лучче нехай іде в черниці". А як Кохан сказав, так і буде: се й мале хлоп'я знає.

— Ну, побачимо, як буде, — кажу, — недалеко вже. І хата його он біліє!

II

Йдемо вулицею; іще з другого кінця побачили: в хаті світиться. Підійшли; я постукав. У дворі гавкнуло цуценя; хтось одсунув віконце; да, мабуть, нічого не побачив, бо таки нахмарилось і зовсім темно було. Брязнула защіпка, і вибігла Коханівна Марта.

Що то за дівчина під той час стала, Боже мій, світе мій! Да така ж молодесенька, а красна, як маківочка! Заквітчана, в червоному намисті, сорочка вишивана, в черевичках — ну, дівчина!.. як зірочка!

Вибігла з каганцем, побачила мене й Якова. "Ай, дядьку! — каже, — що се ви!"

А се, бачте, не я, а Яків... ледве каганця з рук не вибив.

— Марто, ясочко моя! — шепче.

Аж ось і старий Кохан виглянув, а за ним стоїть Коханиха. Поздоровкались, привітались.

— Е, дочко, — каже старий, — любих гостей до хати просять, а ти тут в'єшся. Йди, моя ластівко! — І пропустив її в двері.

Увійшли й ми, поклонились та й посідали. Старий вечеряти просить. Мати й дочка коло стола, то коло печі звиваються, а ми поглядаємо одно на одного та хочем розмову почати.

Кохан... Ви, правда, зроду його не бачили. Сього чоловіка всі поважали змолodu. Як парубкував, поведе чорними бровами — дівчата сохнуть і дуріють; а тепер, як пристарівся, моргне сивим усом — громада й примічає... Перший чоловік у селі Кохан. Якби ви на його глянули! Що ті пани ваші міські? ошпарені горобці! Сей, як вийде, кажу вам, — високий, сивий та усатий, у чорній свиті, а пояс червоний, шапка сива, виступка козацька настояща, ще давніх козаків. Хоч там і ворогуєш з ним, а шапку нехотя знімеш. Чи мало по селу старих людей ходить? Ну, іншому поклонишся, а іншого буває, що й не вгледеш; а сього, як гетьмана, зараз утриш. І він підніме шапку, хоч би малій дитині, підніме — і далі йде. Оженивсь він із Оксаною — Яковенка старого дочка, тож козацького хорошого роду. Така повновида молодиця, чепурна, чорноброва, настояща козачка!

Посиділи ми так, іще поглянули один на одного.

— Так-то воно, брате, — каже Кохан.

— Так-то, брате, — кажу й я йому.

Коханиха вечерю постановила, почали частувати горілкою.

— Іще чарочку, свате! — просять.

— Дорога дальня, — каже Коханиха, — і холодний вітер віє; мабуть, притомились.

— Е, паніматко, кажу, до любої небоги нема далекої дороги, — та й випив другу.

Далі старий до парубка: як? що? чи все гаразд? який заробіток?

Яків, бачте, в Києві на заробітках був. У нас пускають; треба тільки подачу давати, яку там положать. Яків того року таки добре заробив. Налягав якомога, бо знав за що, то й діло кипіло.

— Хвалити Бога, — каже Яків.

Вийняв із шапки гроші та й положив старому перед очі. Сам устав, поклонивсь та й дивиться. Старий тільки сивим усом моргнув.

— Гроші, — каже.

Яків знов поклонивсь.

— Всю надію клав на вашу ласку та милость, батьку!

Марта, дивлюсь, припинилась, наставила голівоньку, мов та перепілочка, і слухає — не дише. І мати, бачу, на нас карим оком закидає.

— З Богом, — кажу, — завтра рушаймо до панії, а потім і до вашої милості за рушниками.

— З Богом, — каже старий, — попитайте долі. Одкупишся, Якове, зятем будеш; а ні — воля Божа! За панського дочки не оддам. Казав перше, з тим і умру. Вона в мене славного козацького роду! Чи таки ж мені, да ще з сивою головою, чесний, хороший рід зневажати! козацький рід переводить, як погану жидівську віру! Нема в світі над козаків!

А сам аж стелю підпирає: випроставсь, і очі світять, і голос дзвенить; аж помолодшав, наче на турка йде!

— А нема, нема козаків! Нема, що й казати! — стиха приказує жінка, хитаючи головою.

Мій парубок побілів, як хустка; і дівчина сама не своя. Стоїть, як нежива, ї ясних оченят не зведе.

— Чим же він не козак, — кажу я старим. — Да подивіться, люди добрі, чи він же не козак? Нехай хоч сама Марта скаже!

Марта нічого не сказала, закрилась вишиваним рукавцем та й з хати вийшла.

— Так як же се буде, пане-брате? — питаю.

— А так буде, як я сказав. Ідіть до панії, питайте долі.

— А як, враже зілля, багацько схоче?

— Аби схотіла, за гроші не стійте: я грошей дам.

— Ну, спасибі, брате! — кажу я. — Щирий ти козак, як я бачу! — Та й торкнув свого молодого: примічай ніби.

Веселіше, знаєте, стало. Випили ще по чарці та й почали радитись, як приступити до тієї панії, як заговорити, що до чого приложити. Коханиха за дочкою вийшла. Певно, десь присіли в садку та й журились укупці. Ми того вечора вже їх і не бачили.

III

Одвів нас старий у комору на добраніч, та й полягали ми спати. Чую я — не спиться щось моему парубкові: то сіно перевертає, то зітхає, далі й вийшов.

— Чи не піти б і мені за ним? Може, знадоблюсь для сторожі.

Лежу собі та й думаю, а сон мене так і клонить: сіно пахуче, свіже. Чую — рип! "Ну й добре, що не пішов: се Яків..." Він! постояв трохи й знов шмигнув. "Е, ні, постій!" — тут і я за ним. Бачу: підбирається під хатнє віконце, да ба! Він і льнув до його, і бився голубом, і стукав тихесенько, ніби травицею, — віконце не одчинилось. Чи спала молода козачка, чи батько не спав, хто його знає! А ми пішли, як прийшли, — ні з чим.

— Не журись, — кажу, щоб його розважити, — колись і перед нашими ворітьми сонечко зійде!

Він тільки рукою махнув та й заривсь у сіно.

— Якове! о Якове! — кличу.

Мовчить, неначе не чує, спить.

Тоді я й собі на бік — та й справді заснув.

Повставали раненько, до сонця. Старий випроводжав нас за село (бо Хмелинці село козацьке, а до панського буде ще з півверсти); зняв шапку: "Боже поможи!" — та й попрощались. Ідемо собі, коли де не візьметься Марта з коромислом, і хоче щось сказати, і соромиться, а сама як вишенька.

— Що се, Мартусю, — кажу, — чи не нас вийшла проводити?

Я вже мусив розмову почати, бо мій парубок тільки очима світить та поза мною посувається, знай, до дівчини.

— Я була, — каже, — в Галі; додому йду. Боже вам поможи, дядьку!
— Та й стрибнула поміж верби.

Увійшли в панський двір; сонечко вже підбилось височенько; питаємось — сплять. Посідали коло мальованого рундука, дивимось. Сад якраз перед очима. І туди стежки, і сюди стежки, все жовтим піском повисипувані, і квіток цвіте без ліку, все кружками, кружками; і лавочки зелені, чистенько так, порядошненько.

— Славний садок, Якове!

— Славний, — каже, — дядьку!

Довгенько-таки ми сиділи та журились, поки дождались. "Пані встала", — кажуть. Кликнули нас до покоїв. Увійшли. Аж в очах нам замигтіло: і зеленіє, і червоніє, і біліє, і синіє... чого там нема! Може, доводилось зазирнуть у жидівську крамницю? всього багацько; зразу й не розбереш, що добре, а що, вибачайте, годиться в сміття викинути, аби людей дурити, аби, бабо, рябо? Так і тут: по кутках блищить, по стінах сяє. Повибігали якісь панночки, куці та бистрії, як сороки; повертілись, повертілись перед очима та й круть за двері! Обідньої вже доби сама пані вкотила, як на колесах; пухла така, ніби на дріжджах зійшла; у перснях, у атласах. Прийшла просто до дзеркала, повернулась двічі, так і зашуміло по покоєві, як сухе листя; плюхнуло в крісло, аж її підкинуло; тоді зирк на нас!

— Чого вам треба? — питає.

— До вашої милості, — кажу, так і так — да низенько кланяюсь.

Вона й стала тоді ніби пильніш на нас дивитись да й каже, що тепер усе дорогше стало, що в того-то да ще в другого пана парубки одкуплялись, то по півтисячі за себе положили

— А в якого ж се пана, добродійко? — питаю та знов низенько кланяюсь.

— Тобі нащо, в якого пана? — а самій мов у вусі закрутило. — Нащо тобі?

— Да що, — кажу, — у того пана — нехай йому Бог дає здоров'я — такі люди багаті!

— А ти думаєш за скільки одкупитись?

— Та ми б то думали, вельможна пані, як по наших грошах... Да що! мабуть, Бог не судив.

— За скільки ж ти думав?

— Да що вже даремно вашу милість турбувати! Бувайте здорові, добродійко!

А сам до дверей.

Яків мене хіп за рукав:

— Дядьку!

Я йому моргнув — не мішайсь!

— Слухай-бо ти, — кричить пані, — постій!

Завернула, знов питає:

— За скільки хочеш одкупитись?

А я таки не кажу.

— Що, мовляв, вашу милость клопотати нам!

Далі бачу, що вона вже червоніє, як жар найчервоніший, кажу:

— Я, милостива пані, думав за двісті карбованців.

Вона мені:

— Да ти, мабуть, зроду дурний! да ти се, да ти те!

А я все кланяюсь мовчки, ніби вона до ладу говорить.

Виговорилась, устала:

— Коли хочеш одкупитись — одкупляйся скоріше за триста; бо впослі
й за тисячу не одкупишся.

Яків мій зрадив та, як дурень з печі, в ноги їй геп! Дякує, бач, що його
ж салом та по його шкурі!

— Ну, а гроші ж принесли?

Сама як у очі не вскочить.

— Ні, — кажу, — милостива пані, маємо при собі трохи, да не всі.

— Мені зараз гроші треба! — крикнула, — зараз таки! Я, — каже, —
поїду в город сьогодні, і ви щоб там були, та все й скінчу. Ідіть заберіть
гроші.

Сама як схопить дзвінок! по всіх покоях — дзінь-дзінь! Повбігали
дівчата й хлопці.

— Коляску! — каже, — та не баріться!

А сама товчеться, як Марко по пеклу, — то папірчик із-за дзеркала витягне, то одмикає, то зачиняє; за нею й дві дівчинки мечуться, як тії жереб'ятка, що жахаються.

V

Поки в панському дворі лагодились та вбирались, ми хутенько перебігли до Хмелинців, наробили там крику, сміху, радості та веселості і знов вернулись до панського двору. Пані казала нам дати возочка; сама сіла в високу коляску, да й поїхали з Богом.

Городок наш — так собі городок, нічого. Мій батько казав, що колись по йому проходили полковники та сотники, — так куди не глянь, славне військо, як той мак червоний; а тепер засіли жида, як сарана. І пани живуть. У базар — то й чоловіка попадеш, бо в базар людей найбільше.

Заїхала наша пані до старого Мошки-жида. Покої високі й хороші, тільки так перцем і несе!

Зараз послали по якогось писаря Захаревича, а нам казали коло дверей підождати, поки він прийде. Прийшов він хутко. Поганенький на личку, рябий, як решето; штани сині широкі, якась куца свиточка і на шії зелена хустка; під правицею шапка. Увійшов, зігнувся, ізнітився, наче й не ступає, а чоботи здорові й добре змазані.

Пані його до себе зараз покликача. Вона в нас, як говорить з яким чоловіком, сидить собі просто, як добрий качан у городі, і все роздивляється, які в тебе брови, які уси, яка одежа на тобі. Хіба б який генерал, щоб вона голівку схитнула набік або глянула в вічі любенько.

Пождали ми ще трохи, поки пані радилась із тим Захаревичем. Вийшов він од неї, моргнув на нас та й каже: "За мною йдіть!" І пані з дверей каже: "Йдіть за ним!"

Ми й пішли.

А веселий чоловік був той писар Захаревич! Ледве ми вийшли, він почав сміятись і говорити, мало не танцює. Далі огрів мене зо всієї руки по плечах та й каже:

— А що, схотілось на волю? І добре!

— Так-то добре, — кажу, — що краще нам і не треба до якого часу!

— То тільки біда, — каже, — що діло-то ваше дуже трудненьке. Не знаю, як то воно й буде.

— А що ж там таке? — питаю, а Яків так і побілів.

— А те, що треба вам тепер особі приміти писати; се трудно! Я б то й написав їх, та що скаже пан Биркач? Треба йому читати їх.

— А як добре напишете, поздоров Боже вас, пане, то, певно, нічого не скаже; хіба подякує.

— Хіба йому подарочок дасте, а? А я однесу. Се можна. Га?

Яків зараз і вирвався:

— Якого ж подарочка треба? навчіть, пане!

— Можна й грішми, хоч і сто рублів, то візьме: він добрий чоловік! — каже писар, а сам регоче.

— Ні, пане, ви нам кажіть, як треба, — се вже я йому. — За що гроші давать? Або ми панію свою питаємо.

— Се не конче треба. Вольному воля, а спасенному рай. Можна й без грошей.

Се вже без сміху каже.

Сів кінець стола, а стіл у його кривий; да і вся хатка на боці; по кутках дірки сміттям завалені. Написав щось да й каже:

— Я не зможу тут нічого; так і панії скажіть. Нічого писати!

— Як нічого? А другим щось пишете, пане!

— Пишуть особії приміти, мугирю! — каже той Захаревич, налаявши нас. — А в його які приміти? зовсім так, як і всі.

— Так се, слава Богу, що й ми на людей походим! — я таки озиваюсь.

Так ні да ні! нема особих приміт, нічого писати!

Мордувались-мордувались, таки мусили дати два рублі з копою! Тоді приміти знайшов і хутенько їх начеркав у папері. І веселий знов став, який і був перше.

Провів нас та й каже:

— Не бійтесь, усе буде так, як слід йому бути: на те голова й приятельство. Нам аби маленький подарочок; як то говорять: з миру по нитці — голому сорочка.

— Щоб не довелось мирові оголіти! — кажу я, — бо, поздоров Боже вас, багацько дуже ниточок тих тягнете, да з усіх боків.

Все, як пообіщав Захаревич, скінчилось добре. Поклонились ми панії та й, не гаючи часу, до Хмелинців. В Хмелинцях рушники були готові, тільки нас і ждали. Зробили змовини, а там і весілля справили.

Добре погуляли й старі, й молоді. По всьому селі пішла чутка, що в нас весілля; музики грають, у бубон б'ють, — весело було, бучно!

Правду говорять: з гарної дівки гарна й молодиця; гарно завертиться, гарно й подивиться. Що то за молодиця вийшла з нашої Марти! Дівчиною як була, бігає, сміється, щебече; а тепер якось ніби розумніша стала: двір перейде тихо, велично, у вічі гляне з повагою. Очіпок червоний, намітка біла, довга, — і гетьману кращої жінки не треба, ей-богу!

Живуть вони й досі з батьком укупі й щиро любляться. Хлопчик найшовся в них, такий чорнявий, у батька вдався і здоровий, дякувати Господові, росте.

СВЕКРУХА

I

Жила колись у нашому селі вдова Орлиха. Я ще була невелика дівчинка, не дуже-то що пам'ятаю, а чула се од покійної матері — нехай царствує! Вони були сусіди з Орлихою, тин об тин. Мигається мені та Орлиха, мов у тумані, — висока, у червоному очіпку, все чорні брови здвигає.

Чоловік її давно помер; старшого сина в Туреччині вбито; менший при матері був, хазяйнував. Парубок на все село гарний, хоч з лица воду пити, жвавий, веселий і роботящий. Матір поважав, а стара гляділа й пильнувала його більш, ніж ока в лобі.

Задумала Орлиха свого Василя одружити, стала шукати людей. Де збіжаться дівчата на вулиці або на могилі пустують, — Орлиха тут і вродилась, прислухається, придивляється...

— Не бери, — каже, — мій сину, багатой: і самі ми не багатирі; шукай, щоб була покірна та добра.

— Добре, мамо, вишукайте, яку треба, я й оженюсь.

Поки мати шукала, він собі сам знайшов. Був у Вишеньках на ярмарку й з того часу став учащати щовечора. Мати постерегла хутче всіх і довідалась: ходить Василь до Ганни Королівни.

— Сину мій, сину, — каже, — не бери тії багачки: буде вона дуже гордувати; се батькова дочка, вимислива й пишна, — одцурайсь її!

Василь аж до землі припадає — просить.

Нічого робити. Послали старостів; побрали рушники; справили весілля; привезли молоду до свекрухи.

А посагу в її було! Боже мій, світе мій! На дев'яти возах везли, і в кожному возі по чотири воли сивих йшло. Запаски шовкові, пояси — як жар, кожухи шовком повишивані...

Молода в золотому очіпку; намітка, як дим, тонесенька; червоні коралі аж до пояса. Всі задивились на неї: як повна рожа! Тільки стара Орлиха, стрічаючи хлібом-сіллю, якось невесело глянула невістці в вічі.

II

Пожили вони рік. Спершу молода Орлиха на вулицю виходила. Було, як заговорить або засміється — і старому веселіше стане; а туди далі й

годі, й не побачиш її, все в хаті, у господі. (Бачте, вони собі хату збудували надвоє, в одній молоді, а в другій мати.) Хто питає стару Орлиху:

— А що ваші дітки? Добру собі невісточку маєте?

— Звісно, як батькова дочка, — одкаже або й нічого не говорить, наче не чує.

Якось моя мати поралась у хаті. Увійшла Ганна. Мати бачать — смутная дуже; сіли коло неї да й кажуть:

— Що се тобі, моя Галочко, очиці запали? чого зажурилась?

Ганна сплеснула руками, а сльози покотились, як перлове зерно:

— Не любить мене свекруха! обмовляє мене, з світу Божого жене, дорікає, що я батькова дочка!.. Татоньку мій! якби ти знав, яка моя доля нещаслива буде, ти б мене був іще в сповиточку у глибокій криниці втопив!

Мати розпитують, що, як там у їх, за що сварка вийшла.

— Вона з першої години мене не злюбила. Запаски мої найкращі шовковії попсувала, що візьму — вони в руках тліють: се вона, вона, я добре знаю! Чогось мені в скриню напорошила... і золоті очіпки мої потемніли, і пояси червоні полиняли... вона все добро моє переводить! Все до Василя: "Продай та продай тії воли!" (що од мого батька). А я кажу: "Не хочу! нащо продавати?" Василь, правда, таки й не повів їх у ярмарок, а вона на мене накинулась: "А, вража дочко! ти мене осиротила! Мій Василь од мене одцурався! Підожди, підожди! я тобі добре оддякую!"

— Покорись, Галю, — кажуть їй моя мати. — Що ж робити!

— Нащо я маю їй коритись! — крикнула Ганна, — не хочу! як хто гукає, кажуть, так і одгукується!

III

Однії ночі не спиться матері. Чують — у сусідчиному садочку щось шепоче; відчинили вони віконце — прислухаються.

— Галю, моє серце! — каже Василь. — Чого се ти знов заплакана?

— Не кидай мене саму, Василю! Я не тямлю, як без тебе й переднювала! Тяжко та сумно мені!

— Що ж тобі, моя рибочко? Може, мати? Я її прохав, як вибирався, щоб тебе не смутила.

— Вона мені й словечка не промовила, Василю, цілісінький день у вічі не глянула. Смутно, сумно було в хаті.

"Що та Орлиха виробляє? — подумала собі мати. — А здається, й розсудлива людина".

IV

Надійшли жнива, достигла Василева пшениця — така гарна, колос у колос! Наша нива коло їх, і мати разом з Ганною в поле виходили. Одного ранку ждали, ждали, да й самі пішли. Ганна надійшла вже по обіді і така бліда — хитається; мати аж злякалась: що се їй сталось?

— Чогось мені коло серця пече, як огнем, — каже Ганна, — і встояти не можу! Ледве до ниви доплелася.

— А що свекруха? — питають мати.

— Ой тіточко моя любенька! сьогодні вночі я її бачила в нашій коморі. Прокинулась, а вона стоїть проти місяця, біла така, розхристана. Я крикнула — вона з комори.

— Се тобі так здалося, моя дитино! чого б то вона вночі прийшла?

— Ні, ні, бачила я її добре.

— І Василь бачив?

— Василь не ночував дома, виїздив... І він не йме мені віри... Не нажну я й снопка сьогодні; нездужаю й рук підняти. Виглядатиму Василя: казав, прийде надвечір, то й доведе мене додому.

V

Мати пішли жати. Надвечір придивляються — не видно Ганни, — чи не додому пішла? Питають других жничок, — не бачили, щоб ішла; гукають — не озивається; до того місця, де вона була, — нема. Що за диво! Коли ж, ходячи поміж копами, й найшли... лежить вона, неначе спить, хороша й свіжа, як квітка. У головах снопок пшениці, ручки навхрест зложила... Вечір Господь дав такий ясний, тихий; лежить, як жива, у пшениці, аж колосся над нею похилилось...

Побігли до Василя: він недалечко й був — косив; стріли його: йде такий веселий до неї! Як побачив свою Галю неживу, підняв косу та черк себе! ніхто не вспів і оком змигнути... тут коло неї і впав.

VI

Кинулись до старої Орлихи. Стріла вона мою паніматку іще на воротях, неначе ждала. Мати кажуть:

— Невістка ваша вмерла!

Стара зціпила зуби і вдарила об поли руками:

— Що ж робити! судилось! — каже.

Не заплакала, нічого, тільки біла стояла, як хустка.

Мати злякались і не знають, як про сина сказати; а тут їх і несуть...

— От, обох несуть! — кажуть мати.

Вона як крикне:

— Як обох?

— Бабусю, і Василь ваш неживий!

Як вона кинеться, як побіжить! мало з рук у людей мреця не вибила; схопила його за голову й кричить над ним... Да й страшна ж вона була! Без хустки, сиві коси тріпаються по плечах, розхристана, уся в крові; ходить, ходить коло сина і все кричить, мов Господь їй розум одібрав.

Убрали молодих, положили поруч на столі; хто пішов додому, хто остався на ніч. Дивляться — нема старої Орлихи, як у землю ввійшла! Да вже на другий день знайшли під тином неживу: синя, синя, як бузина.

Молодих укупці поховали; стару оддалік. Хата їх так і розвалилась пустою; ніхто не купив, бо кажуть, щовечора, як місяць зійде, по тому дворищу тиняється молода Орлиха. У глуху ніч сяде проти місяця, зложить білі руки, піджидає свекрухи та й докоряє: "Ти мене, молоду, з світу звела, стара Орлихо!"

ОТЕЦЬ АНДРІЙ

I

"Ох, Боже мій, Боже, що та любов зможе!" — як то в пісні співають.

У нашому селі був чоловік, Петро Самійленко. Він мені й родич далекий. Чоловік був дуже добрий, до своїх щирий, зроду-віку нікого не скривдив. А веселий був! Як коли в празник зберуться люди до його хати, почне він точить: як жид на війну їхав, або як копитан зорі лічив, або про ляхів. От ляхів тільки не любив дуже. І в вічі ляхові не подивиться. Якось зморщиться, да все чмихає або чхає. Пан наш оконом і питавсь-таки його: "Що се тобі, Самійленку, таке?" А він йому: "Таку, пане, натуру маю і аби побачив такого пана, як ви, зараз і чхати. Мабуть, якась вража відьма так мені починила, як ще маленьким був". Оце, бувало, як ідуть пізно люди по селу та регочуться, то хоч і не питай — од Самійленка. Жінку він мав добру, роботящу; діточок Бог дав тільки дівчинку, Оксану. Росла вона, як утя на воді, і пещена була така! бо сказано — єдиначка. Іде мати на город або до сусіди — і Оксана за нею, як клубочок, котиться. Треба старому в поле — дочка вв'яжеться за татом. Цокотуха така! як рибка весела, а проте розумне й слухняне дитятко.

II

Зрівнялось їй дванадцять годочків; помер старий Самійленко, нехай царствує! Дуже зажурив він жінку! Хоч вони й заможненькі були — мали хату гарну і худобу, — та все без його zostались, як сироти.

Приходжу до них: дочка в садку, мов та зозулька кує, стара журиється, поглядає по дворі та й каже:

— Голубонько моя! неначе мені світ зав'язаний! Сумно мені, нудно мені! великая моя туга!

— На те воля Божа, моя любко, — кажу я. — Плачем лиха не поправите. У вас дочка росте.

Вона тоді й каже:

— Перед смертю Петро казав мені, що під старою черешнею, в садку, він срібні гроші закопав. "Нехай, — каже, — нашій Оксані буде; і не викопуй їх, жінко, бо вражих ляхів не встережешся. Або отцю Андрію оддай".

Ми зараз-таки й пішли викопувати ті гроші. І справді, знайшли глечик, височенький собі, повен грошей, а гроші все срібні, все карбованці. Полічили та й однесли до отця Андрія.

III

Хутко по тих часах і мій чоловік помер. Пішла я на заробітки в город; стала в одних панів за наймичку. Була я там чотири роки; і добре мені було, поки панич не оженився. Узяв він молоденьку панночку і на личко дуже гарну. Вона зараз усе перевернула по-своєму; нічим їй не вгодиш. "Ти говориш не так! у тебе хустка погана! та надінь сукні! яку оце одержину почепила!" А я, як і тепер, у плахті і в запасці. І стару панію почне муштрувати, було, з самого ранку: "Що се ви, мамінько, без чепчика вийшли? Хто ж то видав! оце, як мужичка, ходите!" Стара ввійде собі в хату до мене або в садок забереться та плаче-плаче!

Покинула я їх, пішла в своє село.

Як побачила я Оксану, аж рученьками сплеснула. Піднялась високо дівчина, ставна, хороша; коса їй аж до пояса; і така ласкава, привітна, ввічлива!

А що хлопці дуріли! Яка вона молодесенька, а вже свати не переводились у хаті. І хороші все люди сватали, багаті — не хотіла.

Полюбився їй один парубок, Тиміш Кряж. Він був не панський — казенний. Кохав і він її дуже. Де буде одно, і друге туди біжить. На вечорницях, на вулиці — все в парі, як ті голуб'ята. Дожидали вони осені, думали вже побратись. Вже й барвінку на вінок набрали, і рушники наготовили. І такі веселі були, щасливі! любо було й подивиться, неначе сам помолодшаєш.

IV

Отже, не думали не гадали — накинулось лихо: побачив Оксану наш пан окном та й ув'язався за бідною дівчиною. Нема їй стежки вільної; і улицею не перейде, щоб він не догнав та не почав підмовляти... Далі велів її силоміць узяти до покоїв.

По селу, неначе хмара найшла, зашуміло. Громада зібралась, як ніч, сумна; молодиці кричать, плачуть; а мати — як нежива ходить. Радились цілий ранок. Положили, щоб Оксану одбити в ляха того ж самого вечора.

Тиміш зібрав парубків: "Братіки мої, товариші милі, допоможіть мені!" Засіли вони недалеко панських будинків, за могилою, а як смеркло, підібрались під самі вікна; дивляться — стоїть Оксана і рученьки опустила; біла, як хустка, а пан окном узявся в боки і сміється, і заговорює, далі за руку її... Вона як ухопила столик, що тут стояв, підняла над ним та так подивилась сумно, що, хлопці кажуть, аж нам серце похолонуло.

Пан окном погрімав і вийшов, а Оксану знов замкнув. Парубки наші кинулись, тільки дзвеніло скло в вікнах, вскочили в покої, вхопили Оксану та й помчали до отця Андрія.

V

Я тоді служила в його за наймичку. Він удовець, старий, старий; борода довга, біла як молоко. Сидів він, читав Святе Письмо, свічечка

горіла, як убігли хлопці з Оксаною. Він устав та: "Боже благий! Боже мій милостивий! — каже, — де твоя правда в світі! Діти мої любі! звінчаю я вас; ідіть до церкви".

Повів їх та й звінчав зараз. Поблагословив і казав не боятись нічого: "Я сам буду одвіт держати!"

А парубки тії — сказано, вітер у голові, молодії — видрали десь музики і повели молодих по селу, гукаючи, співаючи; пішли танці, регіт... Цілу ніч гуляли і молодих од себе не пускають; обступили їх, як військом... Ранком одвели до Тимошевого батька, а самі розійшлись на панщину, як і не було їх.

VI

За Оксаною, як її викрали, то зараз пан збігався, кричав і бивсь у дворі дуже, да за ворота не вийшов; іще казав замкнути їх і сторожу поставив.

Як дознався ж, що Оксана вже звінчана, — мало прислугу з світу не зігнав і ус собі обірвав з гніву; а людей то дуже обіжав. Побіг до отця Андрія, як з гіллі зірвавсь; дверима стукає, грюкає, ногами тупоче — так храбрує!

Отець Андрій вийшов до його. Він зараз і крикнув...

Отець Андрій підняв руку та йому:

— Бушувати в моїй хаті не годиться. Я старий чоловік і служу Господові; утихомиртесь!

Той і стихнув зразу.

— Хотіли ви бідну дівчину погубити... Чи у вас же не було сестри або матері рідної? Схаменіться! Бог не попустив великого гріха, так ви метнулись тоді старого чоловіка обіжати! А любите, як люди величають добрим чоловіком. Горе вам! Не обіжайте бідних людей! Я сього не попущу, поки жив. Я найду суд і розправу! Йдіть собі з Богом!

Панок наш верть за двері, як обпарений. З того часу й будинки отця Андрія обходить.

МАКСИМ ГРИМАЧ

I

Не за вас се діялось, – давно колись, як панувала на Вкраїні удвозі Польща і Московщина. Московщина обладувала Україною сьогобочною. Застави хоч стояли, та не густо; сторожа не пильнувала так, як от тепер по Збручеві, чи що; то Дніпром руччіші людці перевозили всяке добро, не оплачуючи: шовки, оксамити, парчі-сутозлоті, пахучі шафрани й крами дорогії, в барильцях щире золото й срібло.

Саме проти Черкас, нижче Домонтова, сидів хутором над Дніпром Максим Гримач; то сей і довгенько кохався в тому. Такий-то багатир! Ходив у жупанах, та в сап'янцях, та в атласах. І хороший був: повновидий, чорнобровий, чорноусий; а веселий, а жартовливий! Було, як вийде в неділю поміж люди, то так його і обступлять. Дуже його любили.

– От, – каже, було, хто з громади, – ти, брате Максиме, зовсім у пана вбрався.

– Еге ж, братіку, вбрався. Вбирайтесь лишень і ви, добрі люди. Добре панам жити, кат їх не взяв! Уже тепер годі за вас підставляти шию, годі! Буду їсти, та пити, та хороше ходити, – звісно, так, як панові вельможному годиться.

А такий був: нехай тільки станеться кому з нашого села пригода – головою ляже, а вирятує; нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лиха: налетить, як той вихор нагальний, доценту викорчує. Колись шляхтич да заняв козаچه поле, то він і хату його спалив, і попіл розвіяв, і самого протурив за Дніпро. Коли жив, то, може, й досі пам'ятає, які нагайки-дротянки плелися в пана Максима Гримача.

Був Максим удовець, мав дві дочки. Одна – Катрею звали – вже дівчина доросла, а хороша та пишна, як королівна; друга – Тетяна, так собі підліток, невеличечка; звивається, було, в дворі або в віконце виглядає, як ясочка. Жили вони в батька у розкошах.

Ото, було, як опівночі, то й пливуть човни Дніпром та й пристають під старою вербою; а пан Максим їх веде до світлиці та приймає, що треба. Забулась, як на ім'я того пана, що пересилав йому човнами все те добро. Він держався в кам'яній печері поміж горами, над Дніпром, і ніхто про те не знав, окрім купки вірних козаків.

II

Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смілий, як сокіл, – і щиро покохала його наша гордовита Катря.

Сватають її багаті люди й хорошого роду – один, і другий, і третій. "Не хочу, не піду".

– Слухай, дочко, – каже Максим, – багацько ти гордуєш, рибочко! Сватають тебе перші люди в селі, парубки все молодії й хороші, – чому не йдеш?

– Мені байдуже, що вони молоді й хороші, коли моє серце не до них горнеться.

– А до кого ж, доню? Слухай лишень, моя дитино: я тебе не буду за них силувати, та й за бурлаку не віддам; нехай він хоч і місяця з неба схопить. Не оддам, дочко! як тобі кажу, так і буде. Слово в мене батьківське, кріпке, сама знаєш.

– Знаю, тату. А якого б ви собі зятя бажали?

– Вільного козака, дочко, щоб сам собі паном був, нікому не кланявся – от якого!

– А як буде сам собі пан?

– Тоді з Богом!

– Ну, я буду дожидати.

– Дожидай, моє серце, не бороню. Хто ж він такий? Я щось примітив.

– Нащо вам знати, таточку! Нехай перше визволиться, тоді й знатимете.

– Добре, моя люба дитино, нехай!

Як почув Семен, то й каже:

– Що ж робити, Катре моя кохана! треба ждати! Я в свого пана вже третій рік добуваю, останній. Як послужить доля, то сього року буде велика здобич. Отаман мене не скривдить: чоловік він шановний... Подякую йому за хліб, за сіль, нагледжу де хуторок красний да й поклонюсь тоді твоєму батькові... Тільки люби мене вірно, моя дівчино!

Ждуть наші голуб'ята. Не плаває – літає Семен Дніпром, тільки човен синю хвилю розбиває.

Ладяться козаки в дорогу; Семен з ними. Виряджаються козаки на здобуток.

– Соколе мій, козаче! – каже Катря, пригортаючись до його. – Коли ж ти вернешся? чи хутко?

– Хутко, моя рибчино, хутко! Зацвіте перша вишня у твоєму садочку, закує сива зозуля – я припливу до тебе, припливу не наймитом – вільним козаком, Катре!

Рушали козаки восени, казали дождити на весну.

III

Сидить Катря в світлиці, вишиває шовком рукава та рушники та все в віконце поглядає, чи крутить завірюха, чи вже сніг тане, чи хутко-то теплом повійне.

Скресла крига, пройшла. Шумить Дніпро, сивіє, й чорніє, і плескає в береги; розвивається верба, зеленіють комиші. Весела наша Катря ходить собі да поглядає.

Зацвіли вишні, прокувала сива зозуля. Красно в садочку! Послався зелений барвінок, голубо зацвів; червоніє зірка; повився горобиний горошок; вовча ступа попустила широке листя; цвіте-процвітає мак повний: і сивий, і білий, і червоний; розкинувся по землі синій ряст; розрослась зелена рута. Поміж тим квітом сама, як найкращий квіт, походжає Катря, походжає та з синього Дніпра ясних очей не зводить, а тільки зійде місяць та посипле іскорцями у темну воду, Катря вже й під старою вербою на березі. Пильно дивиться вона, придивляється, чи не пливе хибкий човен, чи не править тим човном ставний та любий козак.

Минає тиждень, минає й другий... Якось сидить вона під вербою, а ніч зорешлива та тиха; тільки соловейко свище, та гуде Дніпро. І замигтіло

щось оддалік, ніби чорна чаєчка... ближче... Се човен! Летить, мов на вітрових крилах. Вона аж рученьки до його простягла... Який же то козак править човном?.. Се не Семен... От уже він і коло берега, схилився на весельце, свиснув раз і другий. З хати вийшов батько. Катря припала за вербою.

Вийшов старий Гримач та й питає:

– Які вісті?

– Лихо, пане Максиме, – каже козак, – лихо!

– А що там таке?

– Позавчора перед бурею, опівночі, горіла береза (а козаки, було, як треба дати звістку, що йдуть, то й запалять березу або друге яке дерево над Дніпром); от ми примічали та вчора й виїхали назустріч... Нема нікого... тільки Дніпро потрощені човни носить...

– А велика була буря?

– Я й зроду такої не бачив! Дуби так з кореня й вивертає; дощ комиші позсікав, як шаблюю; Дніпро – аж пісок зо дна викидає... Ніч темна-темна, тільки блискавка блискає. А як грім гримне, то наче всі гори наддніпрянські луснуть.

– І ніякої чутки?

– Нема чутки, пане Максиме. Ми вже міркували, та й отаман з нами розсудив, що всі наші хлиснули дніпрові хвилі.

– А жваві були хлопці, брате! О, жваві хлопці! Ну, ходім до хати.

– Тепер уже вільний козак мій жених, тату! вільного собі зятя
дождали!

Старий – зирк! се його Катря стоїть проти місяця, біла-біла.

– Господь Бог з тобою, моя дитино! – крикнув він, ухопивши її за
холодну руку.

Вона глянула йому в вічі, визволила руку і пішла, не промовила й
словечка.

IV

Повів він козака в світлицю, пошанував, випровадив та й знову до
дочки.

Вона сидить у садочку та вінок плете з червоного та з білого маку,
зеленим барвінком перевиває. А сонце саме сходить з-за дніпрові кручі.

– Дитино моя, Катrusю! – каже старий, сідаючи коло неї, – послав тобі
Господь велику тугу на серце. Підніми ж бо голівку, доню, та глянь на
старого батька!

Вона підняла голівку й глянула на його.

– О доню! яка ж ти стара стала!

– Ні, тату, я ще молоденька, – зітхнула вона та й знов за вінок.

Як уже він її розважав, як умовляв! А вона, знай, плете свого вінка і
словечка йому не миркне.

Пішов старий, покликав меншу дочку:

– Тетянко, йди, моя рибко, до сестриці; вона у великій печалі – розважатимеш її.

– А що там? А де ж вона? Прибігла в садочок:

– Сестрице Катрусю! сердечко! Чого ви сумуєте? От уже й літечко надворі...

А сама обхопила її за шию ручечками.

– Сестричко моя малая! щебетушечко моя нерозумная! – жалус Катря малу.

– О, да який же вінок ваш красний, сестро! да який же красний! Сестронько-любонько, коли ж ви його візьмете?

– Ввечері візьму.

Повісила вінка над водою та й гуляє по саду, водячи сестричку за ручку; а ся щебече собі.

Кличе батько обідати. Прийшла й сіла кінець стола; своїми білими руками меду батькові наливала й розмовляла. Тільки як старий не заходив, нічого не говорила про себе.

Увечері ввійшла до батька й поцілувала його в руку. Старий схопив її за голову:

– Катре, дочко моя нещаслива! нехай тебе Мати Божа помилує!

І малу сестру прийшла обняла й пригорнула до серця.

Вийшла знов у садочок. Так-то гарно убралась! Сорочка тоненька і плахта шовкова, пояс сріблом цвіткований, черевички високі; дрібно, дрібнесенько русу косу заплела, і золотий перстень блищить на правій руці.

Прийшла над воду і зняла свого вінка, що сплела ранком, зняла та й каже: "Не зов'яв ти, мій маковий вінку!" – і наложила той вінок собі на голівку. А на самому березі верба – аж геть попустила віти на воду. Вона й сіла коло вербового кореня дуплиного, схилила голівку на білу ручку; взяли її думки та гадки. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць, хорошу й смутну, у маковому вінку.

Як заіскрився місяць у воді. "Вже ясний місяць зійшов", – каже (а то, було, як любилися із Семеном, місяць зійде – він і пливе до неї) та й ступила на вербову віть... Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони та й кинулась на самий глиб.

V

Уранці гомін та тривога по двору. Тетянка плаче, старий Гримач без шапки ходить, розхристаний та все питає:

– Де моя Катря? Де моя дитина люба?

Кинулись до води – тільки вінок маковий плаває, кружиться.

Зачинився старий Гримач, аж п'ять років не виходив за свої ворота. Одцурався й отамана, й здобичі. Посивів, як той голуб сивий.

Дав Господь діждати другої дочки. Висока, та ставна, та чорноброва! Висватали її хороші люди – сотник молодий і на лиці дуже гарний. Бучне весілля справили: од її двору аж до церкви червоною китайкою вислали; срібними кубками гостей частували. Да й понаходило ж їх чимало! в хаті

й на дворі, і коло брами – аж усю вулицю вздовж закрили. Цілий тиждень гуляли.

По весіллі поблагословив старий молодят, випровадив до господи... Сумно старому Максиму самому в хаті; глянув тоді на Дніпро та й згадав старшу дочку, а сльози йому покотились на сивий ус.

ДАНИЛО ГУРЧ

I

Козаче село Глибове при самому Дніпрі, та облягли його височенні гори. Їхатимеш, то шлях тобі звивається бором, густим таким, що й не проглянеш: тільки над тобою світ Божий, округи імла пахуча; здалека щось гучить-гучить; коли от опахнув свіженький вітерець — і засиніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболозу, і повстають круті сиві гори. Тут і село якраз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею, давня вже; мур аж зазеленів; мощений цвинтар проріс травю.

Саме за церквою стояла собі колись хата славна, і садок, і город при їй був добрий! Жив у тій хаті Охрім Поліщук із жінкою. Вона була здалека взята, і така-то вже хороша, чорноброва, а горда та пишна — Мати Божа! Іде, було, собі — як мальована: очі у землю спущені й не дивиться.

Перво вони дуже багаті були. Що є найкраще намисто, або очіпок, або що, то вже Ївга собі почепить. Мали всякого добра, що й не злічити. Та недовго розкошували. Охрім був чоловік такий добрячий; аби кого побачив у біді, зараз вирятує, хоч там як утратиться. Розпозичав гроші то тому, то іншому, ще до того й погуляти любив, та й не схаменувся, як подвір'я спустіло і ковані скрині спорожніли.

Зажурилась тяжко Ївга, аж краса її зов'яла, зстарілась, Ходить похмура, і дитинка її не втішає. Що вже яка була в її дівчинка хороша!

"Вродилась, — каже, — моя дитино, на горе та на лихо! Вік бідою збавиш, дочко; біду і в домовину з собою положиш". Усе, було, сумує та сумує, а дитиночка дивиться матусі в вічі любенько й веселенько та в долонечки плеще — не розуміє.

II

Час не спиняється. Чимало літ минуло. Ївга хоч і привикла трохи, та вже не та стала, що перше була! А дівчина виходилась у неї хороша, як маківочка повненька, свіжа, як ягода лугова, а весела, мов та пташка співоча; а що вже правдива та щира душа! Зроду-віку не чули, щоб кого обмовила чи осудила; така вже люб'яча істота була! Щоб там посвариться з ким, як другі, то ні в світочку! Чи на вечорницях, чи в танку, чи дома — до всіх привітна й веселенька, як ясочка.

Сватає Наталю Михайло Бруй, парубок добрий і роду хорошого, а що вже кохав її щиро, то всі те бачили. Люди, було, любують на них, як зійдуться де на весіллі або в танку докупі. Обоє молоденькі і хороші, як повні квіти. "От коли б Господь звів до пари!" — було, кажуть.

Отож послав Михайло сватів; дівчата вже в дружки прибираються та міркують, яке-то весілля в Наталі буде; аж тут свати із своїм хлібом повернулись: не оддають Наталі! Батько й рад би, та мати й слухати не хоче, що не багатий. Зажурився Михайло, плаче Наталя, та нічого робити! Попрощались молодята, пішов Михайло чумакувати. Така, бач, думка була: "Запрацюю щось, підможуся та візьму-таки Наталю".

III

Поки ж він ходив по дорогах та чумакував, навернувсь інший, багач великий, Данило Гурч. Він таки з козаків був, та жив собі паном, мав свій хутір, і степи, й поле, тільки що ходив у світі, в сивій шапці — не хотів у інше вбиратись. Якось йому крамарі, що наїздили до його дещо купувати, то й кажуть:

— Братіку Данило! всім би ти чоловік, та коли б ти оту свитину закинув та ходив по-нашому — у каптані.

— А щоб ви того не діждали, вражі сини! — гукнув на них. — Коли маєте мою одежину ганити, геть з мого двора!

То всилу, бідолахи, втекли од нього.

Такий був яросливий, що Боже борони! Як розлютується, аж йому огневі іскри з очей скачуть, і побіліє, як крейда. А був хороший із себе дуже: високе чоло гетьманське, брови так і говорять, очі карі, ясні, як зорі, і всміхнеться, було, так ласкаво, да разом і гордо і смутно, що аж за серце вколупне...

Він оставсь ізмалку сиротою: мати молодою вмерла, а батька вбито на війні. Розказували старі люди, що була ще в його сестра, хороша дівчина, та злюбилась із ляхом, брат того й не знав, тільки знала стара бабуся, що в їх жила і випестила обох. Як стара не вговоряла Катрю — не послухала дівчина, та як брата не було дома, і помандрувала з ляхом у Польщу.

Приїжджає [Данило] до господи та й питає стару:

— А де сестра? чому мене не стрічає?

А він сестру так жалував, як свою рідну дитину; тільки й на думці в його, що Катря, чим би то втішити сестрицю, як звеселити.

Питає він, а стара заплакала та й каже:

— Ніхто вже не стрічатиме тебе, мій соколе ясний, окрім мене, старої!

— А що таке? Яка напасть? Де сестра?

Стара й оповістила йому, як злюбила Катря з ляшком, як не слухала ні вмови її, ні просьби, ні грозьби.

— Вчора, — каже стара, — увечері приїхав їздець, вона вийшла, а я за нею побігла. Звісно, молоде — хутче добігла, ніж я. Схопив він її на руки та й помчав. Тільки й бачила!

— Чи не той се лях, що в Максимчиному хуторі проживав?

— Той самий, голубчику! Все, було, куди не підемо, він на очі наворачтається.

Нічого більш не сказав Данило. Білий, як та хустка, спустив очі до землі та й думає. А далі:

— Прощавай, стара!

— Куди ж ти, мій орле? Покидаєш мене у тузі та в печалі! Чи хутко ж тебе дождити?

— Хутко буду.

Впав на коня та й полинув, і не було його місяців зо два. Стара виглядає та плаче: "Викохала, випестила, та й обоє покинули!" Коли так, одного вечора, затупотіло в дворі; вибігла стара, а Данило коня прив'язує.

— Ой сину мій! Квіте мій! Де ж се ти й досі був? Чи не чув про сестру? Де вона, моя пташечка? Яку-то їй долю Господь дав?

А він мовчить, ні пари з уст.

Увела його в хату, та аж злякалась: такий він став!

— Данилочку мій! Та який же ти страшний! Нездужав, мабуть? Чи тебе дорога стомила?

— Утомивсь, — каже, — хочу одпочити...

Та хмурий, невеселий такий.

Потупала стара коло його — все мовчить, та й одійшла.

Живуть вони вдвозі. Данило й не згадує про сестру, наче зроду її й не було, а стара дуже скучає та й каже одного разу, важко зітхнувши:

— Де тепереньки Катря моя мила? Хоч би ще мені побачити мою любку! Як то вона на чужині проживає?

Данило наче й не чує.

— Данилочку! Чи ти одцуравсь сестри, чи тобі не жалко, що ти й не згадаєш про бідну дівчину? а я заговорю, то ти з хати йдеш. Скільки вже благала тебе поїхати пошукати, де вона. Може, той ляшок її покинув; може, нещаслива де тиняється та боїться вернутись. Чи ти ж своє рідне покинеш у наругу людям?

— Не турбуйся, стара, не буде твоя Катруся в нарузі!

— Де ж вона? Де ж вона? Ти її бачив?

— Пом'яни її душу!

— Боже мій, Боже! Се ти сестру з світу згубив! Катрусенько моя нещаслива! пропав твій вік, як маків цвіт! Данило! великий тобі гріх!

— Годі, — каже, — бабусю, плакати: не pomoжеться!

— А він же де?

— Спитай чорного ворона, що його кості разношує.

IV

Отакий-то жених був Данило Гурч, що посватав Наталю. А ївзі не що в голові, як зять багатий.

Бідну дівчину наче блискавка опалила: сама не своя.

— Мамо моя! — плаче, — не губіть мене, молодії, не топіть за Гурчем. Лучче мені вмерти, як за ним бути!

Не слухає ївга дочки, присилувала. Повінчали, одбули весілля, випровадили молодих до господи. Стріла Наталю стара хлібом-сіллю:

— Господине моя молодая! нехай же тебе Господь щастить долею й здоров'ям! щоб була здорова, як вода, а багата як земля, а хороша як рожка! Ти нашу хату звеселиш і мене, старую, одмолодиш!

Так-то вже стара вітає молоду та радіє, аж плаче.

І Данило інший став, як одружився: вже не насуплені чорні брови, і на устах ласкавий усміх. Полюбив щиро молоду жінку. Тільки молода полохлива, як пташеня з гаю: заговорить він — вона й очей не зведе; візьме її за руку — побіліє на личку, і рука тремтить.

Живуть уже з півроку; все молода не привикає. Став супити знов чорні брови Данило й пильно, й грізно часом дивиться на молоду жінку.

Поховали стару; ще смутніше в хаті стало. То, було, стара й заговорить, і питає, й пошуткує, бо дуже любила Наталю; а тепер інший раз, то цілісінний день Божий сидять, не промовлять і словечка; вона що-небудь робить, а він, підперши рукою кучеряву голову, не випускає її з очей, та так пильно й невесело дивиться, що аж серце холоне.

Одного разу проситься вона до матері в гості, бо давненько не бачилась. Данило мовчить. Підняла очі, а він білий-білий, тільки очі блищать. Мов опалив її своїм поглядом, аж одхитнулась. Він усміхнувся.

— А чи не прийшли глибівські чумаки додому? — проговорив, та так глухо, мов не своїм голосом.

Наталя ледве встояла. Хоче сказати й не вимовить словечка. Він устав і вийшов з хати.

V

А чумаки справді вернулись додому; вернувся й Михайло. Тільки Наталя того не знала й не відала; а коли вже він, і як, і од кого довідався, що вона любилась із Михайлом, то Господь його святий знає.

З того часу так-то вже пильнував Наталю, що й ступня з хати не пускає. Чи робить вона де в садку та розважає себе, співаючи тихенько, чи в дворі господарює, — він усюди вродиться й очей блискучих не зведе з Наталі, аж їй і страшно, й сумно.

Вибирається якось він до міста. Наталя проводить його, стоїть бліда й смутна, аж він сам жахнувся, як поглянув. Обняв її кріпко й щиро:

— Горе моє, Наталю! Не любий я тобі! Загубив я й тебе, й себе!

Вона хотіла щось промовити, та тільки заплакала. Упав Данило на коня і помчавсь не оглядаючись.

Осталась Наталя сама, опорядила все на господарстві, вийшла в гай (а хутір їх у гаю в самому). Тихо й пусто округи. Шлях звивається гаєм... Тільки шумлять листя, щебечуть і джерґотять пташки та шурхають ящірки в траві. А зелено, й пахучо, й свіжо! З липового зруба молоді паросточки пустились, вигналась високо береза, і шелестить осика тонким листом; із-за темного дуба то калинова вітка витягнеться й червоний китяг ягід горить, як жар, то колюча гайова рожка покаже дрібні листочки й пахучу квіточку; виносяться хвоїнки, як стрілки прямесенькі, й горобина розкинула зелений намет, і рясно на їй ягід червоно-злотих. А всякого зілля, квіток! і копитник хрещатий, папороть розрослась купою; пахуча березка коло сухого дуплиного пенька повилась, і синій живокість, і кружало червоної смілки... Аж в очах мигтить!.. Зверху сонце так і сипле теплим промінням у темну гущавину, а з гущавини паше на тебе холодком...

Поглядає Наталя округи, та й облили її дрібні сльози: "Ой світе мій ясний, світе мій прекрасний! — промовила піснею, — який мій талан нещасний!"

Схилила голову на білу руку, плаче та згадує своє дівування: як-то весело було й вільно! І спом'янувся їй ясноокий Михайло... який він тихий був, люб'ячий...

"Піду я хоч одвідаю свою матусю, — думає. — Данило вернеться хіба завтра — не знатиме. Може, востаннє попрощаюсь... Хоч побачу своє село, пройду вулицею. Спізнюся, то мати проведуть".

VI

Схопилась та й побігла шляхом; а вже вечоріло й роса пала. Біжить, біжить Наталя, серце б'ється, як не вискочить... Місяць зійшов; ніч тепла й тиха... От і Дніпро блищить синьою хвилею, і човни по березі розкидані, а там і перевіз; за малу годинку перебігти можна — недалечко.

Коли чує Наталя — за нею женуться. Оглянулась — се Данило мчиться... Уже настигає... Не пам'ятаючи себе, кинулась Наталя в воду й поплила Дніпром, як та рибочка.

Примчавсь Данило... "Не втечеш! — крикнув, — не втечеш!" Скинув човна на воду й поплив за нею; нема весла — гребе гострою шаблею. Човен летить... та все не дожене Наталі. Вже вона й далеченько. Червона хустка пішла бистрею; довга коса розпустилась по воді. Данило і вловив її за ту косу шовкову... як замахнувся блискавою шаблею, тільки кров тепла зчервонила сиву хвилю дніпрову.

Загубив жінку Данило, та й сам пропав... самохіттю, чи так уже Господь його покарав. Найшли обох рибалки вранці. Вона змучена й сумна, а він гнівний та грізний, Боже! Як ухопив міцною рукою за довгу косу, то так рука й звелась навіки. Вкупі й знайшли.

Коли б таку горду душу та на добре! Бо був він щирий і правдивий. Сам нікого не обіжав зроду, тільки себе занапастив.

ІНСТИТУТКА

Т. Г. Шевченку

I

Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувать!) — не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи — і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, — то так і моє лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, — так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що, сумирна собі, — може, тому, що вже блаженська була, ледве ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам, одразу й не розбереш; так куди вже бійка! не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде — охає та стогне. А за молодого віку, славлять, вигадочки були чималі і в неї... та треба ж колись і перестати.

За мене, то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. "Розволочитесь, — було, каже пані гніваючись, — не пушу!.. Не той ще вік ваш, щоб бога пильнувати: ще матимете час, — не зараз вам умирати".

Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані заоха або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота, докучає, — аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по інших чуємо.

А як коли, то, було, звеселіємо не знать чого. Веселенько нам, — аж серце трепече! Коли б воля, заспівав би так, щоб і на селі лунало... Не всмілимось!.. Ізглядуємось, та сміх нас так і бере. То одна моргне бровою, а друга їй одморгує; то прив'яжуть тую до стільчика косою; інша зскочить та почне вистрибувати дибки-дибки, щоб пані не почула, — крутиться, вертиться, тільки рукава май-май-май... Чого, було, не виробляємо!

У старої пані не було роду, окрім мала собі унучечку, — у Києві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті... Було частенько до старої листи шле; а стара тії листи щодня вчитує, — і поплаче над ними, і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати божа! увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємось! Панночка буде!

Стара пані немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у кожне віконце на шлях і нас туряє за село дивитись, чи не їде панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказать, нажилися. Шлють, то біжимо-летимо... Весело зочити степ, поля красні!. Степ зелений наче втікає в тебе перед очима далеко кудись, далеко... Любо на волі дихнути!

Квіток, було, назриваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, — та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лиця була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає; цілує, й милує, та любить. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спозирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: "Може, тобі того з'їсти? може, того спити?" Наїдків, напйтків понастановлювала; сама сіла коло неї, — не надивиться. А панночка усе прибира, наче той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, — чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

— Яковось-то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого.

— Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

— Вчили багацько?.. Чого ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!

— Голубочко моя!.. Звісно вже — чужі люди: обижали тебе дуже... Чому ж ти мені зараз сього не прописала?

— Що се ви, бабуню? Як можна?.. Зараз дознаються..

— Бідолашечко моя!.. Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох, бабусечко! І морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

— Та нащось же учаться люди, моє золото. От і наші панночки — на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій.

— Е, бабуню!.. — защебетала панночка. — До французької мови і до музики добре і я бралась, — до танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все інше — тільки морока... Учись та й забудь! І тим, що учать — нуда, і тим, що вчаться — біда. Багацько часу пропало марно!

— Так як же оце? Погано вчать?

— Кажу ж вам, що й нудно, і погано, й марно. Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили... Чого ж ви задумались, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що ж, як ти далі і все позабуваєш?

— Чи подоба ж се, бабуню? Бог із вами! Як же б то між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку?.. А про ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім-таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе питає, як там тії зорі по небу ходять, або що? Люди й осудять зараз: вчилася, та й не тямить!

— Та що се ви, бабусю? Та се я тільки вам призналась, що не знаю, а чужі зроду того й не дошимаються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще й їх оступачу, — он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? Слухайте!

І заспівала, затигла, — наче тее срібло пересипається. Стара її цілувати: "Серденько моє! Втіхо моя!" А панночка до неї ласиться та просить:

— Купіть мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших!

— Про се не турбуйся, дитя моє. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дівчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено! А найбільш, бачця, людей туманити!

III

— Ходім лишень, голубко, — говорить стара пані, — я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину. Та й веде її до нас. Ми од дверей та в куток, та купую в куточку й збилися.

— Се ваша панночка, — промовляє до нас пані. — Цілуйте її в ручку.

Панночка, чи глянула на нас, чи ні, простягла дві пучечки поцілувати.

Стара всіх нас показує, — се Ганна, а се Варка, а се Домаха...

— Боже мій! — аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши: — Чи зуміє ж хто з вас мене зачесати, ушнурувати?

Стоїть і руки заложила, і дивиться на нас.

— Чому? — каже стара. — Зуміють, серце. А ні, то навчимо.

— Як тебе зовуть? — питає мене панночка та, не слухаючи мене, до панії: — Ся буде мені!

— Так і добре ж; яку схочеш, серце: нехай і ся. Гляди ж, Устино (на мене), служи добре, — панночка тебе жалуватиме.

— Ходім уже, бабуню; годі вже! — перехопила панночка; сама скривилась і перекинулась набік, і очі чогось заплющує, і з місця зривається, — от стемений кіт, як йому з люльки в вуса пихкають...

— Треба ж, голубко, — каже стара, — її на розум навчити: се дурні голови. Я скажу те, а ти що друге, то й вийде з неї людина.

— Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порайся! Було яку віддати до міста.

Та й говорять собі, наче про коней, абощо.

— Ой, Устечко! — журяться дівчата, — яково-то буде тобі, що вона така непривітна!

— А що ж, — кажу, — дівчата! Журбою поле не перейдеш, та й од долі не втечеш. Яково буде — побачимо.

Та й собі задумалась.

IV

Увечері кличуть: "Іди до панночки — розбирати". Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе.

— Де се бігала? Швидше мене розбирай!.. Швидше:

я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене:

— Та хутче ж бо, хутче! Кинулась на ліжко:

— Роззувай!.. А вмієш ти волосся звивати? — питає.

— Ні, не вмію.

— Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Іди собі!

Дівчата вже мене дожидають:

— А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко? Що їм казати?

— Дурна я, — кажу, — дівчата, бо не вмію кіс ізвивати!..

V

Другого дня ранесенько прокинулась наша панночка. Умилась, прибралась, оббігла усі будинки, увесь двір, і в садку була. Така веселенька.

— Дома я! — каже. — Дома! Усе мені вільно!

Цілує стару панію та раз у раз питає:

— Чи скоро в гості поїдемо, бабусечко? А коли гості до нас наїдуть?

— Та нехай же я перше сама тобою натішусь, рибко, нехай на тебе надивлюся!

— Та коли ж то вже я діждусь, бабуню! В мене тільки було й думки, що приїду додому — весело буде, людно, музики, танці... Бабусенько мила, люба!

— Ну, добре, пташко! Нехай трошки приберемось, та тоді вже зараз і гостей проситиму.

Почалось прибирання тее. Стара скрині з комори викочує та оксамити, рубки тонкії вибирає, та кроїть, та приміряє на панночку. Панночка аж підскакує, аж із радощів червоніє. То до одного дзеркала скочить, то у друге зазирає; склянку води візьме, то й там любить, яка вона хороша. То заплете коси, то розплітає, то стрічками перев'є, то вквітчається...

— Ах, бабусечко, — було викрикнує, — коли вже я в атласову сукню вберуся?

— Як заручишся, дитино моя, — одказує стара. — Дам тебе за князя чи за графа, за багатиря всесвітнього!

А панночка й голову задерла, і виступає так, наче вже вона княгиня великородна.

Та тільки в них і мови було, що князі та пани вельможнії. Було, і к весіллю зовсім приберуться, і будинки поставляють кам'яні, і коней вороних позапрягають, — аж лихо! Пересипають такеньки, пересипають, — панночка й зітхне:

— Що, бабуню! Тільки говоримо... І досі ще нікого в нас не було!

— Та зажди ж бо трохи: наїде такого, що й не потовпляться.

VI

Та й справді перхнуло до нас гостей, — як на погориджу. Одні з двора, а другі у двір. Нема нам ні сну, ні спочивку: бігаємо, вслугуємо, клопочемось з ранку до вечора. Часом така юрма їх ужене, що дивуємось, яких-то вже між ними панів нема! Все теє регочеться, танцює, їсть, п'є; все теє гуляще, дак таке випещене! Інша добродійка у двері не втовпиться. А паничів що то в нас перевернулось! Аж роєм коло нашої панночки звиваються, —так, як ті джмелі, гудуть. Обійшла либонь вона їх усіх, — кого словами, а кого бровами: одного на здоров'я любенько питає; другому жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно; которого коло себе садовить, скажи, начеб свого посім'янина. Бідахи розкохались, аж зовсім подуріли, з лиця спали, схнуть. День у день наїздять до нас, одно одного попереджаючи та зизим оком накриваючи. Чи так вона всім до душі прийшла, чи не було їм тоді чого іншого розважитись, тільки так комахою й налазять і налазять. Бо, бач, чим їм у світі розважитись? Як свій молодий вік собі скрасити?.. Солодко з'їсти, п'яно спити, хороше походити, — а більше що?

VII

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула, — життя і господарство.

— Покиньте ж бо, покиньте, бабуню, плести! Хіба нікому в вас діла робити? Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця, абощо.

— Та нудно без роботи, дитино! — одказує стара.

— Візьміть книжку почитайте.

— Що я читатиму? Я вже не бачу читати.

— То так погуляйте, тільки, голубочко, не плетіть! Ви мені лучче око викольте тим дротиком!

— Та добре ж, добре, угамуйся!

Покине плести стара й нудиться. Убрала її панночка у чіпчик з стрічками рябенькими та й посадовила на крісlecky серед кімнати. Приїдуть гості — вона напogотові, привітає їх.

Стара вже світом нудить, а панночка втішається:

— Як славно, бабусечко, як славно, як у нас велично та пишно!

VIII

Нас, дівчат, усіх гаптувати посадовила. Сама й учить та раз по раз надбіга, чи шиємо. І обідати йдемо, то вона хмуриться і свариться.

Далі вже що день, то вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха... та й сама почервоніє як жар, — засоромиться. Поки ж

тільки не звичилася; а як оговталась, обжилася, то пізнали ми тоді, де воно в світі лихо живе.

Прийду, було, її вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплюся!.. Заплітаю коси — не так! Знов розплітую та заплітаю, — знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає, — чого, чого не доказує над моєю головонькою бідною!

Одного разу дожидали в нас полкових з міста. Двір замели ще звечора; у будинку прибрали, як ік великодню. Сіла панночка зачісуватись... Лишечко ж моє! Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси!.. І така, і онака, і геть-пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і наскакувати на мене, — аж я злякалась! Та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері, а вона за мною в сад: "Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!" Оглянусь я на неї, — страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати, — дух мені захопило, так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь — дівчата коло мене скупчились, білі усі як крейда. Панночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, — аж їй у роті чорно.

— Що ти накоїла, ледащо! Як ти сміла панночку гнівити? Я тебе на Сибірю зашлю! Я тебе з світу зжену!

А панночку вмовляє:

— Не плач, не плач, янголяточко моє: сліз твоїх вона не годна! Ще занедужаєш, боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі. Буде-бо вже, буде! Нащо сама берешся? Мені внось, що тобі не вгодно.

— А тобі, ледащице (знов свариться на мене), — а тобі буде!..

Та й не-знаю, як ще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть, того, що вже дуже була я слаба, — так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати однести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впади коло мене плачучи:

— Устино, серденько! Оплакана годинонька твоя!.. Мати божа! За що се над нами таке безголов'ячко?

ІХ

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи оченьпала.

Лежу сама, — усі на панщині, — лежу та все собі думаю:

"Таке молоде, а таке немилосердне, господи!"

У хаті холодок і тихо; стіни білі й німі; я сама з своєю душею. Вітерець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок. Опівдня сонячний промінь гарячий перекине че. рез хату ясну стягу трепечущу... наче мене жаром обсипле. Душно мені, дрімота, а сну немає. І так усе сама-самісінька із своїми думками — як у світі жити! Рада, було — боже мій, як рада! — коли зашумить садок, стемніє світ і загур. чить дощ об землю!.. От, чую, щось затупоче... регіт і гоміц... у хату до мене зграя дітей усипле. Веселі, червоні; вітають мене; вприскають мене дощем із себе; пнуться на вікно, а етерплячі, коли той дощ ущухне; співають, вигукують:

Зійди, зійди, сонечко,

На попове полечко,

На бабине зіллячко,

На наше подвір'ячко!

Скоро сонечко з-за хмари виграло, вони так і замелись із хати. А мені ще довго-довгенько оддається то у тому кутку регіт, то у тому, наче хто у дзвіночки срібні видзвонює.

Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди, потомлені і варом соняшним, і тяжкою працею; всі мовчать — хіба який зітхне важко або заспіває сумної, сумної стиха...

Часом несподівано котора дівчина вбіжить до мене з будинку.

— Устино! Голубко!

— А що там у вас діється, сестрице? — спитаю її.

— Хоч не питай, Устино, — лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матінко, коли б там не огледілись іще за мене! Ох, Усте, бідна наша голівонька!

—Про мене нічого?

— Де б то нічого!.. Чому не йде до свого діла? Що вона ніжиться, мов пані з Басані? От що, коли хоч знати... Ой, забарилася ж я! Бувай здорова, Устинко!

Х

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

— Іди, иди, хутенько иди, Усте!

— Куди йти?

— До панночки, до панії! Та хутенько ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалувалась на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Іди ж бо, йди!

— Як же йти, Катре, не здолію я по землі ступати!

— Я тебе доведу, голубко! Зможися, щоб іще гірш тобі не було. Ходім-бо, ходімо!

Ледве я доплелась до будинку. На порозі стріла панночка.

— Чого се ніжишся? Чому не йдеш служити? Ледащо ти! Постривай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.

Та кричить же то, боже! Аж задихалась, штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє!..

На той крик і пані не задлялась прилізти... Давай мене лаяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі богу, того не дознавали од неї, поки не вселилась панночка. Всчалися тоді в нас карності щоденні, щоденний плач. Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) — панночка біжить до старої: "Бабуню, мене не шанують!" Чи хто заплаче: "Бабуню, діла не роблять, та ще й плачуть!" Та на всіх такеньки вадить та й вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає, — молодий вік ізгадала!

XI

Тільки і дишемо, було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка. Вийде до них — ляскотить попташиному, привітна, люба — і що то? — не пізнати!.. А вже як ті паничі коло неї... Той поруч із нею шиється, а тон з кутка на неї очима світить; сей за нею у тропу точиться, а той знов збоку поглядом забирає. Вона ж між ними, мов тая перепеличка, звивається.

— Которий-то з них попадеться? — говоримо, було, дівчата... —
Дознає неборак, почім ківш лиха!

Спершу стара пані тішилась велико тими гостями, а далі, як почались між ними сварки, стала думати та гадати: — не рада вже їм, да не одбити. Наїде їх силечка одна, та кожний же то домагається панноччиного привіту собі; один одного зневажає, та й сваряться і гризуться. Почала вже їх стара пані собаками (за очі) взивати. Аж так над осінь доля панноччина прийшла — і шарахнули вони усі од псі врозсип, себе самих соромлячися.

XII

Спізнався з панночкою полковий лікар та й почав щодня вчащати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, — і на панича не походив!.. А як з нею спізнався? Вже давненько панночки приїжджі переносили, що якийто вже там лікар полковий хороший: і брови йому чорні, і уста рум'яні, і станом високий, — така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже, — на жодну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь...

Панночка, чуючи таке, було, частенько говорить старій:

— Якби ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали, — нехай побачу, який!..

А стара, було, на те:

— Моя дитино, нацокотали тії верхоумки скосирні, а ти віри пойняла... Велико диво — полковий лікар! Се злидні, бідота! Що тобі з такими заходити?

— Та нехай я тільки його побачу, бабуню! Чи справді він такий, як славляють.

— Цур йому! Ще вв'яжеться! І так уже багато коло тебе звивається, а жоден не сватає. Один одного перебиває та сваряться, — бодай ви виказились!

От же як стара одмагалась! А внучечка як на пню стала:

лікаря та й лікаря! Першого ж наїзду, як жарнув полковий начал, мусила стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошує. Ті живо погодились: "Привеземо, привеземо", кажуть.

— А коли ж ви нас одвідаєте? — питає панночка, сюдитуди обертаючись та в вічі їм заглядаючи, немов як лисеня. — Чи хутко?

— Коли ви такі ласкаві, то ми й позавтрьому будемо, — кажуть гості, як на ногах не підлітуючи. І поїхали, раденькі що дурненькі.

XIII

Та вже й убралась того дня панночка хороше! А стара супиться та все бурчить:

— Нащо нам та голь нещадима здалася! Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря нема. "Дякує, — кажуть, — за ласку, та нема в його часу ані години: недужих у його багато, — лічить".

— І не силуйте його, — каже стара, — нехай лічить з богом!

Панночка тільки почервоніла і уста закусила.

Та й було ж нам, як гостей випроводили! За все ми одтерпіли!..

Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає і стогне, і кричить. Стара злякалась, плаче, по лікаря шле. А полковий знаючий, кажуть, та й живе ближче за всіх, — по його!

Тим часом панночка вбралась якнайкраще та й лежить у ліжку, як мальована, — дожидає.

Приїхав він, подививсь, розпитав. А вона ж то вже — і голівку хилить, і говорить, помісь співає. Побув яку годинку та й прощається: "Завтра навідаюсь".

Стара пита у внучечки, внучечка задумалась, — тільки їй на питання головою киває. А як стара спитала: "Що, як лікар? Показався як?", то вона стрепенулась: "Гордий, — каже, — такий, як пан вельможний... І що він собі думає!"

Лічив-лічив той бідолаха та й закохався. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, — постерегли одразу, що воно є, та й зслизли.

Стара пані тільки що головою в мур не б'ється, та нічого не вradить: "Як ви мені, бабуню, на перешкоді станете — умру!.. І не гомоніть! Не одмовляйте! Змилуйтеся!"

Стара й годі, тільки охає.

XIV

Спустило панське подвір'я; не тупочуть коні, не торохтять коляси. І панночка тихша: не лає, не б'є, не обскаржує, — все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить удвуконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна та убрана, і рум'яніє, як червона маківка.

Він хутенько вбіжить. Яка з нас під той час мигнеться: "Здорова була, дівчино! А що панночка?"

Цілий день прогостює, було. Усе коло панночки сидить, не відступає й ступня. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухається, що вони там між собою говорять удвійзі, та вже така її досада гризе, що вони вкупці, а розлучити несила: боялася й вона унучечки.

Ото вже й сватає він панночку. Плаче стара і журиться тяжко:

— Я ж сподівалась тебе за князя дати, за багача, за вельможного!

— Ох, боже ж мій! — крикнула панночка плачучи. — Та коли б він був багатий та вельможний, я б і гадки не мала! Давно б уже була за ним! Та коли ж таке безталання моє! Така мені доля гірка випала!

— Та хіба ж таки кращих за його нема? — не сміючи вже одмовляти, а тільки ніби питаючи, озветься знов стара.

— Для мене немає у світі кращого, — нема й не буде! Засумувала панночка, аж змарніла і зблідла. Стара зовсім скрутилась, — не зна далі, на яку ступити. Намене на те, що не йди за його, — унучечка у гнів та у плач великий. Хоче втішити: "ось поберетесь", — унучечка свою долю проклинає:

— Се господь мені лихо наслав, — каже, — і як тому лихові запобігти, не знаю.

Молодий став помічати, турбується:

— Що таке? Чого смутна?

— Та я не смутная...

— Скажи мені усю правдоньку, скажи! — просить, у руку її цілує.

— Поберемось, — говорить вона йому, — а як жити з тобою будемо? Вбого!

— От що тебе журить, серденько!.. Нащо нам тее панство, багатство, коли буде наше життя красне, наша доля весела?

— Бач, ти об мені й не думаєш! — одмовля йому. — А любо ж тобі буде, як приїде хто до нас та буде з нас глумитись: "от живуть-бідують!"

Та й заплаче.

— Серденько моє, що ж мені, бідному, в світі робити? Де взяти? Я зроду не жадав багатства, а тепер прагну всіх розкошів для тебе, тобі на втіху... Що ж я вдію? Рад би я, — каже, — небо прихилити, та не хилиться!

І почнуть отак обоє собі журитись.

XV

Любила вона його, та якось чудно любила, не по-людськи. Ото навернеться, було, хто з панночок-сусідок, допитуються :

— Чи правда, що тая гординя та в тобі закохався?.. Сватає?.. Ревнивий?.. Які дари тобі дарує?.. Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає?

— Вважайте самі, — одказує панночка всміхаючись. Та й почне перед панночками наругу на його зводити.

— Слухайте, — каже до його, — їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поскоріться ж, щоб я не гнівалась!

Він зараз їде, купує там, щоказано.

— Боже мій! Чого се понакуповували? Я сього не хочу! Їдьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє. Або так. Хоче він води напитись, — вона:

— Не пийте, не пийте!

— Чому?

— Я не хочу! Не пийте!

— Та коли ж я хочу пити!

— А я не хочу! Чуєте? Не хочу!

І вже так гляне чи всміхнеться, що він послухає. Коли то й розгнівається, одвертається од його, не говорить. Він уже і перепрошує, і благає — трохи не плаче.

Панночки приїжджі дивуються:

— Ото! Чи хто сподівався од його такого кохання! І що ти робила? Як ти бога просила?

Наша панночка тільки всміхається.

Питають, що він їй подарував, — вона перед ними стеле оксамити та атласи, що від старої панії має, та хвалиться:

— Це він мене обдарував!

Чудне панське кохання!

А він на тих сусідочок важким духом дише: бодай їх слід запав!

Стара тим часом розпитує про його, як він собі мається, та й напирала, що в його хутір є.

— Дитино моя! В його хутір є!

— Справді? — покрикне панночка, зірвавшись з місця. — Де? Хто казав?

— Та не дуже далеко за містом. Недавно, кажуть, од якоїсь тітки у спадку йому достався. Тітка була бездітна; він на її руках і виріс.

— Ах, боже ж мій милостивий! Чому ж се він мені не похвалився? Мабуть, невеличкий хуторець, — нічим гаразд хвалитись. А все ж хутір! Усе ж держава!

Стріла його веселенька, привітала любо, а він радіє. Не знає, що то вітають не його, — хуторець вітають!

XVI

Об різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!.. Панночка така весела, балаклива; очі блищать; водиться з ним попід руки. А він і очей з неї не зведе, — аж спотикається на ході. Гульба точилась до самого світу.

Отже, скоро жених і гості з двора, панночка в плач. Плаче та на свою долю нарікає:

— Що се я поробила! Що се я починила! Та яке моє життя буде вбоге! Нащо мене мати на світ породила! Горенько моє! Доля моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає унучечку, вмовляє:

— Чого плакати, моя дитино? Годі ж бо, годі!

— Чому господь не дав йому панства-багатства! — викрикну панночка та так і вмиється слізеньками, по кімнаті бігає, руки заломуючи.

— Дитино моя! Серце моє! Не плач!.. Не будеш ти багатша од усіх, та й убогою не будеш. Усе, що я маю, все твоє.

Вона як кинеться до старої, обіймає, цілує:

— Бабусечко моя, матінко! Дякую вам з душі, з серця! Аж світ мені піднявся вгору! Одродили ви мене, рідна матінко!

— Годі вже, годі, а то й я зарюмаю! Оце ж бо! — промовля стара, та й сама плаче, й сміється.

— Бабусечко, голубочко! То ви з нами житимете?

— Чого б то й бажати, та не випадає. Я такеньки міркую: зостанусь я —тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, поряджати, а ти у хуторі хазяйствуй. А що ж? Чи там, чи там покинути, — і хазяйство переведеться, і впокою душі не матимеш. Панське око товар тучить, — недурно сказано.

— Добре, добре, бабусю! Нехай так буде!.. Ах, бабусю, ви мене, кажу, на світ одродили!

— То будь же в мене веселенька, — не плач...

— Не буду плакати, бабуню, не буду! Тільки що жених на поріг, панночка до його:

— Бабуня нам Дубці дає! Бабуня Дубці дає!

Він спокійненько собі й каже, ласкаво їй усміхаючись:

— Ти радієш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Тут ми спізнались і покохались... Пам'ятаєш, який був тоді садок зелененький, квітчастий, — як, було, з тобою походжаємо, говоримо?

А вона йому:

— Садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж іздригнувся і дивиться на неї, — ніби його щось разом здивувало, злякало, у серце вжалило...

— Що ж? — питає панночка. — Чого на мене дивишся так? Хіба я що нелюдське сказала? Хіба не хочеш зо мною хазяйнувати?

І бере його за руку, сама всміхається любенько. І він усміхнувся:

— Ти ж моя, — каже, — хазяєчка кохана!

XVII

Повеселішала панночка, клопочеться своїм посагом, загадує та й опоряджає, і сама до всього береться. Навезли з міста шевців, кравців, швачок, крамарів і крамарок. Сама ганяє, жениха турляє, — купує, крає,

складує... Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке! Бо таке наше діло: хоч панам добре ведеться, хоч їм горе йметься, а нам певно одно: кому, каже, весілля, а курці — смерть!

На весілля панів, паній понаїздило, — гуде у будинку, як у вулені. Цікаві панночки посаг розглядають, дивуються: "Ох, та яке ж оце хороше!.. Ох, і се славне!.. Он це яке!.. А се, мабуть, дуже кошовне!" Інша як побачить що, — хусточку чи сукню яку, — аж очі заплющить: так її за серце і вхопить. Так вони і липнуть до того, як мухи до меду! Ледве вже ми їх збулися.

XVIII

За тим натовпом, клопотом та трусбю, то я не урвала й години з людьми попрощатись. Вже коні стоять запряжені, — тоді я побігла. Не можу й словечка вимовити, тільки обіймаю старих і малих.

Молодий приїхав за нею на четверику. Коні вороні, баскії. Правив візника плечастий, усатий, у високій шапці. З наших-таки людей, та до вельможної вподоби вивчений. Тут пани прощаються, гомонять, плачуть, а візника той сидить, як виконаний з заліза, — не обернеться, не гляне.

Посідали пани у той повіз. Мене причепили позаду, на якомусь височенному причіпку.

— З богом, Назаре! — покрикнув пан веселенько. Тихого та ясного ранку виїздили ми з села, а мороз аж тріщить. Інй запушив верби; біліли віти і сяяли проти сонця. Дівчата висипали на улицю; кланяються мені... Швидко-швиденько бігли коні, — тільки в очах усе теє промигтіло. Нема вже села. Дорога й дорога, безлюдная доріженька попереду мною...

XIX

Хутко перебігли до міста; наче межи комашню впали. Ідуть і їдуть, продають, купують. Люди, пани, москалі, перекупки. А жиди довгополі, куди не глянеш, усюди вони, наче тії хрущі, шершавіють.

Пан звелів коней зупинити коло заїзного двору і повів свою молоду у кімнати. Візниці грошей дав — пообідай, а про мене й байдуже.

Сиджу я собі та дивлюся. Усе чуже, усе не наше! Коли хтось як гукне: "Гей, хорошая, вродливая!" Я аж здригнулась. Се візника на мене гукає. Придивляюся до його: то-то ж чорнявий, матінко! Такий чорнявий, як єсть тобі ворон. Засміявся — зубів у його незліченно, а білі ті зуби, білі, як сметана.

— А кого вам треба? — питаю його.

— Еге, кого!.. Як-то тебе звати?.. Устина, здається? Ходімо зо мною, з Назаром, пообідаймо.

Дуже я змерзла, а піти, — думаю, — як його піти? Ще пані бучу зніме!

— Спасибі вам, — одказую, — я не хочу їсти.

Візника всміхнувся: "Як собі знаєш, дівчино!" — та й пішов.

XX

Чималу ж я годину пересиділа, коли вийшли панн. Пан тоді зирк на мене!

— А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. — Чи обідала ти?

— Гей! — крикнув на хазяїна бородатого, що тут на рундуці гроші в долоні лічив, дзвякаючи. — Дайте дівці пообідати!

Хазяїн гроші в кишеню та й побіг.

— Що це, що це? — жахнулась пані. — Ми її ждатимемо?

— А як же, серденько? — одказав пан. — Адже вона голодна та й намерзлась добре!

— То що? Вони до цього звичені. Спізнаємось; я боятимусь.

— Бігай, дівчино, та хутенько! — каже мені пан. — Не загайсь, щоб тебе не дождати.

Пані почервоніла по саме волосся.

— Час їхати!

— Та вона ж голодна, серце... Дивись, як змерзла!

— Я змерзла, я, я! — та так уже на те я накрикує!

— Сідай! — гримнула далі на мене і сама у повіз ускочила.

Пан здивувався; не знає, що його думати, що його казати, — стоїть.

— Що ж? — питає пані. — Хутко? Тоді сердега сідає коло неї...

А хазяїн бородатий:

— Дівці а б їду не прикажете?

Довгенько гомоніли пани між собою, а ще довше після того мовчали.

Присмерком дочапали до хутора. В хуторянських хатах де-не-де світилось. Ідемо вулицею; стали коло будинку. На рундуці купкою стоять люди із світлом, з хлібом святим. Кланяються, вітають молодих.

— Спасибі, спасибі, — дякує пан, приймаючи хліб на свої руки. — Привіз я вам панію молоду, — чи вподобаете?

Сам сміється, радіє; кому-то вже така краля не сподобна буде!

А пані як гляне на його, — аж іскри із очей скакнули, на лиці міниться. Люди до неї — щоб то її по-своєму вітати; а вона вихопила в когось із рук свічку та в двері — стриб! Люди так і шугнули од тих дверей, нічого панові и не одмовили.

Пан, неспокійний, смутний, пішов собі, похиливши голову.

Ввійшла і я. Дивлюсь, роздивляюсь. Світлички невеличкі, та гарні, чистенькі. Стільчики, столики—все те новеньке, аж лощиться. Чую — говорять пани. Прислухаюсь — пані моя хлипає, а пан так-то вже її благає, так благає!

— Не плач, не плач, життя моє, серце моє дороге!.. Коли б же я знав, що я тебе ображу, — звіку б не казав!

— Ти, мабуть, усіх мужиків так ізучив, що вони з тобою запанібрата!.. Гарно!.. Оглядають мене, всміхаються до мене, трохи не кинулись мене обнімати... Ох, я нещаслива!.. Та як вони сміють! — викрикне наостатку.

— Серце моє! Люди добрі, прості...

— Я не хочу нічого знати, слухати, бачити! — задріботіла пані. — Ти мене з світу хочеш оце зігнати, чи що? — вигукує ридаючи.

— Годі, годі, любочко! Ще занедужаєш... о, не плач-бо, не плач!
Робитиму все так, як ти сама надумаєш. Подаруй мені сей случай.

— Ти мене не любиш, не жалуєш... Бог із тобою!

— Гріх тобі так говорити! Я тебе не люблю!.. Сама ти знаєш, яка твоя правда! Чую — поцілувались.

— Гляди ж, — каже пані, — як ти не будеш по-моєму робити, то я вмру!

— Буду, серденько, буду!

XXII

Проходила я по всіх кімнатах — нема нікогісінько. "Се чи не од нас повтікали?" — думаю собі. Вийшла на рундук, — ніч місячна, зоряна. Стою та роздивляюсь; коли чую: "Здорова була, дівчинонько!" — як на струні брязнуло обік мене. Стрепенулась я, дивлюсь: високий парубок, ставний, поглядає, всміхається. І засоромилась, і злякалась; стою як у каменю, оніміла, та тільки дивлюсь йому в вічі.

— Стоїш сама тутенька, — знов озивається парубок, — мабуть, не знаєш, куди йти?

— Якби не знала, то вас би спитала, — одмовила йому, схаменувшись трохи. — Бувайте здорові!

Та швиденько в двері.

— Бувай здорова, серденько! — сказав мені услід.

XXIII

А пани все по покоях ходять. Молода у кожний куток зазирає, що й як. Забачила зіллячко за образами:

— Що це таке?

— Се баба божничок уквітчала.

— Що?.. То вона в тебе тут порядкує! Викинь те зілля, серце! Се вже зовсім по-мужицькій.

— Добре,серденько.

Тоді вона його цілує:

— Голубе мій!

От, находились, наговорились.

— Що це, — каже пан, — що нікого нема? Куди се баба поділась?

— А бач, бач, — зацокотіла пані, — які вони в тебе порозпушувані! Схотіла, то й пішла.

— Та не де дінеться! Ось я її гукну. Та й кинувсь гукати:

— Бабо! Бабо! Бабо! — як той хлопчик слухняний. — Зараз, серденько, баба прийде, — говорить панії, вмовляючи її.

—Та де вона була?

— Певно, щось робила, любко. Се моя вся прислуга.

— А де моя Устина? І вона ізучилась бігати, не питаючись? Устино!
Устино!

Я стала перед нею.

— Де була?

— Ось у цій кімнаті.

Стала я знов за дверима: знов дивлюсь і слухаю.

XXIV

Увійшла бабуса старесенька-старесенька, — аж до землі поникає, та вся-усенька зморщена; тільки її очі чорні іще живуть і ясніють. Увійшла, тихенько ступаючи, вклонилась панії та й питає:

— А що вам треба, пане?

Пані аж з місця зірвалась, що стара така сміла.

— Де се ти, бабо, була? Я тебе вже сам мусив гукати, — каже пан.

— Коло печі була, паночку: Ганні помагала, щоб добра вам вечеронька була.

Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю налаяти; лупа очима та кашляє, та ходить, — не знає, що вже йому й робити. Пані од його одвертається. Бабуса стоїть од порога.

— Що ж, вечеря готова? — питає пан уже хмурніше.

— Готова, паночку, — тихо і спокійненько одказує бабуса.

— Серце (до панії), може б ми повечеряли?

— Я не хочу вечеряти! — одказала пані, вибігла і дверима грюкнула.

— То й я не буду вечеряти, бабусю, — каже пан смутненько вже.

— То я собі піду. На добраніч вам, паночку!

— Іди. Та треба глядіти, стара, щоб я не бігав за тобою сам! — загомонів був на неї, та зараз і вгамувавсь, як бабуся йому на те звичайненько одмовила:

— Добре, паночку!

Вклонилась і пішла собі.

XXV

Ходив-ходив пан по кімнаті. Чутно йому, що пані плаче за стіною. "Боже мій! — промовив до себе, — чого вона плаче?" І так він те слово тихо, такеньки смутно промовив!

Не втерпів — пішов до неї; цілує, вмовляє. Чималу годину він її благав, поки перестала.

— А вечеряти не хочу, — каже панові. — Я на твої слуги — не то що — і дивитись не можу! Так із тобою поводяться, як із своїм братом... родичі та й годі!

XXVI

Сиджу сама у дівочій; сумно, тиша така... Ото життя моє буде! Всюди красне!.. "Тепереньки, — думаю собі, — наші дівчата наживуться без моєї

панії! Веселенько та любенько їм укупці... А мені — чужа сторона, і душі нема живої..."

Коли щось у віконце стук-стук!.. Так я й згоріла!.. Сама вже не знаю як, а догадалась... Сиджу, ніби не чую.

Переждало трохи — знов стукає. Метнулась я та двері всі попричиняла, щоб пани не почули.

— А хто се тут? — питаю.

— Я, дівчино-горличко!

— Мабуть, — кажу, — чи не помилились: не в те віконце добуваєтесь!

— То ж бо й не в теє! Нащо ж і очі в лобі, коли не зочити кого треба!

— Не так-то конче й треба!.. Оце найшли розмову крізь подвійне скло!.. Гетьте! Ще пани почують! Та й одхилилась од вікна. А він таки:

— Дівчино! Дівчино!

— Чого се ти попідвіконню вкопався, Прокопе? — загомонів хтось потиху. — Он вечеря вже готова ще одколи, а вас нікого нема!

XXVII

Хтось уступив у сінці. Я відчинила, аж це бабуся.

— Здоровенька була, дівчино, — промовила до мене. — Просимо на вечерю, зозулько!

— Спасибі, бабусю!

— То й ходімо.

— Ось я панії спитаюся.

— Чого питатись, любко? То ж вечеря!

— Чи звелить іти.

Бабуся перемовчала хвилинку та й каже:

— То йди, моя дитино. Я тебе тутеньки подожду.

Пани сидять укупці любенько, веселенько; щось межи собою розмовляють. Я ввійшла, а пані:

— Чого сунешся?

— Пустіть, — кажу, — пані, мене повечеряти.

— Іди собі — вечеряй!

XXVIII

Пішла я за бабусею через двір у хату.

— Оце привела вам дівчину, — каже бабуся, вводячи мене в хату.

А в хаті за столом сидить Назар чорнявий і молодичка гарненька, жінка Назарова. У печі палає, як у гуті. Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушницьом навішений, квітками сухими й зіллям уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки, і зелені, й червоні, і жовті, наче каміння дороге, викрашаються. Усе таке веселе в тій хаті було,

прибране, осяюще: і кужіль м'якого льону на жердці, і чорний кожух на кілку, і плетена колиска з дитинкою.

— Просимо до гурту! — привітали мене і вклонились.

— Може б, поруч зо мною така краля засідала, га? — каже Назар.

— Хіба ж ви тутечки найкращі, дядьку? — питаю. Сама озирнулась, аж той парубок уже тут, — з кутка на мене задивився, аж гаряче мені стало.

— А то ж ні? — каже Назар. — Придивись лишень до мене добре: то-то ж гарний! то-то ж хороший!

— Хіба поночі! — одмовила йому весело молодичка.

Славна була то жіночка, — звали Катрею: білявенька собі, трошки кирпиченька, очиці голубоцвітові, ясненькі, а сама кругленька і свіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці баєвій. Смішлива була й гордоватенька, а що вже шамкая! І говорить, і діло робить, і дитину колише; то коло стола її вишивані рукава мають, то коло печі її перстені блискотять.

— Ну, ну! — каже їй Назар, — коли б оце не галушки, я б тобі одказав!..

Тут-бо саме Катря його поставила на стіл миску з галушками.

Назар моргнув на мене.

— Не гріх тому добре повечеряти, хто не обідав!

Катря хоч і говорить, і жартує, а, здається, все чогось сумна і неспокійна. Бабуся, сидючи за столом тихенько й величненько, якусь думку собі думала. Тільки Назар пустує та вигадує, та регоче, поблискуючи перед каганцем зубами, а зуби, я ж кажу, як сметана! На того парубка я вже не дивилась.

— А що, пташечко, — питає в мене бабуся, — при молодій панії давненько служиш?

— Яка вона гарна! — закинула молодичка.

— Поможеться, що гарна! — гукнув Назар, — коли дивиться так, що аж молоко кисне!

Бабуся зітхнула важенько:

— Годі тобі, годі, Назаре!

— А наш пан такий звичайний, — заговорила молодичка, — він, мабуть, ізроду нікого не скривдив.

— Дай йому, боже, і пару таку! — промовила бабуся.

— Як то тепереньки нам буде! — смутненько каже молодичка. Зітхнула і задумалась. — Як то буде! — знов тихо вимовляє, дивлячись на мене, начеб випитувала очима.

А я мовчу.

— Буде, як господь дасть, голубко, — каже бабуся.

— Ну, що буде, те й буде, — ми все перебудемо! — гукнув Назар. — А тепер — до галушок берітесь. А ти, Прокопе, чому не йдеш? Пані тобі в око впала?.. Чи, може, ця краля?

Та й моргнув на мене.

— Нехай мені та пані й не сниться! — одмовив парубок, сідаючи проти мене. — Де вона й вродилась така неприязна!

Тоді молодичка до мене:

— Дівчино-серденько! Скажи нам усю ширу правдоньку, як душа до душі...

Та й спинилась. Всі на мене дивляться пильно... І парубок очей з мене не зведе. Якби мені не той парубок, то все б нічого, а при йому соромлюся та червонію, — трохи не заплачу.

— Дівчино! Лиха наша пані молода? — вимовить Катря.

— Недобра! — кажу їй.

— Господи милосердний! — крикнула. — Чуло моє серце, чуло!.. Дитино моя! — кинулась до колиски, схилилась над дитиною: — Чи того ж я сподівалась, йдучи вільна за панського! Вона вже й оком своїм нас пожерла!

Та плаче ж то так, — сльоза сльозу побиває.

— Не такий чорт страшний, як намальований! — каже Назар. — Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

А вона плаче, а вона тужить, наче вже й справді її дитину пані своїм оком пожерла.

— Годі, голубко! — вмовляє Катрю бабуса. — Чого нам дуже тривожитись? Хіба над нами нема господа милосердного?

Парубок ані пари з уст; тільки куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду.

XXX

Повечерявши, поблагословившись, біжу назад у будинок, а за мною:

— На добраніч, дівчино!

— На добраніч вам! — одказала та й ускочила в сіни. Увійшла в дівочу, — серце в мене б'ється-б'ється!.. Думаю та й думаю... що, як він вдивився в мене очима!.. І пані моя теж мені на думку навертається: ледве у двір ступила, вже всіх засмутила... І чого той парубок чіпляється?.. Бодай же його, який хороший!.. Місяць стоїть проти мене уповні...

Ой місяцю-місяченьку,

Не світи нікому!..

Пісня так і підмиває мою душу... Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знову озвався під віконцем, чи щоб не приходив...

XXXI

Минає день, тиждень, місяць, і півроку збігло за водою. Здається, що в хutorі тихо і мирно; цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що

там коїлось, що там діялось! Люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по-своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти-кришеняточка, й ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, да все ж то те якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою. Стоока наче вона була, все бачила, всюди, як та ящірка, по хутору звивалась, і бог її знає, що їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

А пани-сусіди нашу панію похваляють-величають: ото хазяйлива! Ото розумна! Дарма що молоденька, — добре б нам усім у неї вчитись!

Спершу люди на пана вповалн, та незабаром зреклися надії й думки. Він був добрий душею й милостивий пан, та плохий зовсім, — ніщо з його. Опитувався він жінку вмовляти, та не така-то вона. Далі вже і наменути на сю річ боявся, — мов не бачить нічого, не чує. Не було в його ні духу, ві сили. Сказано: добрий пан — не б'є, не лає, та нічим і не дбає. Як почне пані обмирати та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицілує, і плаче, і сам людей лає: "А щоб вас! А бодай вас!.. От уморять мені друга!"

— Не буде з його нічого, — каже Назар. — Я одразу побачив, що квач, ще тоді, як він Устину обідом нагодував,.. Якби таку жінку та мені — я б її у комашню втрчив, — нехай би пихкала!

Та й зарегоче на всю хату. Такий уже чоловік був той Назар: усе йому жарти. Здається, хоч його на огні печи, він жартуватиме.

А що Катря сліз вилила, то де вже тії й сльози брались. Візьме свою дитину на руки та плаче-плаче! А далі й заридає уголос.

І Прокіп дуже зажурився. Усе щось собі думає і зо мною вже не жартує.

— Оце ж бо які ви смутні! — кажу йому одного разу (се було ввечері, присмерком). — Чого ви такі смутнії?

А він мене за руку, — пригорнув і поцілував. Заки я схаменулась, його вже й немає.

XXXII

Усі люди пов'яли, змарніли; тільки бабуса велична, як і була. Як не лає, як не кричить на неї пані, — бабуса не лякається, не метушиться: іде тихо, говорить спокійно, дивиться ясно своїми очима ясними. І незчуєшся, було, як до неї пригорнешся та й заплачеш, — от як дитина до матері своєї рідної горнеться.

— Не плач, моя дитино, не плач! — промовить бабуса стиха, ласкаво. — Нехай недобрі плачуть, а ти перетривай її усе, витерпи білочку!.. Хіба ж таки й перетерпіти не можна?

Господи! Як же смутно й сумно жилося! Не чути сміху, не чути гласу людського. У двір душа жива не навідається, — хіба за ділом, — та так боязко оглядується, так поспішається вже, наче йому з пущі вихопитись од звіра лютого йдеться.

Спізнилась якось, вечерявши, та й біжу хутенько. "І чому хоч Прокіп не прийшов вечеряти!" — думаю. Коли він так і вродивсь перед очима моїми! Переймає мене і оббігти не пускає.

— Устино, скажи мені правдоньку: чи ти мене любиш? Утекла б я од його, так ноги мене не несуть. Стою, горю... Він тоді мене за руку!.. Обіймає, пригортає, та все питає: "Чи люби ш?" Такий чудний!..

Посідали, поговорили, покохались, — усе лихо забулось. Весела душа моя, і світ мені милий, і таке в світі гарне все, таке красне!.. Чого вже,

коли й пані постерегла: "Що це тобі? — каже. — Чого ее так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!"

XXXIII

Боже мій милий! Як то вже я того вечора захисного, темного дожидаю!.. Звелить пані на вечерю йти — Прокіп мене дожидає. Перейме та постоїмо удвійзі, погорюємо обойко... Бо денної пори, хоч і стрінемось, — тільки зглянемось, словечка не перемовимо, розійдемося.

— На лихо ви покохались! — каже було Катря.

— З біса розумна ти, моя люба! — кепкує з неї Назар. — Коли б тепер ти вдруге мене полюбила, то б і лапки полизала єси!

— Кохання в мене на умі!.. Мені й вони двойко серце сушать, як подумаю-погадаю...

— Чого се ви дівчину сушите та лякаєте? — озветься бабуса. — Коли вже покохала, нехай кохає: то їй судьба така судилася.

XXXIV

А пані куди далі, то все злісливши, усе лютіша: аби я трохи спізнилась, забарилась: "Де була?", та й стріне мене на панському порозі лиха година.

Перво тую тужила я тяжко, а там усе мені стало не вдивовижу, усяка ганьба байдуже. Сказано: встань, лихо, та й не ляж!.. Було, поки лає, коренить — несила моя, сльози ринуть, а наплачуся добре, утресь, — така собі веселенька, жартую, пустую!.. І коса заплетена дрібненько, і сорочка на мені біла, — нікому, було, й не хвалюся. Що мені допоможуть? Тільки своє лихо тяжке згадають!.. А Прокіп наче ніч темна ходить, і вже тоді ні до їдла, ні питва, ні до розмови.

Господи милий! Своє лихо, чуже лихо, — не знать, що й робити, що починати. У Катрі дитинка занедужала: а тут обід панам звари, вечерю звари та город скопай, обсій, — та ще пані гримає: "Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе навчу робити!"

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. На день благословиться, — до роботи. Бабуся тоді пильнує малої, розважає Катрю; то дитинку до неї винесе, то сама вийде та розкаже: "стихла мала!" або "спить мала!" І такеньки, наче благодать божа, допомагає, невтомлива, невсипуща.

— Чого се ви, Катре, так наддаєтесь, без спочинку? — кажу їй.

— Робитиму, робитиму, поки сили. (А очі в неї так і горять позападавши). Може, вгоджу, може, вмилосерджу!

Отже, не вгодила й не вмилосердила. Робила й не спала, поки аж нечувствений сон її обняв коло колиски. Прокинеться, — до дитини, а дитинка вже на божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашна мати, тільки вхопила його до серця, — воно й переставилось.

І побивалася ж Катря, і мучилась, і раділа:

— Нехай же моє дитя, моє кохане-дороге, буде янго лятком божим, — лиха не знатиме моє ріднесеньке! — А далі й заголосить: — А хто ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у світі?.. Дитино моя! Покинула мене, моя донечко!

Назар — ніби й нічого, розважає свою Катрю, молодим її віком заспокоює, а в самого вже пом'якшав гучний голос, — потай усіх сумує.

По тій печалі зовсім захиріла, занепала Катря. Не то щоб робити, вже й по світу ходить не здужає. А пані все-таки:

— Чому не робиш діла? Я тобі те! Я тобі друге!

— Тепер я вже не боюсь вас! — одказала Катря. — Хоч мене живцем із'їжте тепер! Дала ж їй себе знати пані!..

— Прокопе! — кажу я. — Що оце з нами буде!

— Устино-серце! Зв'язала єси мені руки!..

XXXV

Прогнала пані Катрю з двора на панщину: не вважила й на її чоловіка-візнику.

Пан, нишком од панії, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече, — скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець на муріг, — і заліг там, аж зчорнів; ніхто не доторкнувся. Та вже сама пані, походжаючи по двору, вздріла і зняла.

— Се, певно, ти гроші сієш? — каже на пана. — Ой, боже мій, боже мій!

Пан на те нічого не одказав, тільки зчервонів дуже.

А Катря не схотіла на світі жити. Щось їй приключилось після тої наруги. Бігала по гаях, по болотах, шукаючи своєї дитини, а далі якось і втопилась бідолашна.

Пан дуже зажурився; а пані:

— Чого тобі смутитись не знать чим? Хіба ж ти не помітив по ній, що вона й здавну навіжена була! І очі якісь страшні, і заговорить, то все не путнє...

— І справді, — вхопився пан за те слово, — не повно в неї ума було!

Навіжена та й навіжена... Нащо й краще! Порадилися поміж собою
такеньки та й спокійненькі собі...

XXXVI

Згодили якось москаля з міста за куховара. То ж бо й був чудний! Як
зварить панам їсти, сам пообідає, то ляже на лаві та все свище, та
свище, та свище, та раптом як співоне! — дзвінко-тоненько, помісь півень
кукурікає. Сьому байдуже було наше лихо; тільки, було, питає: "Сьогодні
бито? — та й додасть: — Іначий і не можна: на те служба!"

Назар уже не той став, уже й він якось поник, а все жартує:

— Коли б мені хоч один день хто послужив, довіку б згадував!

Пані того куховара дуже хвалить, що такий, мовляв, чоловік він
хороший, так мене поважає! А він, було, як стоїть перед панією, то мов
стріла вистромиться, руки спустить, очі второпигь на неї: "Ловив я рябе
поросся; втекло рябе поросся у бур'яни; то я до чорного поросяти; вловив
чорне поросся, ошпарив чорне поросся, спік чорне поросся..." Такеньки усе
чисто одбубонів і дожидає, що пані йому одкаже; сам тільки очима луп-
луп!..

А пані йому раз по раз:

— Добре! Добре! Усе добре!.. Тільки ти гляди в мене, — не
розледащій між моїми вовкодухами.

— Ніколи того не всмію, ваше високоблагородіє!., Вклониться їй
низько, вправо, вліво ногами човг! Та і з хати, та на лаву — і знов свище.

— Бодай вас! — кажу йому якось. — Коли вже ви перестанете того
свисту! Тут горе, тут напасть, муки живії, а ви...

— Не горюй, не горюй, дівко! На те вона служба називається. Он бач, скільки в мене зубів зосталось... На службі втерся!.. Був у нас копитан... ух!

Та тільки ухнув.

— А ти що думала? Як у світі жити? Як служити? Як вислужитись? Тебе б'ють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни!.. !! Крий, боже!

Зговоривши теє, знов свистіти! А Прокіп з серця аж люльку об землю гепнув.

— Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась! — гримнув на москаля, аж той свистати перестав. Дивиться на його, як козел на нові ворота. — Не така в мене вдача! — каже Прокіп. — Я так: або вирятуйся, або пропади!

— А в мене така знов удача: утечи! — зареготав Назар. — Мандрівочка—рідна тіточка.

— Піймають! — скрикнув москаль, схопившись. — Піймають — пропав!

Що там у кого було на серці, а всі засміялись.

— Не кожний копитан швидкий удасться, — каже Назар, — інший побіжить, та й спіткнеться. А ти ось що лучче скажи: куди втікати?.. Од якої втік, таку й здибав. Із дранки та вберешся в переперанку... '

Та все пани, та все дуки... — заспівав, як у дзвін ударив.

XXXVII

У рік стара пані вмерла. Не хотілось дуже їй умирати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами негасимі палали. Якось дівчинка не допильнувала, та погасла свічечка, — веліла дівчинку ту висікти: "Ти, грішнице, і моєму спасінню шкодиш!"

XXXVIII

Наша пані журилась і плакала за старою дуже.

— Вже тепереньки сама я в світі зосталась! Обдеруть мене тепереньки, як тую липку! Моє око всього не доглядить; а на тебе, — каже панові, — яка мені надія? Ти мені не придбаєш, хіба рознесеш і те, що маємо. Ти й не думаєш, що хутко вже нам бог дитину дасть. Для дитини, коли не для мене, схаменись, мій друже! Хазяйнуй, доглядай усього, а найперва річ — не псуй мені людей.

— Що се ти, любко, бог з тобою! Отеє знов усім турбуєшся! Та я все зроблю, що хочеш, усе! Такеньки, було, вмовляє її. Одного разу хотів він її розважити та й каже:

— Годі тобі, голубко, клопотатись. Ось послухай лишень, що я тобі скажу: я вже кума пригласив.

— Кого ж ти просив? — перехопила його пані.

— Свого товариша. Такий славний чоловік, добрий.

— Боже мій! Я одразу догадалась!.. Запросив якесь убожество!.. Та я не хочу сього й чути! Не буде сього! Не буде!

А сама у плач ревний.

— Серденько, не плач! — благає пан, — серденько, занедужаєш!. Не буде того кума; я його перепрошу, та й кінець. Скажи тільки мені, кого ти хочеш, того й завітаю.

— Полковника треба прохати, — от кого!

— Полковника, то й полковника. Завтра й поїду до його. Ну, ізбач мені, любонько, що я тебе засмутив!

—Ото-то й єсть, що ти мене зовсім не жалуєш: усе меїє журиш!

— Голубко моя! — промовив пан стиха, — пожалуй і ти мене. Ти, знай, сердишся, кричиш, сваришся; а я сподівався...

Та як заридає!

Пані до його:

— Чого се ти, чого?

За руки його хоче брати; а він затуливсь обома та ридає-ридає!.. Ледве вже його розговорила, і цілувала вже, і обнімала, насилу стишився.

— Та скажи ж мені, чого се ти заплакав? Ну, скажи! — просить його.

— І сам не знаю, моя любо, — одказує пан, ніби всміхаючись, — так чогось... Нездужаю трохи. Ти об сьому не думай, а насмійся мені, що я, наче маленький, розплакався.

А сам зітхнув.

— Ти, може, думаєш, що я вже тебе не люблю? — говорить пані.

— Ні, любиш.

— Люблю та ще й як!.. А вкупці не можна раз у раз сидіти: треба господарювати, моє серце!

Та й поцілувала його.

Уранці поїхав пан і полковника завітав у куми.

XXXIX

Народився син у панії. Що тих гостей наїхало на хрестини! Обід справили бучний. Кум-полковник вкотив у двір сивими кіньми, побрязкуючи, подзвякуючи бубонцями. Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лівою шаблю придержує та плечима все напинається вгору.

Я рада, що мені трошки вільніше, — вибігла до Прокопа, — стою, розмовляю з ним коло рундука. Коли де не взявся пан, — веселий такий, як ще був за свого женихання з панією.

— Чого се ви тут стоїте обойко? Що розмовляєте? — сміється.

А Прокіп йому:

— Пане, оддайте за мене дівчину!

— Добре, бери. Прокопе! Я не бороню. Повінчайтесь, та й живіть собі любенько.

— А пані? — каже Прокіп.

Пан зітхнув і задумався, а далі й каже:

— Ідіть за мною! Візьми її за руку, Прокопе!

Сам пішов у кімнати, а Прокіп веде мене за ним, стискаючи мою руку.

— Любо! — сказав пан, — я оце до тебе молодих привів. Чи впадаєш?

А тут у кімнаті панів, паній!.. І полковник поміж усіма, неначе той індик переяславський, походить та все потроху пирхає.

Наша сидить у крісlecky. Зирнула на нас і одвернулась. Усміх веселий простиг, гнівно на пана згляне й питає:

— Що се таке?

Прокіп кланяється, просить.

— Я вже позволив, — каже пан, — не борони й ти, моя кохана. Дав нам господь щастя, — нехай і вони щасливі будуть!

Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветься, й загуде, як на трубі:

— До пари, бісові діти, до пари! Обоє хороші! Треба їх звінчати, кумо моя мила. Хочеш заміж, дівко? — питає мене, та що хоче моргнути, то й очі заплющить: не моргне, вже несила — випив повно.

Усі пани за ним підхопили:

— Одружіть їх, одружіть! Чуєте: кум ваш, полковник, говорить, що до пари...

Тоді вже й пані:

—Та нехай собі!

Ми й незчулися, як за поріг переступили. Кинулись духом і, не справивши нічогоісінько, похапцем звінчалися, щоб ще не розлучила нас пані.

Дуже вона гнівалась на пана:

—Як ти мене підвів! — дорікає. — Я сього не можу тобі подарувати, як ти мене підвів!

— А тобі, — свариться на мене, — тобі буде!

"Нехай уже буде що буде, — думаю, — та вже ми побралися!" Велико тішить мене, що тепер озватись до його можна при людях, глянути на його, що вже — мій!

XL

Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду та все примовляє:

— А що? Яково тобі у замужжі? Покращало?

Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг би — крізь землю пішов. А зійдуся з ним, — весело й любо; усе лихо забуду. Тільки чоловік мій куди далі, то все хмурніший ходить, аж мені серце болить.

— Чи ти вже мене не любиш, Прокопе?

Він пригорне мене та подивиться в вічі так-то любо, що чую, наче в мене крила виростають.

— А чого ж усе смутний, Прокопе?.. От ми вже тепереньки вкупці навіки.

— О, моє серденько! Тяжко було без тебе, а з тобою ще тяжче... Яково-то сподіватись щогодинки в бога — догани тобі та муки!.. А боронити — несила... Важко, Усте!

— Як-небудь і зо мною біду перебудемо, Прокопе. Як на мене, то все удвійзі легш.

— А може, й справді так,рибонько!

Та й усміхнеться і пожалує мене.

Так-то вже я радію, як розговорю його, розважу!

XLI

Жили ми такеньки з бідою та з журбою до осені. Тут і зчинилось...

Одного дня трусили в садку яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає то з-за її гілки, то з-за її. Трохи вже й притомилась бабуса, — сіла одпочити.

— От уже й літечко красне минулося! — промовила, — сонечко ще світить, та вже не гріє.

Сеє кажучи, роздивляється навкруги.

— Устино-голубко! Адже ото неначе дітвора з-за ліси визирає? — питає мене.

Я гляну — аж справді коло тину купка діток.

— А що, дітки? — питає бабуса, — Чого прийшли, мої соколята?

Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

— Ходіть лишень ближче, хлопчενята: я по яблучку вам дам! — каже на їх бабуса.

Дітвора так і сипнула в гад. Обступили стару, як горобці горобину, а стара обділя їх, а стара обділя... Загуготіло, загомоніло коло нас: звісно, діти. Коли се зненацька як гримне пані:

— А то що?

Перелякались діти. Которі в плач, а хто в ноги, — тільки залопотіло. І в мене серце заколотилось. Бабуса спокійненько одповідає:

— Се, — каже, — я по яблучку діткам дала.

— Ти дала? Ти сміла? — заверещить пані(сама аж труситься). — Ти, мужичко, моє добро крадеш!.. Злодійко!

— Я — злодійка!? — вимовила стара... Зблідла, як хустка, і очі їй засяли, і слюзи покотились.

— Більш красти не будеш! — кричить пані. — Я тебе давненько пристерігаю, — аж от коли піймалась... Панські яблука роздавати!

— Не крала я зроду-віку мого, пані, — одмовляє стара вже спокійно, тільки голос її дзвенить. — Пан ніколи не боронив, сам дітей обділяв. Бог для всіх родить. Подивіться, чи для вашої ж душі мало?

— Мовчи! — писнула пані, наскакуючи.

Хруснули віти. З-за зеленого листя визирає мій чоловік, та такий у його погляд страшний! Я тільки очима його благаю.

— Злодійка! Злодійка! — картає пані бабусю, вкогтившись їй у плече, і соває стару, і штовхає.

— Не по правді мене обмовляєте! Я не злодійка, пані! Я вік ізвікувала чесно, пані!

— Ти ще зо мною заходиш?

Та зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю!

Захиталась стара: я кинулась до неї; пані — до мене; мій чоловік — до панії.

— Спасибі, моя дитино, — промовляє до мене бабуса, — Не турбуйся, не гніви панії.

А пані вже вчепилась у мої коси.

— Годі, пані, годі! — гримнув чоловік, схопивши її за обидві руки. — Цього вже не буде! Годі!

А пані у гніву, у диві великому, тільки викрикує:

— Що? Як? Га?

Схаменувшись трохи, до Прокопа. А той своє:

— Ні, годі!

Тоді вона у крик. Назбігалися люди, дивляться. Пан що було в його духу пригнався.

— Що се?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук.

— От твої щирії душі! — ледве промовила пані. — Дякую тобі!.. Та чого ж ти мовчиш? — скрикнула ще голосніш. — Мені мало рук не вломили, а ти мовчиш!

— Що се поробилось? — питає пан на всі сторони у великій тривозі.

Пані й почала: і обікрала її стара, і всі хотіли її душі, — такого вже наковчила! Сама і хлипає, і кричить, і клене, що вже і пан розлютувався. Як кинеться до мого чоловіка.

— Розбишака!

— Не підходьте, пане, не підходьте! — озвався мій понуро.

— Е, бачу, — каже пан, — тобі тут місця мало. Постой же: розбишатимешся у москалях — скільки хоча!

Пані аж верещить-

— У москалі його, у москалі!.. Тепер і прийом у городі; зараз і вези його!

— Візьміть його! — крикнув пан на людей. — Зв'яжіть йому руки!

Прокіп не пручався, сам руки простиг, ще й всміхнувся. А Назар під той гук до мене:

— Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде!.. От чи буде краще,
— не знаю...

XLII

Повели Прокопа в хату. Сторожа стоїть коло дверей. На дворі візок запрягають, Назар запрягає коні під пана. Довго думав мій чоловік, — далі каже:

— Устино! Сядь коло мене!

— Що ти починив, мій голубе! Що ти сподівав! — говорю йому.

— А що я сподівав? Будеш вільна, — от що! Будеш вільна, Устино!

— Воля, — кажу, — та без тебе! Так мені гірко стало!..

— Воля! — покрикне він, — воля!.. Та на волі і лихо і напасть — ніщо не страшне. На волі я гори потоплю! Акріпаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане.

Аж ось заторохтів на дворі візок. Повели Прокопа. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його:

— Нехай вам мати божа допомагає, діти! — А сльози тихі так і біжать з очей ласкавих.

Помчали нас. Як то ще пані не схаменулась про мене, наставляючи на дорогу пана: не пустила б!

Їдем мовчки, побравшись за руки. Я не плачу, не журюся, тільки серце моє колотиться, серце моє трепечеться...

Підїжджаємо до міста. Пан закурів коло нас і випередив. Вїхали в місто. Хутко проторхтіли улицями. Коло високого будинку стали.

Випустив Прокіп мою руку:

— Усте, не журися.

Повели його до прийому. Я на рундуці сіла, як на гробовищі.

— Не вдавайсь у тугу, — каже Назар. — Біс біду перебуде: одна мине — десять буде.

А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись; розважає мене, а самого, видно вже, що ніхто не розважить.

Коли виводять мого чоловіка... Боже мій, світе мій! Серце в мене замерло; а він веселий, як на Великдень...

XLIII

Зосталась я з чоловіком у місті. Перебігла година тая швидко, як свята іскра спалнула, та довіку не забуду!

Зараз мого чоловіка приручили дядькові, москалеві істньому, ізучатись військової науки. Дядько був станом високий, очі чорні; волосся і вус, як щетина, пужаться; ходить прямо; говорить гучно; поводитьсь гордо.

От ми йому кланяємось, а він нічого; тільки понуро оглядає Прокопа. Дає йому Прокіп гроші:

— Вибачайте, дядьку, що мало: кріпак не багатько розгорює.

Дядько кашлянув, плюнув:

— Ходім!

— Ходім на місто, дружино моя, погуляймо! — каже мені Прокіп. Та й пішли. Ходимо улицями і заулками, гуляємо собі, а він питає:

— А що, Устино, чи ти чуєшся, що вже ти вільна душа?

Та й сміється, заглядаючи мені в вічі.

Хоч як було мені невpokійно, хоч як тужило моє серденько, а й я всміхнулась і ніби чогось раділа.

Набрела я й хатку таку, що наймалась, а грошей нема. Та й добути звідки? Продати нічого. Я поїхала — нічого не взяла. Та й не великі скарби були там у мене: кілька сорочок, та спідниць дві, та ще там якась юпочка та кожушаночка. Не до того мені було тоді, щоб те забирати, а послі вже пані не оддала. От я й надумала собі: "Піду я поденно робити!" Порадилися із Прокопом та й вдалися до хазяйки, що хату наймала. Своє лихо оповістили, питаємо, чи буде її рада на те, щоб ми поденно за хату їй сплачували.

— Добре, — каже, — будуть гроші, оддаватимете поденно, а не будуть, то я й підожду вам.

Ми й перебрались до неї в хату.

XLIV

Хазяйка наша була удовиця старенька, привітна й ласкава, а що говірка! Розкажує та й розкажує, та все про своє лихо, що весь рід їх звівся, що сама вона в світі зосталась, як билина в полі. Зітхає раз у раз,

частенько, було, й сплакне. Та й за нами чимало вона сліз вилила: як, було, сидимо з чоловіком укупці та говоримо, вона й почне плакати та примовляти, що — ось ми молоденькі, ось ми і хороші — нівроку: жити б та жити та людей собою веселити... Прикладає та й плаче. Ми вже її вмовляємо! Хіба тоді ущухне, як надійде дядько та гримне на неї: знов баба кисне!

А вона його боялась дуже, що такий він: ані до його заговорити, ані його спитати.

— Що се за чоловік у світі! — каже, було, стара. — Який же він грізний та неласкавий — нехай бог боронить! Чи він ніколи роду не мав, чи що такеє? Бог його знає!

Рано-ранісінько схоплюся; біжу на поденщину. Повертаюся пізно. В руці в мене зароблені гроші. Весело поспішаюсь додому.

Ще на дорозі стріне мене чоловік; любо та міцно стисне за руку і питає тихенько:

— Чи добре натомилась, Усте?

XLV

От якось сидимо ввечері: москаль на лаві з люлькою, хазяйка коло віконця, а ми з Прокопом оддалік. Сидимо мовчки всі; коли у двері хтось — стук-стук; а далі: — Здорові були! — гукнуло щось за дверима.

Се ж Назар!

Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: люлька в зубах; і сивизна, ти б казав, у густі кучері поховалась.

— Хазяйці і всім нехай бог помагає!

— Спасибі! Милості вашої просимо! — вітає його стара.

— Звідки се ти взявся, Назаре? — питає Прокіп. — От наче з землі вийшов!

— Я звідти, — каже, — звідки добрі люди мандрівки виглядають.

Дядько поворушивсь, — поглядає на двері.

— А чого се крутишся, пане москалю? Однії віри, — не цурайся.

Дядько все дивиться на вікна, на двері.

— Овва, який же баский! Чи не вітра в полі хочеш піймати?.. Да ти й сам, бачу, степовик... От же й не пробуй — не піймаєш. А лучче дай мені люльки запалити... Як же вам ведеться тут? — питає нас. — Почому в місті молодиці моторні та гарні? — моргає на мене.

— А в вас там як? — питаю в його.

— Як?! На вибір дають, на людську волю: хоч утопись, хоч так загинь.

— Ох, мені лишечко! Годино моя! — зажурилась хазяйка. '

Дядько тільки вуса покрутнув.

— А стара? — питаю.

—Живе. Стара все перетерпить. Кланяється вам. Питаю за себе, що там пані казала.

— Еге! Було за вас обох панові на горішки: "Через твій, — каже, — розпуск двох робітників утерjali! Хто ж дурнем зостався?" — се все пані; а я скажу: дурень не дурень, а, стоячи перед нею, на розумного й трошки не походив.

Хазяйка тим часом вечеряти просить. А Назар достав із-за пазухи пляшку горілки і поставив на столі.

— Вип'ємо, — каже, — по повній, бо наш вік недовгий!.. Бувайте здорові, в кого чорні брови!

А дядько:

— Що се, — каже, — за горілка? Лучче води напиться, як такої горілки!

— Коли хто схоче, то нап'ється й води, — озвавсь Назар.

— Горілочка, здається, добра, — каже хазяйка.

— Бодай тому шинкареві таке життя добре! — одгримнувсь дядько. А проте випив іще, іще й іще. Вип'є і сплюне, налає і знов вип'є.

Стара дивується та головою хитає, а далі вже не стерпіла:

— Що ж ви так її гудите?

— Не твоє діло, бабо! — гукнув дядько. — Для приятелів п'ємо всяку.

— Та на здоров'ячко ж!

— Знайте нашу московську добрість! — додав Назар. Вечеряємо, говоримо; а дядько п'є та й п'є, та й п'є. Зблід на лиці й на стіл схилився. Дивиться на нас із чоловіком та й каже:

— Ой ви, молодята, молодята! Недовго житимете вкупці... Та годі, не журіться!.. Пожили, порозкошували — і буде з вас. Бува й таке, що з сповиточку ласки-добра не знаєш, — вік звікуєш під палкою... Отак живи!.. Без роду, без плем'я, без привіту, без совіту, — на всіх розкошах!

А стара тоді до його:

— А де ж ваш рід, дядечку? Звідки ви самі?

— З кантоністів! — одказав похмуро москаль. — З тих, коли чули, що нас у холеру поменшало. Роду нема, не знав і не знаю.

— А матуся ваша?

— Казав: не знаю!.. Чого дурпо розпитувати?

— Отакеньки і я тепер безрідна! — каже хазяйка хлипаючи.

— Іще й вона між люди! — гукнув москаль. — Що твоє лихо!.. Плюнуть! Он лихо, то лихо: що нікого тобі згадати, ніхто й тебе не згадає; нікуди піти й ніде зостатись. Усі тобі чужі, і все, усе чуже: і хата, і люди, і одежа... Степовик! — мовляв (до Назара)... — Так, брате! Мене з стенів узято... Ну, і славні, мабуть, тії степи були!.. Дай, бабо, горілки! Вип'ємо до дна, бо на дні молодії дні!

А в самого сльози котяться-котяться. І сміється він разом, і горілку п'є... Далі вже як упав па лаву, так і заснув.

— Ну, по сій же мові та будьмо здорові! — каже Назар. — Прощай, Прокопе-брате!.. Та ось трохи не забув. Приніс я тобі грошенят крихту: п'ять карбованців. Поживай здоров!

— Спасибі, брате! Не знаю, коли вже я приможуся тобі вернути.

— Гай-га! Аби живі були! Се не панські гроші — братерські: ними не зажуришся. Я собі зароблю: тепер я вільний хоч на півроку; з собаками не піймають.

Та й пішов, попрощавшись. Тільки його й бачили.

XLVI

Господи милий! Яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідую, хоч і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посиджу і поговорю, — нікого не боюся; робитиму чи ні, — ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу.

Коли так навесні чутка: москалі виходять у поход!

— Неправда сьому! — вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда. А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись!

Прокіп мене розважає, доводить мені, що се лихо дочасне, що повернусь, каже, — будемо вільні.

— Так, так! — кажу, — так, мін голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома; тільки бабуса сама на господарстві. Бабусечко ж моя люба! А я її здалеку па вздвір'ї пізнала, а пізнавши, заплакала. Душею живою вона тільки жива була. Прибіжу до неї, обіймаю, як матір рідну.

— Чого ти плачеш, моя голубко? — питає мене стиха.

— Оце ви тут застаєтесь, у сьому пеклі!

— Та вже ж тут, пташко. Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла... тут і вму, моя дитино.

— Та до смерті терпітимете?

— І терпітиму, пташко.

Поблагословила вона пас, як дітей рідних, обділила, чим ма.'їп. Попрощалися ми, пішли... Та й не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуса; навкруги тиша;

скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь-то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє вишне проміняєте сонечко...

XLVII

Провела я чоловіка аж до Києва. У Києві служити зосталась, а він з військом кудись далеко на Литву пішов.

— Не суши себе слізьми, серденько! — приказував. — Я вернусь... сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожидай мене!

Дожидаю... Що яка ти, служба, довга! Уже сім год, як він пішов. Чи то ж побачу коли?.. У своєму селі не була. Перечула через люди, що всі живі.

Ведеться так, як і перш велося. Бабуся живе, терпить, а про Назара нема й чутки. Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла, — зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки — і року добуду. Якось розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої. "Це лихो дочасне, не вічне!" — думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене й бог забуде! Він чоловік мій, і добродій мій. Поздоров його, мати божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюсь — байдуже мені, що й є ті пани у світі!

ПАВЛО ЧОРНОКРИЛ

I

Був у нашому селі чоловік — Чорнокрил Павло звали, а в його жінка Ганна. Обоє були сироти, побралися й жили собі двойко.

Він був чоловік поважний і ходив усе понуро, а серцем був палкий навіки. Не багатомовний, а коли вже розговориться, то паще його кожне слово полум'ям. Був з себе чорнявий і хороший дуже.

А вона молодесенька, люба та мила, з ясними очима, з веселим серцем, — коло його як пташенятко звивається... Вдосвіта, раненько, вона вже прокинулася, вже робить і співає, було, й сусід порозбуджує своїм голосочком. Чуєш, було, на світанню:

Устану раненько,

Умиюсь біленько...

Слухаєш, а тут і сонечко сходить...

Бувало, що той Павло похмурий такий сидить, а то й словом її гірким зачепить — вона терпеливодушна, ясна та весела. Він у чому помилиться — вона себе повинуватить; він її скривдить — вона його перепрошує.

— Ти в мене не жінка, — було, Павло їй говорить, — ти в мене дитина добра. Ти того біди-лишенька людського не знаєш, не розбираєш...

— А тобі важко дуже? — питає та близенько сяде коло його, дивиться так-то вже любо, так-то вже ласкаво жалує!

— Мені важко... Доля лихая, люди недобрі, вбожество гіркеє... мені важко!

— А якби я із тобою журилася?

— Ні, моя ясочко, проживай веселою. Як гляну я на тебе часом, то і сам розважуся: тобі, бач, усе смішки та втішки, — воно й краще. А коли б ще ти засумувала, бідна тоді голова моя! Важко самому журитись, а ще важче буде, коли й ти затужиш, а моя несила розважити тоді... Хай Бог боронить! Проживай, моя ясочко, веселою!

— То й добре! — одкаже йому, всміхаючись.

І жили вони собі, вже три роки побравшись.

Тоді женивсь наш пан молодий і пойняв собі багату жінку: везли за нею посагу — господи-світе! Наче чумацька валка з Криму йшла.

Наїхало за нею і хлопців і дівчат кімнатних, і шевців, і кравців, і прачок, і швачок. У дворі панському наче рій вироївся: людей-людей!

Почалися пири та бенкети, музики та танці: гуде будинок.

Такеньки уся зима-зимська перезимувалась.

Дожидали пани якогось празника собі, сад прибирали — загадали чоловіків пригнати на ту садову роботу. Сад панський великий... У йому й хатиночки побудовані, у йому й бесідочки... Одна ще була така, що на версі, на даху, місяцеві роги стриміли... Не те, щоб цього треба для чого було — ні до чого воно, а так-то вже — аби було: звісно, пани — що хочуть, те й роблять. Там і лавочки, й столички, й мраморяні панни, русавки, чи що, і жвавий хлопчик якийсь із луком та із стрілкою націлявся з-за рожевих кущів.

От і клопоталися чоловіки у тому саду: пісок возили, східці по згір'ю направляли та місточки через рівчаки ладили. Спішної треба було роботи, і ото тамечка вони робили з раннього ранку до пізнього вечора.

Саме тоді весна молода йшла. Вже вода ставна летіла, й стали поскакувать щучки дрібненькі, а в рівчаку струмочок забурчав; заворушивсь на дереві листочок і червоненький усик попустив. Вже травичка стирчала з землі одтеплої; вже бджола за обніжжю летіла гудучи. Вилися між деревами якісь сіресенькі пташечки, малесечкі, з пицанням своїм веселим; верба у жовтім пушку диминіла, а на вербі сорока смілива скреготала. Вже вечоріло та вечоріло... На селі вже гомін стихався; люди йшли з панщини. Вертався і Павло додому.

Ішов він садом панським із своїм возом порожнім та про свою долю думав понуро. На весну вбогому чоловіку трудніше: запаси вже пожив, а новини ще не діждався. І думав він собі, в кого-то хліба позичати, якому доброму чоловікові вклонитись треба буде... А було тихо та тихо, тільки хрущі гули літаючи. Коли чується йому, наче хто сильне ридає неподачеку. Він зупинився, прислухався — ридає-плаче хтось поза блигомими кущами. Він ті кущі потихеньку прогорнув — сидить дівчина на лавочці, попустила свої руки білі в великій тузі, росють дрібно сльози її обличчя молоде. Він дивиться та дивиться. І довго дивився без жадної й думки, а так от, як от на світову зорю дивляться, що яка-то гарна вона та ясна.

Скинула дівчина очима... Як побачила — стрепенулася, здивувалась, злякалася.

— Звідки ви? До кого? Чого ви? — запитує.

— Як сильне ви ридали! — одказав.

Нічого не прибрав більш їй одмовити.

Вона як заригає знову!

— Боже мій милий: — скрикнула, — це вже не первий отак я вечір ридаю. Світ вже мені не милий, а Господь смерті не посила!

— Ви за молодую панією, мабуть, придані?

— За нею. Ох, лихо моє та тяжкеє! Завезли ж мене на чужу сторону — нещаслива головонько моя! Хоч усюди гірка наша доля, та все-таки між своїх людей легш: кожного я знаю, мене кожне знає; там мені і стежечки знакомісінькі, хати усі відомісінькі, — там земля ріднесенька! А тут от, на чужині, так, як у темному лісі, так, як на морі!

Та так-то вже плаче, жалкуючися-нарікаючи, такими-то вже сльозами ревними.

— Важко буває чоловіку! — промовив Павло.

— Ох, як же важко! Мука живая!

Вона усе сльозами вливалася, а він стояв та думав: "Нещаслива якая! А молоде! хороше!"

— А ви? — питає дівчина крізь свої сльози. — Ви, мабуть, тут робите у саду?

— Робимо.

— Давно?

— Сьогодні уперше нас поставлено.

— То-то ж бо я наче нікого не бачила, а я щовечора тутенька туляюся, світом нуджу та тужу... А довго вашої роботи буде?

— Та коли б в два тижні ввібралось!

— Гостей дожидають пани...

— Чули. Тож-бо для їх і стояти день при дні, з ночі до ночі.

Та озирнеться — округи темнісінько зовсім, воза свого не бачить. Схаменувся тоді.

— Бувайте здорові! — промовив дівчині та хутко похопивсь. Одшукав воза на полянці, воли пасуться панським зіллячком викоханим... З'їхав на дорогу; тоді оглянеться назад — нічого не забачив — усе застеляла мла вечірня пахучая.

II

Дотягнув він додому потиху, усе думаючи про пригоди людські...

На порозі його Галя стріла — веселим своїм голосочком питає; сумно він їй одмовляє своє слово.

Вона у хату веде, засвітила світло, стіл вже застелений. Буханчик хліба на столі лежить та ніж.

Сів Павло біля столу, схилив голову на руки.

— Ось і вечерея наша, — промовляє до його Галя, сідаючи поруч.

— Позичений? — каже Павло, краючи хліб.

— Оддамо, серце, оддамо новиною. Сей рік зарідливий буде. Подивитись на руна польові: жита такі, що й вуж не пролізе.

— Ти в мене і торік пророкувала гарне поліття так саме. Ти куди глянеш, то всюди тобі золота верба росте!

— Люди сподіваються...

— Ет! Сподіванки людські!.. У кого се ти хліба позичила?

— У Микити у Румая.

— Довго, мабуть, гнувся — не давав?

— О, де ж там! І трошки ні! Зараз, таки зараз дав, із милою хіттю. Се добрий чоловік — Румай.

— Ох, добрі люди! Добрі люди! — промовив Павло.

Тихенько його Галя обійняла й тихесенько до його пригорнулася. Почала розмову: всміхнулася — не дивиться; припала до його — не пригорнув.

— Скажи мені словечечко, серце! — просить його.

— Нема в мене слів хороших; тобі гірких не треба!

— Чого ти такий, голубе мій? Ти мені скажи: яка нам біда?

— Хіба ми давньою бідою не вдовольнимось? Та й свіжа не забариться. Чого-чого, а сього уповні буде!

— Нащо такеньки говорити, моє кохання! Перейметься й добро нам, як Бог дасть...

— Отже, й дожидай того добра, що не прийде, а терпи лихо, що вселилося! — випроставсь з її рук та й сів собі оддалік.

Кипіла в його душа, наболівши, наскорбівши. Невиносливо йому слухати було про сподіване добро, надію веселу. Миліш би кому було почути гіркої скарги, нарікання жалкеє... Рідніша б йому та душа була, що нидіє в самогризоті, вистливіше те серце, що ворухиться од жалю гнівного та од туги важливої...

Глянув він на Галю: вона на його дивилась ясними очима своїми; тихі сльози одна по другій бігли по обличчю, а уста все наче всміхалися... Не пожалував він її, а стало йому якось уразливо, негарно: вона чого плаче, дитина нерозумна?

— А все ж добре... чого плакати заходилася? — каже їй.

— Ти смутний такий, мій голубе!

— Не плачся на моє горе! Не тобі його оплакати! Годі ж бо!

Вона обтерла сльози і до його знов прийшла, пригорнулася.

— І добре, як ущухла! — промовив гірко.

Вона тихо коло його сиділа, як коло недужого. А йому важко було та тяжко... Хотів би він одхитнутись од неї, так вона такеньки пригорнулась, біднесенька, що слова гіркого уста не вимовили. Була се в його при йому добра дитина й мила, та йому чужа-чужісінька... І пригадалася йому та дівчина плачуча... Став він дивитись у віконце, у той вечір темний вдивлятись, задумався... Що таке йому Галя його невсипуща щебетала, як його розважала — він не чув. Він мовчки до її голосочка дослухався, як до леління води тихої, та думав собі... Добре йому впали у пам'яті ті очі сяючі, ті сльози блискучі, слова ті жалкі та жаркі... І той вечір весни молодой, і навіть та квіточка бузкова, що, пахуча, розгорталася в темному вечорі...

III

На другий день робив Павло у саду, не знімаючи голови похилої, робив, як тії люди роблять, що хочуть свою журбу втомою поневірять... Придався і сей вечір темний та пахучий, як учорашній. Після всіх побрався Павло додому. Ішов він та думав, дівчину згадував: чи тож і сьогодні плаче вона? як-то вона журиться журно! яка-то віком молода! яка вродою хороша! чи жив її батько-матуся? які собі люди? і як вона спершу там жила у своєму селі, і кого краще од усіх сподобала тамечки, і як розлучилася?

Думу, думу в його було, як того шуму на морі, та все об дівчині, усе об неї.

"А ось я її, либонь, і побачу", — подумав, коли вона йому назустріч, з-за соснини, уявляє.

— Добrivечір! — промовила.

Він іздригнувсь, мов нахідка йому несподівана...

— Добrivечір, — одкаже їй, та наче ще й славний вечір сказав.

Вона його пита: чи дуже втомивсь на роботі?

— Ні, — одвістив.

Пита: чи трудна в їх панщина? Каже: трудна.

— Та по панщині усі додому, до своєї хати, ідуть на спочивок, — в мене бігма тепереньки ані хати, ані господи.

Заговорила... сльози покотилися, посипались по личку.

Тронулося серце Павла, та наче не з жаління, наче з радощів. Якось любо йому було бачити сльози ті, якимсь мило. Не думав він спиняти їх, не хотів слова мовити. Стояв, дививсь — от мовби знайшов, що шукав, що треба було, та й став: і любує, і радіє — найшов! чує...

— Боже ж мій милий! як важко! — промовила до його. — Чи усім так важко буває? парубкам, як дівчатам?.. Та парубок не заплаче, мабуть, такеньки от, як я...

А Павлу чулося, що вже в самого око застила сльозою... Одкаже:

— Чому?

— Кремезні люди, славляють... Як вас зовуть? — спитала.

— Павло.

— А на прозвання?

— Чорнокрил.

— А мене зовуть Варкою, по батькові я Линівна.

— Сумуєте ви дуже у нашій стороні? — їй каже.

Стиснула вона білими руками, влилася знов слізьми...

Він неначе того й жадав і змовк.

— Ходіть, — промовляє вона крізь сльози, — ходіть за мною, подивіться!

Веде його на згірочок та й показує. — простягає руку вдалину: у присмерку ледве-на-ледве по степу росяному шлях мрівся... "Се, — каже, — се шлях на мою сторону".

Поглянув він на той шлях, та і в його серце розжалілося, як наче од свого власного смутку.

Стояли собі, забувшись, що час не стоїть.

Вона питала: чи є в його мати? чи батько живий.

— Нема в мене ні батька, ні матері.

— Як і у мене, — каже, — і я сирота.

Любо йому було те слово почути, як же любо! Коли б родина була в його — сам би відцурався тоді.

А жінка? А Галя його?

І промигнула вона в його по душі, як холодний вітер, і вже ніяк не зміг він ані мислі одігнать, ані занедбать думки тієї: наче холодний вітер, кажу, віяв по душі з тією думкою.

А дівчина пита: де його хата стоїть, які в його сусіди?

Він розказав, де його хата стоїть, пойменував сусід своїх — не наменував тільки про Галю. Йому усе чогось здавалося, що ось-ось поспитає дівчина в його: "А жінка ваша?" — і серце йому омирало...

Півні заспівали по селі.

— Та вже пізенько! — промовили обоє разом. — Се вже перші півні співають.

— Прощайте! — каже Павло.

— На добраніч! — привітала його дівчина, зникаючи у темноті.

IV

Бачилися і на третій вечір, бачились і на четвертий; стали сходитись щодня. Смеркає, вечір — вони й стрічаються. Він не просив виходити, не казала вона — вийду, а якось сам він дожидав, вона сама вийшла. Розмовляють, розпитуються, розказують. Він ізгадав, як служив колись у лихих людей наймитом... Ніхто ще такечки не нарікав на його долю недобру, ніхто ще такими сльозами бідування його не оплакав — жаркими та гіркими, — так-то йому здавалося, — як ся дівчина чужостороння. Вона знов йому вимовляла свій жаль, свою тугу на серці... як же жалувал, як спочував! Адже й на світі йому не було ще такої другої безщасної, такої любої дівчини!

День по дню минає, вечір по вечорі, а вони собі усе сходяться, та говорять, та усе краще звичаються. Скаржиться дівчина на тугу, а вже в самої серце дуже весело чогось стрепехається — туга тая розпадається наче. Жалує він її сльози журливії, а ще краще — любить поглядом ласкавим. Спершу дожидали побачиться так, як дня сонячного, що його дожидає чоловік і радіє; одживіє, дождавшись; а далі вже стали

дожидати з тугою пекучою, з смутком нетерплячим, як кохання того дожидають...

Авжеж! покохалися! А ті любощі-немощі — гірш вони над усі болешчі у світі, не одходить від їх ні жодна воріжка-знатниця. Вже й літечко красне розповнилося, цвіло, а Варка все ще не знала, що він жонатий. Чи то ж село маленьке, чи то ж усіх назнаться? А вона ж із двору панського не виходила. За його ніколи не говорила нікому і ніколи не питала нікого.

А Павлу все важче та важче ужитися. Те кохання, що його одживило, живу й муку йому собою завдало. Частесенько-часто, сидючи поруч із дівчиною, роздумувався він про свою жінку; слухаючи дівчину, чувся йому голосок із його хати... А прийде додому: й нудно й трудно, і уразливе й соромно... шукає-питає якого діла — робота рук не йметься; заговорить — гірка його розмова, ущипливі слова... А Галя все так, як і була, — привітна та ясна. Як вже він не вередує, вона догоджа. Бувало, чого вже вона не почує, чого він не скаже, як не зневажить! а вона: "Голубе мій! серце моє!" Обніме свою голову він та й із хати утікає.

Душно було йому коло Галі — від жалю, від суму; від її погляду люблячого ще скрутніш... біг він до дівчини — чорна туга з ним... Давно вже хотів він признатись, що жонатий, та не признававсь. Далі одважився — треба!

З тією думкою прийшов він до неї; вона його дожидає, кинулася до його, своїм питаннячком хвитким не дала йому вимовити слова.

— Чого такий? — жалує його. — Чи нездужаєш? Боже мій добрий! Нездужаєш? Скажи! Чому не говориш? Говори-бо! — а сама так і припадає до його.

"Я жонатий", — хотів він вимовити, та каже:

— Дівчино! чи любиш ти мене вірно?.. Чи щиро?

— Більше батька рідного, більше матусі питимої! краще світу
красного, лучче свого життя молодого.

Та й пригорнулася до його, як дитина до матері. Обійняла його
великая туга, сум сумний.

— Дівчино, — говорить, — я жонатий, в мене жінка є...

Вона як була коло його — і не одхитнулася.

— Що? — питає.

— Жінка є в мене... Чуєш, дівчино? Знатимеш?

Схопилася вона.

— Це жарти такі чи правда така?

— Правда щирая.

Стенулась од його бігти, сама себе не пам'ятаючи. Він не пустив; за
руку держить, прихиляє до себе.

— Годі! — погукнула на весь голос свій, аж загуло у темноті. — Чого
тобі треба? Де ж твоя жінка? Веди мене до неї, нехай побачимося! Пуст
мене! Я тебе не хочу! Я жити не хочу у світі! Як я тебе покохала, лихого
чоловіка!

— Серце моє, не плач, постривай, — промовляє до неї, начеб справді
мав чим втішити її і порадити. — Не кидай ти мене, — просить, — не
втікай од мене!.. не кидай!..

— Не кидати? Як же мені бути з тобою, з чужим чоловіком? Чужий, на всі віки чужий! У тебе Бога нема!.. Нехай же так важко тобі, як ти занапастив мене!

— Тебе і себе, дівчино!

— Іди ж собі геть від мене! Йди! Щоб не бачити тебе! Щоб тебе не чути! Лучче б ти вмер... Що ж мені робити? Що мені діяти? Не кидай мене при лихій годині, — пожалуй!

І обіймає його, і ридає, і благає...

— Не покину! Вже пізно нам розлучатись. Я тебе кохаю, я тебе, поки життя мого, не покину!

V

Сперву вже повівало лихо над тим коханням, а це впрям пойняло, як вода. Як не бачаться — гіркий світ, а побачаться — ще гірший. Сидять, було, просиджують ніч темну рука з рукою, а в серці горенить мов отрутою.

* * *

— Розкажи мені, будь ласков, яка твоя жінка? — промовила Варка.

— Як же мені розказувати? — спитав... — І нащо питати?

— Розкажи мені, розкажи! Чого одвертаєшся? Як в мене нічим хвалитись перед тобою, ти мені похвалися!.. Яка ж вона? Яка краса її?

— Вона хороша.

— Спасибі Богу! Любить тебе?

— Любить.

— І жалує?

— Жалує.

— І добра й люба?

— Добра й люба.

— Чого ж тобі ще треба? Чого коло мене ти шукаєш? — погукнула. —
Іди до своєї хати, до милої жінки!

— Годі, дівчино, годі! нащо розпитувать! Не так було б мені свою
праву руку одрубати важко, як тую правду визнати-вимовити. Пожалуй
ти лучче моєї бідної голови!

Вона вирвалась із його рук.

— Де ти з нею пізнався? — пита.

— Тут, у селі.

— І дуже вподобав одразу?

— Вона мені до вподоби була... А за що ти мені муки завдаєш,
дівчино?

— І хутко її посватав?

— У півроку.

— Мав час на роздуму! Півроку зналися!.. І часто бачився тоді з нею? щодня?

— Щодня.

І от мов устала перед очима його та вісень тепла та ясна, коли він побрався з Галею: як тоді на полі серпи блискали, а на ланах широких коси дзвеніли зрана, а ввечері до села тягнули важкі вози, хитаючись; викладалися стіжки коло кожної хати, по усіх дворах чулися голоси веселі; як червоніли рясні яблука по садках, черкаючи крильцями, пурхали в гілках пташенята... Згадалося, як він вів Галю з церкви у рутяному віночку; як у його вбогенькій хатині веселіш стало і як запахло свіжими квітками за божничком... Гірко йому все теє пригадалося, як гірко згадується добро, що було колись тобі навіки миле і тебе не зрадило воно, не перейшло, а одбіг його сам чоловік невситимий. Нікого було йому винуватить, нічого осуджати, тільки хіба себе самого...

В його на руках дівчина його люблена ридала... Плакав і він того вечора сльозами.

VI

Занедужала Галя. Йшла якимось по роботі з поля, удень душно було, а тут — де взявся вітер, буря, дощ ливний: заохолодилася вона та й занедужала.

Лежала собі сама душею. Доходили молодиці знакомі навідати; нашвидку пожуряться, пожалкують та й до свого діла поспинаються кожне. Павла вона сливе й не бачила: удосвіта йде на роботу, а вертається трохи не опівночі.

"Де він буває?" — думалося їй. Коли б він ходив межи люди, чула б од молодиць, а молодиці питалися, чому се її чоловіка не видно ніде. "Де ж він буває? Десь на самоті тужить, як колись..." Згадала вона, що колись

ще, як зазнавалася з ним, вона його одшукувала в лузі, де понад річкою, або у гаю самого з журбою своєю: "Чи ж тепер такенька?" Тоді він зрадіє, було, її забачивши, тепереньки втікає... "Чи ж розлюбив? І як це розлюбляють? І за що? І чому? І нащо?" Думаючи і почує, що влита сльозами... "Оце, оце, — говорить сама до себе, — мов дитина, плачу... Оце!.." А сльози таки ллються невпинимі... Втомиться — роздрімається — все округи мішатись починає ув очах; що дослуха — наче крізь воду проточну, тільки чує добре серце своє, що болить воно рівно, однаково, болем болющим...

Такеньки минув тиждень, — коли їй вже зовсім недобре стало. Частіш почали молодиці убігати; причапали старі баби, охаючи. Всі входили в хату обережно, сиділи поважно — ніхто не всміхнеться; розмова тиха.

— Мабуть, мені помирати? — спитала Галя.

— Смерть не виміча нікого, моя дитино! — одказала їй стара бабуса, зовсім вже біла сама.

— Ви пожили вік, бабусенько... — промовила Галя.

— Пожила, доню. Смерті од Бога дожидаю...

— А я не сподівалася своєї такеньки хутко...

— Вона приходить непрошена, моя дитино!

— Он торік умерла Катря Кравчиха — молоденька, як ягода, була, — озвалась чорнява та жвава молодиця, пестячи дитину на руках.

— А Грімченка забули? Який парубок хороший, царство душі! — пригадала друга, зітхнувши.

— Люди молодії які мруть! — додала бабуса, схилившись на руку журливо.

День минав, мінивсь на вечір. Діти поснули на руках у молодиць; стали усі одна по другій розіходитись.

— А що се твого чоловіка нема? Вже люди з поля поприходили, — каже на Галю стара бабуса.

— Він зараз прийде...

— Може, куди завідав? Вбожество ваше, моя дитино... У кого він позичає?

— Я не знаю, бабусю...

— То я посиджу з тобою. Як тебе саму кидати?

— Ні, бабусенько, він зараз, таки зараз... прийде, не клопочіться, ідіть собі додому.

— Моя голубко, я при тобі побуду. При такій недузі самій не можна. Хто віченьки затулить, як твоя смерть прийде? Смерть не вість несе...

— Ні, бабусенько, ні, зозуленько, він прийде, не забариться... Я вже й одужала трохи... Здоровіш мені... А ви не турбуйтеся, вас дома діти дожидають, унучки за ворітьми повибігали... Вас дома виглядають, не спатимуть...

— Не спатимуть-таки, правда! Дожидають, мої голуб'ята! Оце як побачать, з ніг мене звальять, тая пустота! А тобі ж полегшало, доню?... То й добре! Спасибі Богу! Прощавай, дитино!

І пішла собі старенька додому. Галі наче легко зітхнулося. Усі їй мішали; здавалося, що швидше вона його діждеться, як усі порозходяться, що хутче тоді його побачить...

А його нема та й нема — і довго не було.

Говірка на вулиці, тупання; ворота рипали, віконця стукали; усе чула Галя... все його не було... Далі вже стихло село, стемніло, темно, ніч... тоді він прийшов.

Вона руки до його простягла у радощах.

— Павло! ходи сюди до мене, серце!

Він до неї доступив і став.

— Схились до мене, підведи мене трохи.

Він схиливсь, підвів її, слова не мовлячи.

— Павло! — кажуть... — Я вмру, мені тебе кидати жалко-жалко!..

Він весь затрусився.

— Голубе мій! Коли б же моя сила, я б тебе над усім постановила... Я буду Бога прохати, щоб тобі розкоші, щоб тобі добре усе... я люблю тебе рідненько!..

Взяв його острах якийсь сумний: здавалося йому, що сама смерть холодна коло його поруч, — хотів бігти — не зміг ухитнутись з її ручок замілих.

Щось вона ще говорила йому, та вже невиразно, нишком; очі заплющилися, ручки опали.

Він кинувся до віконця — одсунув, кинувся до дверей — відчинив, дихнув важко-глибоко з грудей... Озирнувся — вона лежить, тільки дише. Сів він да й просидів цілісіньку ніч біля неї, прислухавшись, чи ще дише, думаючи: ось-ось перестане...

На другий день Галі ще гірш, і третій, і четвертий; всі смерті її доглядають... Лежить вона, очі все заплющені, нічого не чує, не знає...

Ідуть дні, полегкості нема їй... Із Варкою щодня Павло бачився нашвидку. В розмову вона не заходила.

Зійдуться.

— Що? — поспитає вона.

— Так саме... усе гіршає! — одкаже...

Та й годі. Посидять, обіймуться, як на смерть, та й розійдуться.

— Оце вже вона не переживе цієї ночі, — кажуть Павлу. — Се вона сьогодні така перед смертю, се й сон її смертний.

Він подививсь — вона наче тихо спала.

Стемніло. Прибіг до Варки. Як він її обняв, вона вже догадалася.

— Боже мій! Боже мій! — скрикнула. — Коли ж я одпочину? Коли муки тії перейдуть? Чи буде коли добро мені?

— Дівчино! — промовив їй. — Як воно нам само складається... Я гадав... я думав — на все піду, аж ось мені дорога гладка.

VII

Уступає у хату Павло, коли чує:

— Се ти, коханий?

Хотів ступати далі — похитнувсь.

— Не говори до неї, — шепотять йому молодиці в уха, — стань так коло неї, постій.

Підвели його й поставили перед Галею. Вона як вздріла — всміхнулася, дивилась на його поглядом своїм світлим, тихим.

— Се буває перед смертю, полегкість така... — жебоніло поза плечима в Павла.

На ніч залишилося молодиць дві. Галя незабаром знов спочила. Павло сів на лаві.

Молодиці шепоталися довгенько собі, а там і поснули. Він без сну сидів усю ніч темну до білого світу. На панщину не пішов: "В мене жінка присмертна", — одпрохався тим.

Під обідню добу Галя прокинулась, зараз покликала до себе Павла.

— Оце вже й легш мені, легко зовсім, голубе мій! Коли б ще в силу вбратись...

Усміхається до його, говорячи.

Поминув сей день, поминула ніч — молодичі дивують та радіють: одужає Галя. У хаті загомоніли веселіш, не так вже побагату набігає одвідачів...

Павло, не пивши, не ївши, сном очі не освіживши, сидів, дожидав.

Вже три дні він Варки не бачив — не одходив од Галі...

А воно молоде, то швидко і виходилося собі, оздоровіло; вже й у рум'янцях, і весела — тішиться тим, що він усе тут, невідхідно...

Молодички нахожі його звичайненько на оздоровлення Галине вітають; чує він ізнову той голосочок веселенький у своїй хаті, та по кожній хвилині сам собі визнає, що вона живе... вона не вмирала... не вмере... Й уростав з того визнання гнів його на Галю, понімав його душу, начебто вона винна у тому була, начебто її воля вмирати чи жити...

— Оце вже я устану, мені вже зовсім добре, — каже йому.

Він дивився мовчки на неї.

— З мене вже впрям ледащичка стала, а роботи такого є...

Він до неї приступив та взяв її за плечі обома руками міцно.

— Ой пусти, пусти! — промовила, — як же бо ти кріпко!.. В мене й у голові закрутилося!

Він з якоюсь лихою втіхою дививсь, що така ще вона вутленька, хиленька...

— Ой, який же бо ти дужий! Коли б ще трохи дужче — задушив би мене навіки!

— Удушив би, кажеш?

— Атож!

Він споглянув ще на неї — вийшов, по дворі ходити став, думуючи, сумуючи, озираючись, начебто якого собі здобичу стеріг.

Гукнула його Галя обідати.

— Чого се ти так задумався? об чім все мислиш?

— А все думаю, хто кого посідає — сильний безсильного чи безсильний того?

— А вже ж сильний безсильного!

— Чи правда ж сьому? Кажуть, як маєш у руці що драгленьке, то пустити мушиш...

— А схочеш, то й не пустиш. Хочеш — понівечиш і встережеш, як встерегти.

— Добре кажеш, Галю! правду кажеш!

Засміявся, а там знову задумався. Вже смеркало надворі — вечір хмарний наближався. Здалека грім вигримляв закатом; вітер гнав бурею.

— Друже мій, чого усе думаєш? Скажи мені, — знов Галя озвалася до його.

— Що дужіш од усього на світі?

— А нема над кохання! — промовила, горнучись до нього.

— Добре кажеш, Галю! Правду кажеш! — так їй знов одказує і знов засміявся.

Щось грюкнуло так по хаті, що аж шибки забряжчали. Галя вжахнулась.

— Що се такеє? Хто се так стукає? Господи! наче хату обворушило!

Здригнувся й Павло! Одсунув віконце — у темі щось мріло, кидаючись, бігаючи, наче з землі хапало-збирало.

— Се так щось, — каже Галі, — може, ворітьми вітер.

— Ні, ні! Піди ти, подивись, друже мій, що се таке...

— А бачу ж, що нічого нема!

— Оце як налякалася я!

Відчинила двері — вітер як дмухне, аж засвистів; вона випустила двері з рук.

— Куди ти? — спитав Павло. — Не ходи!

— Я хотіла до відничка у сіни, води унести у хату.

— Я сам тобі внесу, не ходи!

Вийшов у сіни з кухликом, кинувся до дверей сінешніх, розчинив, виглядає, а йому просто два камені, один по другому, летять. Один камінь поуз голову дзизнув, а один у праве плече дав — він аж застогнав від болю.

— Варко! Варко! — кличе стиха. Ніхто не обізвався, побігло щось вулицею.

Він уніс води Галі і бере шапку.

— Куди се ти, Павло? — пита Галя.

— Треба мені!

І пішов хутко.

Зосталася Галя сама. Сіла вона шити. Шила та думала собі при тихому смутку. Відчиняла із часу до часу віконце — вдивлялася, прислухала — нічого не видко, нічого не чути, крім вітру бушуючого...

VIII

Наздогнав Павло дівчину коло двору вже панського.

— Варко! тривай, зажди! — ледве промовляє вже: дух у бігу однявся.

Схопив її обіруч.

— А що? — вигукнула дівчина, — одужала? Нащо ж ти дурив мене, заводив; чому не прийшов до мене, не сказав мені? Я дні й ночі спожидала, я гинула-пропадала, а ти коло неї упадав там... Чому ж не говориш до мене? Промов, заговори!

— Видужала, — одкаже їй.

— Се я знаю!.. А скажи, що робити мені, скажи та навчи! Ти мене з розуму звів: тепер навчи, як бути мені, — я сама не знаю!.. Я собі смерті хочу!..

— Підожди, дівчино, надумаємо.

— Думати? Се ти думатимеш, коли в мене серце тліє! Я вже думала днями й ночами... Чи знаєш ти, що я переплакала? Мені було жалко її... було мені страшно... я сумувала сумом об її... от і виплакала, що одужала втіха моя!

— Були й мої дні, були й мої ночі! — промовив Павло.

Вона як впала коло його.

— Павло, коханий мій! — говорить. — Чи знаєш ти, як я побачила вас удвох, як я побачила, що вона до тебе всміхалася, — я б тоді обох вас вбила, якби примогла. Я тут поспитати боюся, дожидаю, тебе нема, — я прибігла під віконце, чи не дознаюся? думала, що вже труна й Охрести, — жаль мені, острах мені... Коли ж бачу — укупі!.. Я тебе хотіла забити на смерть... Оце ж я тепер біля тебе, коханий, та здається мені, що я біля свого ворога першого... Я колись тебе зненавиджу... смерті забажаю тобі... Забий ти її — нехай вмере! Я за що гину? Я щаслива буду з тобою, забий її!..

IX

Пізно вернувся Павло додому. Галя його дожидала — сиділа, шила.

— Як же ти спізнився! — промовляє до його. — Я вже думала, думала, дожидала...

Усе ж той таки голосочок ласкавенький і тії віченьки любиві, тихі... Його серце мстиво якось стрепехнулося у грудях, як до ворога лихого.

— Нащо мене дожидати було? — зговорив гнівно. — Чом же не спала?

— І не дрімалося мені — оце шила. Та як же мені було тебе не зіждати? Чи заходив куди? — спитала — не сказав; попросила вечеряти — не схотів.

Ходив по хаті, наче чого шукав. Далі сів у столу. Білий сидів, а очі горіли. Дививсь на Галю пильно.

— Чого так в мене вдивляєшся, серце? — спитала його любенько.

Він устав, немов острахнувся, щоб вона до його не зближалася.

— Що шиєш? — каже.

— А се тобі сорочка.

— Добре, поший її хутче.

— О, я вже поспішуся-поскорюся! — одказала.

Він усе по хаті знов ходить-ходить.

— А що се ти усе ходиш?

— Болить у мене голова.

— Ох, наше лишечко! Може, я тобі води холодної подам?..

— Нащо? Само минеться: переболить, та й годі. Адже ж ти кажеш, що усе зле минається, усяке лихо — казала чи ні?

— А як же не казала? Казала.

— І все ще добра сподіваєшся й досі?..

— Сподіваюся, мій голубе!

— А як іще погіршає? Постривай лиш. Я не хочу сподіванок тих чути; а ти мені одказуй, я питаю тебе: як усе гірш буде?

— Що тобі, моє кохання? Чого се питаєш так мене?

— Ти мені одмовляй... як буде гірше?

— Терпітиму, — каже, дивлячись на його обличчя збіліле, хмуре, із жалем та з неспокоєм.

— Терпітимеш? — вимовив гірко. — Ти скажи, тобі, мабуть, здається солодко терпіти? Легко? На голову здорово, чи що?

— Тяженько терпіти, та я з тобою забуваю, що воно важко... Й не чую того, їй же Богу моєму!

— Дякувать тобі, — гукнув, — дякувать!

— Що тобі, Павло? — спитала вона, жалуючи його голоском своїм тихим.

— Нічого! ший собі, ший! А тобі не бажалося ніколи кращої долі, життя веселішого, Галю?

— А я, мій друже, я ніколи не мислила, не гадала об тому. Яке ж мені інше життя, яка друга доля, як не з тобою, не при тобі? Се й найлюбіша!

— То й не жадаєш собі нічого у світі? маєш добра усякого досхочу? нічого собі не жадаєш?

— Коли б ти спокійніший та веселіший став — того я жадаю, коханий!

— Лучче ти мені смерті попроси, — її вивіщуй, жалібнице моя!

— Борони, Мати Божа, сохрани! — крикнула журливо. — Що се ти ізговорив?

— А вмирати чи воно не гарно? Тобі десь не хочеться помирати?

— Не хочу вмирати! — одмовила.

— Чому не хочеш?

— Як се ти питаєш, Павло? Тебе покинути? І світ красний, і я молода... Та як тебе покинути? Як недужа лежала я та об сьому подумала — Господи, світе!.. Як жалко стало. Я не хочу тебе кидати, я не хочу вмирати!

— А як вреш?

— Я вже здужаю, я молода... я Бога проситиму, щоб у світі жити з тобою.

— Спасибі! Спасибі! — глухо їй промовив, сам усе по хаті ходячи, усе чогось шукаючи, по всіх кутках заглядаючи.

— Чого ти шукаєш? — пита Галя.

— Нічого. Ший мою сорочку — поспішайся!

— Та шию ж... Чого це так тобі треба сорочки тієї?

— Обнови заманулось.

Вона озирнулась на його з усміхом, та як глянула — впустила і шитво з рук — такий він стояв у неї за плечима, як з того світу.

— Що тобі? — схопилася, скричала.

— Що мені? Нічого! — одказав, придержавши її рукою міцною... — Голова болить... Ший!

— Вже, мабуть, пізно дуже.

— Ні, ще не пізно.

А сам дивиться їй в обличчя, у вічі... Які ж тихі, які люб'ячі!

Почала знов Галя шити.

Павло на ході узяв сокиру, що з-під лави насталюванням блищала.

Знов зайшов од покутя перед Галині очі, знов на її дивиться пильно: вона підняла од шитва голівоньку, глянула любо, всміхнулася. Він увесь затрепетавсь. Став ходити, носячи сокиру, ховаючи.

— Ший, ший! — промовля Галі.

— А я ж шию, коханий!

Зайшов він од полу та з-за плечей як ударив її по голівці сокирою, ручкою, — тільки блисканула сокира, улучивши їй у голівоньку, а вона й не скричала, тільки зітхнула тихо й скотилася з лавки, як сиділа, з тими шитками у ручках збілілих.

Павло її зняв, і поклав на лаві, і сів сам біля тіла.

Х

Ніч ішла; хмари розривалися — зорі блищали... Світло у хаті світилося. Він сидів біля тіла, дививсь у личко — біліло й мертвіло; схилився до серця, прислухав — не чулося, брав за праву, брав за ліву ручку — вона лежала мертва та холодна.

Тоді він пішов, замкнув хату за собою. Ніч після дощу свіжа була й тепла.

Увійшов він у сад панський; ходив по саду, озираючися, виглядаючи... Нікого не було. Роздумався, що вже дуже пізно, вже дівчина не вийде, що вона того й не дожида, тоді він, як звик до річки братись, так і тепер побрався з панською саду на річку. Він знав, куди Варка прати ходила, туди він саме прийшов і сів над водою, на березі, на камені. Сидів довго. Білий туман качався над річкою, річка синіла, а з-за гори, з-за дубків молоденьких, зоряна стяга рожева зорялася. Він уставав, прислухавсь, дивився по сторонах усіх, та все одно думав: "Коли ж вона прийде? Коли вона буде?" Діждавсь — прийшла. Він кинувся до неї, за руки схопив:

— Тепер будеш моя навіки.

З острахом великим вона од його одсахнулася.

— Чуєш? Моя будеш!

— А жінка? — спитала, самій страшно стало їй.

— Я забив жінку!

Вона скричала, вона похитнулася.

— Я тебе послухав: я її забив. Я й сам давно вже на те загадував — отже, і зчинилося... Тепер ти моя будеш: ніхто не розлучить, ніхто не стоїть на перешкоді. Треба її ховати швидше. Сядьмо, поговоримо. Нікого нема.

Сіла вона коло його на камені.

Він до неї говорив, як чоловік при добрім змислі, розсудливо, при тямі й пам'яті.

Дивилась вона на його, слухала та, як листочок тонесенький, трусилася. Стала вона плакати — він жалувать, вмовлять. Вона сліз своїх не впиняла, розливалася, — хотіла, щоб він не вгавав умовою, щоб її розважив, стишив.

— Ох, в голові мені мішається! — промовляла. — Я вже не можу...

Є такі люди, що невиносливі їм лихії муки, справжнє горе; поступають вони на все у світі, щоб тому лиху своєму запобігти, і як вже нічим, то й смерть їм лучча, ніж біда... Такі легкодухі, що в радощах та розкошах немає над їх, а в притузі вони, як трава, полягають.

Така була й Варка: довела вже до краю, та сама не встояла дівчина.

— Говори, говори, розважай мене! — просить його.

І розважив, розговорив її Павло.

По тих усіх вжахках і плачу дівчина утомилася — нездужала мов. Серце в неї вже не колотилося, не горіло й не щеміло: хилив її сон якийсь, якесь невpokійне дрімання...

Павло знов прийшов до хати, пильно на мертву подивився і сів у столу. Було ще рано. Він то сидів, то у віконце виглядав. Сонечко підбивалось угору. На вулиці чорна свита виявилась, одна й друга; замигтіли плахти, намітки, потупали діти: припало свято у той день — йшли люди до церкви.

Тоді устав Павло й собі, вбрався у нову кирею, червоним поясом підперезавсь, надів чорну шапку високу, ще оглянув мерлу, подумав та й пішов у комору. Приніс він з комори нову скриньку, ковану залізом, постановив коло тії лавки, де лежало Галине тіло, і відчинив. У скрині були плахти, намітки, очіпки — усе жіноче вбрання. Він дещо вибрав — покидав на лавці, а потім зняв мертву з лавки, зложив долі, головою на скриню нахилив, встромив їй у руку синю запаску. Подивився, чи добре, чи гаразд усе, — і вийшов.

Побравсь до церкви, одстояв службу. От люди вироїлися з церкви, ідуть, гудуть, інші до його обзиваються, питають, чого він такий смутний.

— Жінка в мене нездужає тяжко, — одказує усім Павло.

А тут вже зараз молодиці — одна почула, усі приступили: "Знов нездужа? знов лежить?" Жалкування та розпитування од їх... Ціла купа проводить Павла до хати. А Павло, йшовши, одвіт держав на всі питання, слухав, які ради йому радили.

Одчиняє він хату, уступив, молодиці з ним всипали, а вона лежить... Порух великий зчинився, плач ізняли, крик. Узяли Галю, поклали на лавці, ізливали водою, далі на руках — сказали: мертва.

А по улиці бігли діти, жінки йшли, поспиналися чоловіки; двері хатні навстіж стояли: одходило й приходило до хати миру — хто хотів.

Мологиці небіжчицю убрали. Павло сидів на полу; попліч сиділа коло його стара бабуся, розважала Павла, сама зітхаючи; з другого боку сидів

чоловік, мовчки округи поглядаючи. Хата усе виповнялася людьми, що надходили.

Дивилися усі на покійницю: лежала вона, — сказав би спала, коли б не така біла смертно; дивилися на ту смужку чорну уподовж височка. Перші молодиці розказували, як зайшли вони з Павлом, і показували скриньку, на яку вбилася. Павло слухав. До його тулились з мовою, заходили з питанням. Інші його, Павла, жалкували, що зостався самотній, от як сирота... що вже не нажити йому другої такої дружини... Інші вмовляли не журиться — не вернеш! Павло усім одвітував звичайно, розмовляв до ладу, добре.

Впоряжався з людьми за домовину; свічечки з молодицями ставляв над умершою, засвічував; ходив прохать дяка псалтирю вичитувать; він сам копав яму глибоку і сам на плечах труну ніс. Приходили люди до його — вітав; розмова йшла — озивався; темна ніч наступала — на спочивок ішов, червоніло на світанні — уставав. Він як під землею йшов аби на світ вибратись, так в його одна думка була тоді: Галю поховати.

Отже й поховали Галю і чорну над нею могилу висипали.

XII

Вечір зимовий, зоряний. По небу кілька білих хмарок снігових набучавіло; носить ся сніг — то заपोрошить, то перейде, то знов заपोрошить і знов перейде. Тихо усюди, й біло, й морозно. Оддалеки блимає огник на селі з двох оболонок — то в одній хаті світиться на досвітках.

Коло панського саду Павло давненько дожидає. Озираючись жахливо, вибігла його дівчина.

— Я на сю неділю старостів слатиму, Варко! — промовля Павло первим словом.

— Зажди, зажди пори! Люди судитимуть: не свого часу. Нехай забудуться; нехай забудемося й ми трохи!..

— А ти забуваєш?

— Я не хочу нагадувати... Я розважаюся, якомога...

— Ні, Варко! Я ждати не буду, не хочу... У неділю старости від мене будуть...

— Зажди, — просить, — погадай... зажди ще трохи...

— Що ж, докіль ти думатимеш? Доки розважатимешся? Треба тобі знати, що в мене розваги нема й забуття нема.

— Та годі-бо вже, годі. Нехай так буде, як буде, як сам ти знаєш.

Замовкли, стоять. Він у мислях сурумих, вона в боязких.

— Павло, ти свою хату не поваруєшся продати? Ми собі нову купимо,
— каже дівчина.

— Добре! — подає одказ Павло.

— Ти попитай людей нишком, — може, хто з селян спродує свою: чуєш? розпитаєшся?

— Добре! — одмовляє тим-таки словом ізнову...

Поміж другими хатами у селі стояла собі хатка престаренька, похиленька, та жив там у їй веселий, бравий чоловік Лукаш Каролець із жінкою.

Жили вони собі у согласці і нічим не журились: ні вбожеством своїм, ні так бідую, що люди самі собі часом зіб'ють або ізбоку прийде. Він поневіряв усяке лихо словом веселим, вона — розсудливим. Нема хліба, — бувало того не помалу, — то Лукаш і каже:

— А що, жінко, нема хліба?

— Нема, чоловіче.

— А в тебе нема копійчки про смерть?

— Нема й про смерть.

— Є, то розійдеться, а нема, то обійдеться.

— А вже ж, як нема де взяти, то нема, — обійдеться.

— Хіба зажуримось?

— А що по журінню? Не що воно порадить! Не лад і журитись.

— Хіба людей попросимо?

— Убогі не мають самі, а заможні скривляться. Не впада і людей прохать.

— Так води напиймось!

— Се можна, спити водички! То й напиймося собі на здоров'ячко!

Так вони й жили собі, своїї біди не спотворюючи. Та такі ж то обоє рум'яні та повновиді, коли б бачили! Завсіди в їх для кожного слово привітне, жваве, погляд веселий — він ходив старостою по весіллях у добрих людей, а вона свашкою запрошалася.

Увійшов Павло у їх хату: Лукаш сидів на печі, точив веретено, а жінка коло вікна шила. Жваво та весело розмова у їх ішла.

— Милості просимо! садовіться, — вітає Лукашиха Павла.

— Вашої милості просимо! — крикнув Лукаш із печі. Яка доля добра до нас занесла? Сідайте ж! От як бачите: в нас любо та мило — й бити нікого, і взяти нічого!

Павло сів.

— Я до вас, дядьку, — каже Лукашеві. — Я до вас діло маю.

— Вже я довіжуюся, прочуваю, добродію мій! Якесь хороше та веселе діло маємо?

— Хочу оженитись, прошу вас за старосту, коли ваша ласка.

— Добре, братіку, добре. Кого ж свататимемо?

— Варку Линівну.

— Оце, дружбо! Де ж вона така? Я не знаю, хоч таки добре у цікавого вдався.

— З панського двору...

— Еге, це заїжджа, пташка залітна!

— Я її знаю, — озвалася Лукашиха, — їй хоч би за гетьмана, то не страшно.

— Чи я її коли бачив, не пізнаю яка, бо вони із двору усе юрмою ходять: от хоть і на вечорниці — ціла юрма прискочить.

— Вона од усіх найкраща. Та отже була вона на весіллі у Совлука, висока дівчина, чорнява, у коралях.

— Го-го! Тепер вже я знаю, яка краля. Коли ж се ви зізналися, брате, що ніхто й не зміркував з добрих людей?

— Вона, славлять, заможна, — каже Лукашиха.

— Вбоїться за небагатим бути, небога, чи що? Ті багатирі усього лякаються, побіденні душі, їй же богу!

— Чому ж не піти, коли вподобала, — каже Лукашиха.

— А ось він, мабуь, зна, чи вподобала, — одказав Лукаш, моргаючи на Павла. — Наше діло — із Богом та й з доброю долею поберемось у хорошу годину...

Засватав Павло Варку, пани не боронили, весілля одбулося.

Впавалося Павлу, що зітхне він легш у сім'ї. Прагнув він; треба йому було конче когось при собі мати, душу жваву, голос живий чути.

XIV

Як вже одгуло весілля, zostалися молоді самі у хаті...

— Жінко! — каже Павло, — люба моя, кохана! подивись на мене, поzmовся зо мною!

Бере її за руки, обіймає. Ніколи ще й разу вона його не бачила, щоб був він такий щасливий та веселий. А вона була й смутна, й неспокійна.

— Павло, — каже до його. — Тобі не страшно нічого?

— Не нагадуй про страхи; поминулися вони. Я тебе кохаю, тепер мені життя з тобою...

— Я боюся, Павло! Як же боюся, що люди дізнаються! Так мені й бачиться і чується, що найдуть купою у хату, покличуть нас голосами...

— Не дізнаються люди, — байдуже мені за люди!

— Добре тобі! Я сохну од думок та гадок з того часу ще... Боже, мій Боже! Що ж, як довідаються, — яка ганьба! Який суд!

— Я не боюся!

— Зашлють нас...

— Я не боюся!

Вона тоді заплакала слізьми.

— Ти, мабуть, нічого у світі не боїшся, — промовила до його докірливо.

— Я своєї душі, сам себе боюся! — одказав їй на те тихо, повагом, що аж їй самій страх у серце вкинувся, наче до неї який дух, мара несвітня озивається...

— А чого ж ти сам себе боїшся? — поспитала його вся переполошена.

— Мені усе йде голос, що вже він довіку не озветься, а я його чую — моя душа холоне...

— Господи! — покрикнула, затрусившись, — вона приходить до тебе! Вона до мене прийде!..

— Ні, не приходить вона...

— А ти ж голос чув...

— Годі, годі! Усе вже те оддаліло-проминуло — забувай та кохай мене...

Вона й рада — рада розважитись, радніша забути...

XV

Поки із ним, при йому, то й нічого — очі світ бачать; а зостанеться сама — боязко та лихо їй. Вийде між люди — здається, що на неї дивляться усі пильно, що про неї говорять усі, — і стоїть вона наче от людина у чужій одежі багатій, посоромно хапаній, сама бідна й ганібна; що от оступлять її осудливі, немилостиві й правії душі, й нікуди їй вже бігти буде... І поспішалася вона од людей геть додому до своєї хати. І вдома їй радощів не було; не було й тихого спокою. Часом в їй було жадання незмірне покинути й дім той, і Павла — усе, що доти вона знала й бачила. "Куди ж я піду? де ж я подінуся? — думала тоді, — хто мене розважить? хто ізглянеться на мене? Всюди буде мені ще гірше. Піду додому..." — та й ішла додому.

Продав Павло свою вбогу хатину; купила молода жінка хату нову, хорошу, на другім розі села. В їх і город великий і садок добрий, а поза садком лани буявють широкополі; степ без краю; зелені та м'які луки

понад річкою, темні луги з дібровами: вільно й любо дихнути, вільно й любо глянути.

Молоді живуть за стінкою. Ані їх у людей, ані в їх людей не видно. Навесні, що всі тоді — і бідні й багаті — піклуються, роблять — коло їх двора ані гласу, ані гомону. Садок пороста травною високою день одо дня: ні стежечки, ні доріжечки; город глушіє, бур'яном понімається земля родюча. Не дбає ні на що молода господиня. Одна скопана грядочка в городі та й покинута; лежить і заступ кинутий. Сумно чорніє город між зеленими вербами; надлетять горобці та й, сварливо цвірічучи, угору шугнуть з пустого городу. Тільки що соняшники некохані, непрохані ростуть собі, уганяють одно перед другим вище та вище, та будяки, колючки стримлять на просторі, та глуха кропива купчиться... Що не йде мимо їх двору господиня, своєму господарству добра, то стане, погляне та й головою похитає, а йдуть дві — удвох подивляться та посудять... Одмовлялась Варка недугою, ніби все нездужає вона, і, бачивши, як зблідла вона, як змарніла, — можна було віри пойняти, а віри чогось не йняли їй. Не диво завести чоловіка десятох, а весь мир — то трудно. Бува там, у громаді, якесь знаття потайне, що прочуває непевну правду доразу. Бозна-звідки, бозна від кого першого, а візьметься й обійде скрізь; так і се; не знать, звідки і ким пронеслося, що в Павла у хаті недобре... "Люди говорять", — кожне промовляло, "Од людей на миру чули". І стали собі сторонитися їх, стали цуратися...

Чи помічав Павло, чи ні, — не казав того й нічого не казав...

Варка побивалася й жалкувалася перед ним, він тоді умовляв її, як завсіди, і розважав; доводив їй розсудливо усяку річ, заспокоював. А сам сивів він, сивів прикро, і все у думі, як у хмарі, ходив.

— Чого се ти усе думаєш? Коли вже ти перестанеш того думу? — дорікає його Варка.

Він і словом не озветься, а наче од сну прокинеться.

— Оце! — покрикне вона в гніву — в досаді із плачем, — оце життя мені, лихо мені! Ти мою голову занастив, а тепер словом не хочеш озватися до мене! Не такий ти був, як присягався любити, як морочив мене, поки й світ зав'язав мені білий!

Він і стрепенеться од того слова її і мов очутіє, заговорять до неї, жалувати стане, кохати тоді...

Пани під той час з'їхали у гостину, кудись на чужу сторону, до якихсь там своїх родичів: у дворі стало вільніше, і двораки, себе розважаючи, щовечора танці завели та гуляння. Усі молодиці і дівчата були там знакомі Варці, все подруги давні, з однієї сторони; вони ще її не цуралися, стали зазивати її на свої музики, стала Варка ходити у двір...

Там, у дворі, між челяддю, їй наче дихалося легше: вона прислухалася до жартів веселих, до того гомону, до танців придивлялася й сама у танець ішла іноді, — і забувалося часом їй усе-усе, що душу давило, і сміялася вона з іншими, і мову знаходила... Все на спокій, на спочивок йшло по музиках; схаменувшись, бігла й вона додому, обмираючи, свою тугу проклинаючи, що, попустивши їй зітхнутися, міцніш ще, мабуть, вхоплюлася за серце.

І на здив було усякій душі оглядати, як на усю садибу їх, на усе житов'я пала пустиня: і на ту хату нову, небілянну давно, неприбрату! На той город нескопаний, необсіяний; той садок неприкоханий, що усього б тут у три щиті на тихе та на любе життя, — а чоловік сам занедбав, одцурався всього!.. Причинені ворота, та й увесь день так стоять; раз одкинуться — стоятимуть і ніч навстіж. Коло клуні пашня потрушена; з півсніпка, чи збито, чи не збито, а забуто й покинуто... Коли що й робиться, то видно, що не для свого спожиття, не для себе, а так, по звичаю, — аби робити.

Раннім ранком виходить з того двору чоловік на роботу-панщину, іде він, поспішається; виходить за ним і молодиця. Між люди він наче не

бачить нікого, й не чує, і сам не озивається; вона ж у тривозі сумній, вона стереже ухом кожнісіньке словечко, перехоплює оком усякий погляд, сама на лиці мінючись.

От вже вечір. Додому повертаються удвійзі, мовчущі, як земля, не забувши смутку, забувши речі... Увійшли у свою хату — вона боржій до вбирання, в краще переодягається, він тихо десь сяде. Вона убралась, біжить з господи собі у розщербані двері, і він вийде, дивиться навкруги, не бачачи нічого, — не зна сам, по що увійшов у хату, не зна, чого вийшов.

Чи посяде на призьбі — ізнов задумався. Чорні його брови, а голова вже, як сніг, біла; мужнє й поважне обличчя, обличчя моці й сили, а щось таке полягло на обличчю тому, що походить він бодай не на дитину хирну... Се як вода сильна, що колись кручі, береги виривала, роблячи, а се вже у землю увійшла, усхла; без розливу і без плюскоти вже точиться ледве ще видная, та вже нечутна...

І сидить він собі так на призьбі, часу не мірячи, — коли сидить годину, коли й ніч-нічку. І незчується, не охаменється сам — обудить його, як що перепурхне, або шелесне, чи який гомін оддалеки, чи голос, — увійде до хати, й наче забув, чого уступив, — дивиться і знов сідає де, і почина знов думати та думати...

А Варка у дворі щовечора — той вже двір за втіху їй став єдину: там її порада, там її одпочивок увесь; чи добре, чи недобре се було — вона того не питалася, вона й разу об тім не подумала, не помислила. Що вона там чула, що бачила — усе вона залюбки приймала; вона собі не жадала ні слова звичайного, ані доброго навіть: їй тільки у жадобу було людські голоси чути, щоб глушили мислі її лихі, і таке, що за колишніх часів живим би її вразом вразило, тепер таке її тішило, і сміялася вона на одвіт... Їй не зачувалось, що вона йде усе нижче та нижче; а хоч коли й шаснула їй по душі така думка, — вона на неї рукою навіки махнула: легш їй було у безодню углебати неухважно, ніж на кручі висіти обмираючи...

Перейшло місяців зо два таких, що вона більш у дворі прожила, як дома. Повернулись пани на державу — і усі музики ті й танці як вода умила.

Варка все-таки ще ходила туди ізвечора, та вже там не так її прийняли: усі стояли за ділом своїм, хто насторожений своїм клопотом, хто втомлений до осоруги на світ цілий — з своєї досади; стали чудуватися з неї не помалу: чого б то отак притягнутись їй у двір? чого їй такечки занадитись? чого сидіти отакеньки руки склавши, не мавши ні діла собі, ані розваги? чого се вона із дому лихом утікає?

Що Варці на таке слово одмовляти було? Пішла вона на господу. Одпроважали її хто сміхом, хто кивом, суговорою, а хто дивом щирим у дві оці...

Важко ж їй було то вечір перший дома, без людей, без гомону людського понивати. Сум тяжкий їй серце аж трощив; хотіла вона робити була — не взялась, усе постиле, й руки трусяться.

Павло сидів собі мовчки, тихо; пильно вона на його зирнула і пита:

— Павло! чого се ти сидиш, як заворожений? Ти не втомився?..

— Ні, я не втомився, — одказав їй.

— Чи ти здужаєш?

— Здужаю.

— Павло! — скричала у тривозі несамовито. — Може, люди дізнались?.. Ти не боїшся?

— Не боюся.

Вона у куток закуталась, очі заплющила — болем їй голова боліла, у стук серце стукало.

Недовго ж засиділась — знов схопилася до Павла:

— Кажи мені слово... Слухай-бо... Ти нездужаєш?... нездужаєш, боїшся?

— Нездужаю... боюся, — одказав так же само без уваги, як перше.

Вона побивалася перед ним, вона ридала: він дивився, як дивляться на те, на що нема вже ради; вона йому дорікала, вона його кляя-проклинала: він чув, мабуть, і розумів, до серця ж те все не доходило йому. Спухав її уважно і дивився на неї пильно; а чув наче і бачив щось інше душею...

До світу плач її по хаті, до світу каяння і допріки, — тоді вже вона сном знемоглася, а йому все сну не було: він сидів так і перед світом, як ізвечора, — поки аж день забілів — на панщину пішов.

XVII

Страшне життя почалося Варці: нікуди на сторони одбавитись і нічим лиха втушить; і він, що на його сподівалася, що уповала, — він став тихий та плохий, як сирітська дитина непорядована. Даром вона картала його, дорікала, сварилася, даром насміхалась йому тим: він слухав і одмовляв, начеб так про кого говорилося, невісного, невідомого, що все однаковісінько йому, чи так, чи, може, ін-як...

— Нащо ж ти вбив її, нащо, коли так гинеш за нею? — погукнула на його Варка.

Він увесь затрусився і сльозами влився. Плакав дуже, плакав сильно, як дівча молодесеньке. Варка ізлякалась сліз тих більш усього на світі: в неї серце упало, гнів розпався увесь, острах душу поймав. Незчуваючи сама, що робить, кинулась до дверей, зацепнула двері, кинулась сльози йому втирати, вговоряє-благає не плакати...

Він усе плакав, не вгавав довго, до втоми...

Варка вже ходила, як чоловік той, що всі шляхи, всі дороги загубив, що вже нікуди йти, да й сам не шукає — годі.

Інколи нападав її якийсь гнів немочний, що розшибалася вона та плакалася необрадливо собі...

Павло ж усе становивсь пліхший. Їй було важко на його й подивитись, — бігла від його на другий кінець хати. Все те їй забулося, як колись вона його кохала, як сподівалася собі милого щастя від його, тепер вже він їй перед очима — як усього її лиха непогамованого зачіпка.

— Іди-бо, іди геть, — гукне на його. — Іди собі з очей!

Він зараз одходить собі у куток — сідає.

— Чого такий сидиш? Ой, я нещаслива! Чого ти мені лихо моє нагадуєш?

— Я не нагадую нічого, — промовить він.

— Та не словами нагадуєш, ще гірше — сам собою.

— Я не нагадую, ні, не нагадую, — одказує тихо.

— Чого такий? — причепилася одного ранку. — Люди вже й так кивають... Чи ти вже мене узявсь нароком занапастити, людям на суд подати?

Він береться за шапку. Схопила його за рукав — не пускає з хати.

— Пусти, — проситься, — вже мені на панщину йти.

— Ти скажи, скажи, за що ти мене занапастити хочеш? Який ти між челядь ідеш? Там усього приглядають, усе примічають...

Йому наче яка порада свінула світом — стрепенувся він.

— А чи не порадять мені люди? — прорік.

— Як? у чому? Що таке замислив ти? — гукала-питала.

Він міцно стенувся з її рук, зірвався, побіг улицею; вона була за їм кинулася, та заздріла, що виходять інші люди із хат, — кинулась знов назад, до свого двору, у хату, забилася в куток, як дитина з переляку, і дослухалась ізвідти: як гуде що буде?

XVIII

А люди йшли на панщину; усе більш та більш їх збиралось, збивалось укупі — і чоловіків і молодниць, парубків і дівчат, чулися молоді жарти веселі, охання голосне між молодицями, і річі поважні в чоловічій купі.

Павло надбігає.

— Люди! люди! громадо! — гукнув ще оддалік.

Усі його обступили, усі дожидають, — тихо стало, як у темнім лісі.

— Я забив свою жінку! — промовляє Павло до кожного. — Я свою жінку забив!..

— Ой, лихо! Ой, біда! — покрикнули жіночі голоси.

Чоловіки й парубки присунули до Павла ближче.

На той гомін явилися діди сиві — громада уся зібралася незабаром. Улиця упродовж людьми заступилася. Молодиць і дівчат одтиснули далі — там вони тужили і вжахались, — пручались цікаві, щоб ближче, їх знов одтискали далі. Громада стала на улиці, на середині. Павло перед нею.

— Як-то було й по-якому? — став Павла питати дід сивий, дивлячись йому в вічі своїм оком соколовим.

Непевним голосом став Павло на питання розказувати. Громада слухала. З жіночої купи викрикували раз у раз то до Бога, то до людей. Спершу думали, що згублена Варка, її оплакали: хоч і невлюбима вона була, так нелюб'я забулося — лиха доля тільки на той час вважилася; а як учули правди — Господи! який рух, та крик, та плач ізнявся! А коло самого Павла усе мовчки стояло, не поводячи й бровою.

Став він плакати дуже.

По його визнаттю, подумавши, стала громада радитись — що робити?

Павлу зв'язали руки, послали повідача до двору панського; послали людей до Павлової хати Варку забрать. Знайшли її у хаті, у кутку, стали брати — вона одбивалася, мов орлиця дика, не хотіла йти, поки сили свої, — тоді посланці взяли її та попід руки привели, наділи залізо на неї. Посадили її у одну хату, Павла у другу. Він усе плакав; де вже тії у його й сльози бралися. Хто до його заглядав у двері, хто промовляв до його, він до того руки простягав, наче поради прохав. Що питали, на все одмовляв з покорю.

Вона ж, очей не піднімаючи, сиділа, слова не одказуючи на питання, сиділа як кам'яна; а то разом стрепне залізом, залізо забряжчить на їй — рвонеться як навіжена, та й знов обмертвіє, наче замре на смертну годину.

Тим часом повідачі управителю розповідали. Не йняв віри управитель, сам на село пішов; бачив Павла і чув од його сам усе. Казав убійника стерегти, сам тоді до пана — оповідав панові.

Клопіт зчинився такий, що Господи! Усяко розважували, міркувалися, дивували. Ніхто у той день на панщину й не брався, а тягнулись до двору панського — що буде?

Дворак верхи кудись скочив і повернувся незабаром, а за їм у тропі лікар прибіг: жив тут недалеко у пана одного він порічно. Управитель його стрів на рундуці, підвів до покоїв.

Через малу годину вийшов знов лікар той з управителем, та й на село пішли. Люди за їми купами вироювалися, — дарма тоді гукав управитель, щоб на панщину йшли: ніхто не слухав, — усі таки за їми ринули.

От привів управитель лікаря того до Павла, і став лікар Павла опитувати: літ йому скільки? чи добре йому спиться? чи не находять на його страхи?

— Мені, — каже, — мені літ двадцять і вісім. Сну не маю.

— А страхи, находять страхи на тебе?

— Нащо таке мене питаєте? — промовив йому Павло, плачучи.

А люди не потовпляться — аж у дверях слухають, дивляться.

— А що, Мирон Іванович? — говорить тоді голосно управитель.

— Не повно ума, не при тямі, — одказує йому той.

— Ге! чуєте ви усі? — гукає управитель на людей.

Ропчучий гомін загучав; скрики почулися.

— Тихо! — гукне знов управитель, — слово до громади!

Стало тихо.

— Цей Павло ума рішився: от сам на себе і зводить лихо — чуєте?

— Чуємо кривду! Неправда! неправда! шкода морочити! — одгукнули йому.

— Що? Говорю: не при тямі він; бо хто такий дурний буде, щоб сам на себе визнавав таке?

— Ти розумний чоловік! — вирвався з купи чийсь молодий голос, як у дзвін.

Управитель став дибки, тільки не зміг пізнати того, хто до його озвався, похвалив.

— Отже, треба його глядіти поки що, а я панові йду обвістити причину. Ходімте, Мирон Іванович!

Мирон Іванович до дверей, та й назад. Люди стіною перед ним стояли. Управитель, поглядаючи скося, усе бачив та й каже:

— Ану ж бо! Одступіться; чи ви добрі, чи цікаві люди...

— Не одступимось! Нехай пан лікар по правді говорить. Нехай правда буде! — загуло звідусіль.

— А що се ви пану лікарю віри не ймете! А що се ви суперечити схотіли? А як суд наїде, то кому лихо буде — чи пану лікарю, чи вам? Вам би радіти, що так виходить ручно, а ви крикаєте, як ворони. А справника хочете? Усі будете повинувачені до одного!

— Не вбоїмось того! нехай таки буде правда! — покрикували люди.

А пан лікар стриб вікном та, як той заєць, улицею, тільки підскакує. Добре бігав!

Парубки були за ним кинулися, так він, схопивши у руки по каменюці, став на відблорону. Парубки собі стали, а він знов як припустив бігти — і утік.

Обступили тоді ближче управителя.

— А чого се ви до мене налазите? — говорить він. — Я не буду втікати, не бійтесь. Чого світите на мене очима? Може, ви мене забити хочете? Бريدка мені смерть, — ну, та все колись вмирати треба; я ж до того хворію усе на боки, кажуть, що недовго ряст топтатиму й так: коли допадає вам, загубіть мою душу. Я погину один, а ви за мене усі; а діточкам моїм пан щось приділить за мою смерть...

— Іди, іди, до смерті ще не готуйся, — загомоніли, розступаючись, люди.

— Слухайте ж моєї поради, покиньте того Павла навіженого: нехай йому всячина! Нехай він буде в нас скажений — се безпечніше; а то всіх засудять... погинемо, як гуси...

А Павло, не слухаючи, тільки сльозами вмивався.

Так і порішили, щоб його божевільним пославити, бо з судом, мовляли, як заведешся, то й правих засудять.

Управитель велів Павла до хати одвести і наймав, хто схоче, з села за сторожу при йому стати, і плату давав добру, тільки що ніхто не схотів. Довго управитель і сварився, і умовляв людей: вони далі й слухати його не стали, пішли геть.

XIX

Варку тож зараз випустили. Як побачила вона, що вже на волю її пускають, — бігти кинулася куди очі спали, насилу її зловили; став їй управитель розказувать, — вона наче не розбирала, не розуміла, усе рвалася бігти від його, а як вже утямила гаразд, що її не закують, що її і не винять, то господи-світе! що їй тоді поробилося! Руками обхопила тин коло хати, цілує, та плаче, та кричить; Бога хвалить, людям дякує, усім до ніг упадає.

Казали їй завезти десь у інше, в далеке село.

— Добре! добре! — промовляла, — везіть! їдьмо! добре! — Хапалася їхати так! Їй кажуть забрати своє збіжжя, а вона: "Добре! добре! як же!" — а нічого не забрала, та тільки все порозкидала. Не вважала, що всі люди коло неї понурі й осудливі. Не спом'янула про Павла і разу та й не казала іншого слова, як: "Добре! добре! коли ж повезете?" Як вже віз під хатою став, скрикнула радісно, кинулася швидко у віз той... поїхала...

Люди вийшли дивитися, як її селом везли, — звісно вже, які цікаві вони й на добре й на лихе, й на миле й на страшне. Діти манесенькі кричали їй услід: "Бувай здорова!", поки не пригорнули їх матері, спиняючи; вона ж їхала, у велику хустку завернувшись, кивала головою бистренько, невважливо, як ті, що дуже куди поспішаються; дивилася, дивилася вперед себе...

А Павло сам zostався. Він вже з Варкого не бачився і не прощався. Як почув, що вже поїхала, тільки голову підвів та й знов схилив, слова не промовив.

Як схотіли, кажу, так і спорядили. Він сидів у своїй хаті за божевільного. Десь вишукали — найняли парубка За їм ходити нібито, що жалко бідного чоловіка. Здається, опасувалися, щоб не заподіяв собі смерті, бо дуже вже він тужив. Так тужив, так тужив! А тихий до всіх, покірний.

Парубок недовго прожив при йому, покинув. "Се, — казав, — се нещасливий зовсім чоловік — він мене навіки вже засмутив; піду — розважуся!" І пішов бідувати, добру плату занедбавши.

По часі, зобачивши, що Павло "смирний", дали йому волю ходити куди схоче по селі; далі управитель його покликав робити в своєму городі — на панщину його не брали; то він став робити знов. Робить з ранку до ночі, без одпочинку, безперестанку робить-робить, сумуючи тяжко. Сам ні до кого не обзивався, немов не смів, а як коли до його хто обізветься, то такий він вдячний, радий такий!

Сам на самоті ніколи не хотів zostаватися, а все туди рветься, де люди; хоч здалека стане, дивиться, як ходять, прислухає, як гомонять... Нещасливий чоловік частенько, було, приходить, як хто до його добрий, та й проситься: "Нехай я у вас заночую!" Пускають його заночувати добрі люди — тішиться. Було, дітей до себе прикликає, пташок приманює, — тішиться, як до його біжать, як линуць...

Одного разу Павло робив у дворі в управителя, і управительська дочка маленька гралася з утятком, жалуючи та пестячи, поки аж утятко не вдушилося. Тоді вона побиватися та оплакувати дзвінким голосочком.

Павло зблизився та як побачив — втікати, втікати. Стріли його люди, спинили, білий, зрошений сльозами ревними, труситься весь...

Опісля, як, було, побачить ту дівчину, біліє, тікає геть.

Жив він так роки, поки його тут не звалила, — зліг вмирати. Як тужив він! Як він плакав! Усе просив: "Живі люди! Ходіть на мої гробки! Будьте милостиві, ходіть на мою могилку! Гомоніть, як я лежатиму!"

Тяжко й сумно вмирав, плачучи.

Перечулося в нас об Варці, що жива й хороша, що забула лихо, забула страхи усі свої; що красується на вечорницях, що збирається заміж...

ТРИ ДОЛІ

I

У слободі я родилась — П'ятигір. Там, недалечке од нас, — може, коли Слободянські сторони доводилось переїздить, то чували, — стара жона викопала печери у крейдяній горі? Тридцять чи сорок літ копала, — такі великі викопала, господи! Було, ми ходимо малими по печерах тих, — запалимо віти соснові та й ходимо; а хід узенький та низький і дуже трудний. Між людьми йде, що була то жона вельми древня й немочна, а духу великого. То, було, як вже їй сили перейметься — упаде по трудах тяжких та тільки заплаче до бога, то — як зілля під росою — знов одживіє та й знов копа і копа. Була вона господом улюблена. Така осталась пам'ять її свята.

Як вийти з тих печер та стати до сонця, — перед тобою усе тільки гори крейдяні біліють високі, а між горами тими узенька річка, прозора і глибока, дзюрчить. Прудко біжить та річка гоней із двадцять, до самої

луки зеленої, — по луці вже тихо і широко розливається і тихо далі леліє попід гаями, а там у високих очеретах десь пропадає.

Слобода наша над самою лукою річковою, на п'яти горах стоїть крейдяних, осаджена високо у давні віки од ворога татарина, щоб нагло не збіг; здалека зоглядали з гір, ховалися й рятувались. Гори вже ті травною зеленіють, уросли садками густими. Межи білих хаток цвіте й вишня рясна, й тонковерха тополя пахучим листом шелестить; де над ворітьми темна дрібнолиста груша, як намет, укриває або гіллястий ясокір буяє; в березі калина розрослася, повиростали верби. З гір на воду городи бучні розвелись. Там-то зілля, овощу! Там-то цвіту! Там-то стежечок і до води й до сусіди, і до другої. Все то позбігали, повиходжували легесенькі ніжечки дівочі.

Наша хата на горі, на самому шпилечку стояла. Далеко й широко навкруги очима скинути.

Як-то часто приходять мені на ум молоді літа: де що було, як... Вже старуха сива, а пам'ять молода не забулась...

Отсе наша хата стояла на шпилечку... Було, вийду, сяду на призьбі, прислухаюся, придивляюся. Вечір тихий; сонечко за гору пада, блищить вода червоно і тихо леліє — не ронче; коло кожної хати гомін чути; там череду вже з паші женуть, а там пісень співають, а за річкою коваль кує... А ось вже й смеркає, небо мерхне і втихає земля, втихає — уже тихо. Ніч обняла. Висипались зорі золоті; зійшов ясний місяць — і все те у прозорій воді заблищало; защебетав соловейко, защебетав другий...

Я свого отця-неньки не знаю; я ще в сповиточку зосталася сиротою, і прийняв мене мій родич до себе, — Павло Булах звали. Його жінка мене викохала сполом з своєю дочкою; в їх хаті я й зросла, у їх і служити зосталася.

Родич мій був хазяїн заможний, хлібороб; шість пар волів у його велося, два плуги орали на хліб; брав і сіножатеї у людей з сторін. Ходив він часом і на Дін, не щороку, а так, як йому по вигоді, привозив було рибу й спродував людям — хто попросить, а то й собі па споживок ішла. З того був йому не великий прибуток, коли б не вбиток, а що він дуже любив дорогу. Ще його батько чумакував і брав його з собою малого, то ще тоді він закохався у дорогах. Як ходив він переймом, то ходив, коли йому пожадається, не поспішаючись. Та вже, було, од дому до Дону, так як по своєму садкові гуляє. Було, як прийде отеє додому, та веселий:

— Жінко! А та криниця в степу, біля Роблених Могил, зовсім засипалася...

Жінка хоч і не знає, що там за криниця така, а зараз пожалкує звичайненько:

— Отсе, — каже, — шкода ж кринички; і такечки зовсімтаки засипалася?

— А як ми з батьком покійним, було, ходимо — що там за вода була у тій криниці — чиста, як сльоза!

І почне розказувати, як-то було за батька і як тепер настало...

Жінка в його така була людина добра, така тиха, привітна, ввічлива. Я не чула зроду-віку мого од неї слова гіркого, не чула докору. Та й обличчя в її було таке, наче от вона се тільки з церкви божої повернулася. Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як тая лебедя.

Хазяїн був чоловік кремезний і норовливий. Любив він дуже і жінку й дочку, та хотів, щоб слухали вони його, не питаючи, не озиваючись. Чи у господарстві, чи так, він сам за усе погадає, й поміркує, і преділить, а жінці тільки скаже, коли треба. Вона ж завсіди, було, погодиться, як він схоче; вона усе прийма.

Була в їх дочка Катря... Ся не в матір зародилася — палка, прудка дівчина — трудно їй було батеньку коритись. Було, як здвигне старий брови, стисне уста тонкі та блисконе оком своїм чорним — ми вже з паніматкою ледве дишемо, —одна Катря не боїться нічого: питає його, та розпитує, та суперечить, поки аж батько не покрикне: "годі!" — таким голосом, що й найсміліше у світі стихне... Після того ще довго у Катрі личко горить і слізки викочуються з очиць...

Хороша була та Катря. Було, отее, як убереться — єдиначка, то вже нічого гіе жалували для неї, — плахта на їй шовкова, хустка з золотими квітами, з золотою габою— зав'яже, а з правого боку квіточка. Корсет зелений з байки або з сукна. Коса в неї була така, що було й рукою не ссягне, — і кісників не носила, тільки стрічка вплетена червона або голуба. Намисто добре; на намисті дукач з камінням дорогим; черевички на корочках високеньких; сорочка тонесенька, вишивана до самих чохол... Увійде було вона де гостей людно, — всі помовкнуть і на неї дивляться-здивляються, а вона і всміхнеться, і засоромиться.

Що то за весела! Що то за шамка була! Родичів у нас багато: той оженився, той заміж іде, — то між своїм родом нагуляєшся.

На весілля чи на вечорниці — як-то було Катря весело поспішається! І хто її перетанцює, хто переспіває?..

А весною?!. Скоро отее скресла крига, потанув сніг, із стріх закрапало, а з гір струмочки покотилися; сонечко гріє з-за весняних хмарок; вітрець дрімливий та теплий якийсь паше, — вже Катря веснянки заспівала. Іде слободою й спіізає, і дівчат на вулицю викликає.

Всіма, було, вона дівчатами верховодить. І дівчата її слухали, і дуже її любили; вона ж, було, з ними скільки раз па день і попосміється, і посвариться кілька раз, і обійметься...

Життя молодеє! Пішло вже ти за водою!

Весна йде та йде. Ось вже і небо голубе і чисте, і вода голуба, просвітчаста. Сонечко блищить і горить; гаї розвиваються; садки зацвітають; увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені; кує зозуля на високій березі; гуде бджола; мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою; хрущі літають гучливі... якийсь гомін, гук якийсь чи з-під землі, чи з води, чи з неба!..

Дожидаємо вечора, а ввечері — на могилу. Ледве нам сяють місяцеві роги, тихо усе, — тільки ми співаємо, та десь млин меле, та вода в береги плескає...

У празник, було, ми зарані прокинемось до церкви, а з церкви по дівчат на слободу: іукає, збирає Катря дівчат:

— Дівчатонька! Ходімо ми на могилу!

— Ні, ходім у гай по суниці! — Ні, лучче вже на пологи, в степ! — Ні, в садок! — Там краще! — А там лучче! — А там веселіше!

І там, і там! І всюди гарно, і всюди весело, і всюди красно! І весела юрма дівчат жене, і пісня і регіт несеться...

Що то молоді літа золоті людям! Що задумав, все йому можна, все йому відрадісне, все втішно; а старому — як заказано!

II

Була у нас сусідка — удова Пилипиха: господиня на всю слободу. Яка хата, які городи, садок, скільки поля, степу, і баштан, і пасіка, і млин — чого вже не було там! З себе була огрядна, висока, чорнява, — все, було, у червоному очіпку красується і в зеленій юпці до усів; чоботи рипають, білі рукава мають широкі, — походжає собі де, то мов багата теща у вбогого зятя.

Пилипиха була ще давня товаришка і приятелька нашій матері, і жили вони з собою добре, любилися. Недолюбляв тільки батько удови, що така вона своєумка непокірлива; недолюбляла і вона його — обопільне. Що було старий у господарстві попорядкує, що там намислить чи зробить, — мати удові похваляться, — удова усе осудить. Хоч у вічі не скаже словами іноді, так зітхне або головою похитає. Ніяково наче їй було, що мати годить такечки старому, що так його слухає. Аби до нас прийшла, що старого дома немає, та й почне слова закидати, воду, як то кажуть, каламутити: "Що чоловік — господар у полі, а жінка — господиня в господі; та що лихе життя із тими самовольцями, що вже назауміру своїм упором ходять. Се як той хрін корінчастий: де вже розкорениться, то й посіяти за ним доброго нічого не можна. Лихе життя із такими!"

— А як же не лихе! — одказує мати наша удові. — Крив біг нас, нехай і діток наших боронить!

— Ще твій не норовливий, голубко? Ще тобі по йому голова не зв'язата? Ще тобі не тісно? Ще тобі не важко?

— Отсе! Чого ж мені важко? Чого мене лихом тим наділяєте, що його зроду не було? Та мене чоловік мій ніколи словом недобрим не покартав...

— Піп то, він мовчить! Кажуть, що й кат не говіркий, а голову він одтинає! Мовчить!.. Та він мовчки усіх вас гнітить, під ноги собі топче... ні ради в вас, ні поради не пита — не шукає; поводить, як той пан з підданками!

— Що 'тсе ти, любко, що 'тсе! Може, він трохи і мисливенький собі вдався, та він же на те розумний в нас; нам добре за ним; дякуємо йому...

— Авжеж! Авжеж! Ти б і ворогу своєму подякувала, ти така в бога, мабуть, сама одна! Мене б він такеньки не обійшов: я б йому довела свого, — побачив би він!

— Ну ж бо, серце!.. Буде вже! — одпрошується мати. — Ніяково мені тебе й слухати!

— —А то ж я з, чого 'тсе говорю, як не з приятні моєї? Мене що долігає? Що зачіпає?.. Тебе жалуючи, говорю, тебе люблячи! Ти як дитина, свого лиха не тямиш, недобачаєш, здорова!

То се вона, люблячи та жалуючи, було, їй і показує...

І справді — добра мисливши й люблячи щиро: удові здавалося, що як одбиватись од якого лиха руками, то хоч і не одіб'ється вже, так боїщем натішишся славно.

Чудно буде, як іскажу, що удова, не любивши старого таки й гаразд, як, було, до нас прийде та його дома нема, то їй наче дуже стане досадно: тоді в неї і в городі не вродило гарно, і в полі недорід, і зими вона сподівається холодної; а як наш батько тут — вона дивиться жваво і наче ми усі їй тоді любіші і миліші...

От, було, тільки що зійдуться вони, зараз і почнуть якусь там ущипливу розмову між собою.

— Е, — каже, було, наш старий: — е, пані-сусідко! Я б вас де полковником настановив! То іншим молодицям мак сіять та моркву садити, а вам, їй же богу моєму, вам отаманувати!

А сам, говорячи так, збоку якось на неї дивиться мудро, що горда удова тільки зчервоніє та очі гнівливі у землю спустить, поки аж зважиться йому одмовити.

— Се веселі жарти, пане-сусідоньку, — та все жарти; а ви мені яке розумне слово прокиньте.

— Вибачайте на розумнім — прийміть правдиве, сусідонько поважна!

І ще Пилипиха почервоніє...

Чи вона свого чоловіка небіжчика згадає (а вона часто любила його згадувати): "от чоловік був!", — зітхне важко, очі свої бистрі у землю спустить: "ох-ох! тепер його душенька в раю..."

— Дякуючи вам, сусідонько! — озветься батько. Вона так і спане, і тугу забуде свою за небіжчиком.

— Мені дякуючи? — вхопиться за те слово: — за що мені?

А батько їй спокійненько та хитрово:

— А що, кажу, ви йому вимолили в бога місце в раю...

І завсіди, як тільки вони вкупі, — все отак заведуться ласкавими словами одно 'дного шпигати. Тичеться інша шпилька і така, що Пилипиха не стерпить, — угнівавшись, піде, високо голову свою горду несучи. Та се не на великі часи: хутко знов нас одвідає і знов так само суперечками та уразками, а сварок справжніх ніколи не бувало.

Була в удови дочка Маруся, наша подружниця, — теж однолітка з нами, — і добра, і люба, не сказати яка. Була кругловиденька, ясноока, уста рум'яні, як вишня; і висока, і ставна; брови на шнурочку; а голос... було, тільки заговорить, то здається, вже тебе пожалувала. Тиха була дівчина, така вже тиха, що наче вона чогось смутненька. Ніколи вона так швидко рум'янцем не спане, як от Катря наша, не скрикне так ніколи, не кинеться, не заплаче, до впаду не затанцюється, не розсердиться до сварки; не втомлена гульбощами, горем не перемучена, ясна була собі, як тихеє літо.

Ми з Катрею дуже ту Марусю любили, і було так: аби нам годинка вільна — біжимо-летимо до неї, хоч удови ми й боялися трохи: Катря і та мішалася перед удовиним поглядом. Було, як забіжиш до Марусі у

робочу часину, — от, скучиш, — так слівце яке нашвидку пер-емовити, а тебе перестріне сама Пилипиха і стане перед тобою, немов стіна мідяна.

— А що, голубко? Десь уже в вас по роботі?

— Та ні, я се до Марусі прибігла на хвилиночку, забажалось одвідати.

— Спасибі, голубко, спасибі! Нас ще господь до якого часу милує!

І такеньки вона тебе, наче й ласкою, з хати вижене, тільки перед тобою стоячи та тобі в вічі глядячи.

Пилипиха була мати своїй дочці не податлива, не схильчива. Вона як ганила чоловіків-мисливців, так ще гірше їй було хазяйку, мовляла, непутящу бачити у сім'ї.

— Хазяйка — порадиця в хаті, — було, доводить, — а коли вона плоха, то яка буде порада? З плохих людей нема поради. Сім'ю свого треба хазяйці так тримати, як мак у жмені: а то розсиплеться усе, порохом піде за вітром.

Так вона й робила, як говорила. Дочку свою чи пошле куди, чи гуляти пустить, дочка в неї не спізниться, не забариться. Отее було, як наша Катря де загостює, та мати дивують — "що се доні нема?" — як тоді удова головою хитала! Хитає та й очі аж заплющить.

Нам з Катрею було життя вільне, бо батьку ніколи було нас стерегти — чи робимо ми, гуляємо; а мати — у матері, було, одпросимось, коли схочемо; забаримосся, то вона за нас діло наше поробить, а нас тільки спита: "А що, чи добре гуляли?"

Було, під годинку добру, разом би нам із Марусею погуляти, а Марусі — не можна...

Колотила Пилипиха у нас в хаті, а наша Катря так само в неї.

— Життя ж твоє, Марусю! — порікувала Катря, розсердившись (от не пустить удова дочку з нами чи що там), А Маруся їй:

— А що моє життя?

— Та як ти живеш — горюєш! Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати! Гірш ти коришся, ніж наймичка!

— Та се тобі так, Катре, а мені, дочці...

— Говори! Хіба я тобі віри пійму, що ти з своєї охоти усе на вгоду їй робиш? Вона ж така надто вже норавлива!

— Коли, правда, що й посумую; а все лучче, як я її втішу...

— З такою втіхою я б у домовину рада. Ще дасть тебе заміж за якогось гайдамаку старого, — ось побачиш, коли не віддасть!.. Ох, Марусечко мила! Марусечко люба! Бідна ж твоя головонька!

— Отсе, — сміється Маруся, — ся Катря то заздалегідь мене оплакує!

Катря вже і сама сміється.

— А так, так, — каже, — знай же мене, щирю приятельку!

— Катре, — попитала я в неї, — а як тебе батько віддасть за того, мовляла, гайдамаку?

— Хіба ж я піду? Я зроду не піду!

— А як батько присилує?

— Мене? Мене присилує? — покрикнула, почервоніла по саме волосся. — Я сама батькова дочка!

— Ну вже, ну! Годі тобі! Сама на себе лиха не закликай.

— Ви усі мене тим лихом страхаєте, як вовком! Може, й є воно десь у лісі, а може, й нема! Тепер в мене те стоїть за лихо пекуче, що мені слова промовити не вільно при батьку: тільки наменусь, усі моргають і кивають, що треба мені за язик вкуситися! Та колись-таки я з батеньком погомоню!

Ми того дуже боялися, розмови тії. Вже як було мати спою Катрю вмовляє, як прохає:

— Доню моя, доню! Шануйся, голубко, шануй батька. Не врази ти його яким словом або поглядом пустим, — слухай покірливо!

Катря матері обіцяє вже, а скоро батько у чому їй на перешкоді стане — чи там у ярмарку не звелить купувати якої одежини, чи воза не дасть поїхати куди — вже Катря просить назад своєї обіцянки. "Я скажу татові, мамо! Я тата ще поспитаю, мамо!.." — і вже гонить по хаті, вже розчервонілася, розгорілася, вже в очах сльози... Мати, було, її за руку з хати виведуть. Катря дуже матір любила, — для матері вже терпіла, її слухаючи.

III

Віддавала одна Булахова родичка дочку заміж. Молода з багатої сім'ї була, і бучне весілля справляли.

Ми собі на те весілля прибираємося, тройко нас вкупці з Марусею.

Ще коли почали до нас убігати дівчата, то одна, то друга — за те весілля гомоніти: і кого дожидають там, і якого людей тамечки запрошено.

Молода у друге село віддавалась, у Любчики, — од нашої слободи те село недалечка — на годину місця ходи, — то звідти, славили, усі будуть, а що вже дівчата та парубки любчівські, то неодмінно, — хіба б не дожив котрий, то з домовини не прийде. Отее ж було наші дівчата тільки охають розказуючи та аж за голову беруться, що яке-то вже те весілля буде пишне, та людне, та багате.

І пройшла ще чутка така між нами, що буде якийсь родич молодого, якийсь козак Чайченко, та такий вже хороший, та такий вже гарний — і не сказати, і не списати!

— А хто з вас його бачив? — пита дівчат Катря.

— Олена Чугайвна бачила, як із церкви йшла, — аж зітхає, як згадає. Да Маруся, здається, тож бачила? — говорять.

— Марусе! — крикне Катря, — ти бачила?.. А мовчить!.. Коли ж се ти його бачила?

— Як була з мамою у Любчиках на весіллі, — тоді бачила, — одмовила Маруся.

— Ну, хороший же він справді? Які очі? Які брови?

— Він чорнявий.

— Чи із тобою розмовляв? Що говорив він тобі? Чи ввічливий, чи він гордий?.. А до кого більш горнувся він?

— Годі-бо вам, дівчата, годі! — говорить Маруся.

— Розкажи, розкажи, та розкажи усе! Оступили її, схопили — не пускають.

— Що ж маю вам розказувати?

— Який він, — чи ввічливий, говіркий?

— Він ввічливий і не дуже говіркий.

— І трохи не гордий?

— Не знаю.

Да питання Марусі за питанням, та питають кожне по десяти раз, поки аж Маруся додому пішла.

Не було дівчатам вгаву: Чайченко — як на мислі, як на язиці; далі вже так стало, що тільки й мови, що про його: та як на весілля прийде, та як його побачать. Одна довідалась, що в його є мати стара; друга плеще, що він хоче у Любчиках оселитись — хату собі там цінує; третя знов виліта на вулицю, як горобець із стріхи: "Чайченка Яковом зовуть!"; четверта знов, прочула, що в його на руці такий перстень, такий!.. Та жодна без повісті не прийде.

— Дівчаточка мої, голубочки! Глядіть лишень не перехваліть його, — сміється Катря дівчатам: — славні бубни за горами, а зблизька — шкурятяні!

— Ну, ось вже весілля недалечке, — побачимо, — гудуть дівчата: — вже довідаємось дійсне, вже побачимо його — який.

— Та дай же вам боже! А то вже він трохи й онавіснів мені: тільки й мови, що він, тільки й думок!.. надокучило!

Дождались дівчата: вітають на дівич-вечір; вітають на весілля.

Ми убрались, вквітчались, біжимо сміючися, говорячи з Катрею. Маруся чогось задумана. А ми, кажу, сміємось з Катрею, жартуємо. І про того ж таки Чайченка правили, що, може, такий він, що й поглядом дівчат побиває.

— Та чому отсе Маруся нам не скаже нічого? Скажи ж бо, Марусе! — говорить Катря, — а то наче для себе ховаєш...

— І справді, чом таки не скажеш ладом, Марусе? — озвалась і я до неї.

— Та що я маю казати?

— Який він?

— Молодий, чорнявий...

— Отеє і всього! — сміється Катря. — Чи мало ж по світу тих молодих і чорнявих! Як же його між ними впізнати?.. Як на те ж любчівські парубки усе чорняві... Як його пізнати? А може, в його на чолі — місяць, а на потилиці зорі сяють?

Ото ж людей на улиці і коло хати — ніде й голки встромити. Якось ми пробилися, увійшли. Тут — наші дівчата, чужі дівчата, вітаємось, питаємось, — з молодую словце перемовили...

Заграли музики, посипали дівчата у двір. А у дворі парубків — стіною стоять! Да то самих незнайомих, чужих. І де не обернешся — все на тебе незнакомі очі блискотять...

"Де ж отой Чайченко, — думаю собі, — отой вславлений?" Та й дивлюсь нишком, чи не пізнаю його де, — коли чую: "Ой мені лишечко!" — жахнулася Катря обік мене. Оглянусь я: "Що тобі?" Вона стоїть от як би вона, без гадки й думки, разом перед яким дивом опинилася — так то вона стояла, дивилась кудись... Я собі туди зирнула: між парубками високий, ставний, чорнявий козак у чорній свиті, у чорному шовковому поясі... Задивилась і я на його... Трохи схаменувшись, питаю:

— Чи ти не знаєш, Катре, хто се такий?

— Не знаю... не знаю...

— Чи не Чайченко!

— Ні... може... не знаю...

Я до Марусі, найшла її; вона задумалась — не погляне...

— Марусе! — кличу: — хто се стоїть он тамечки? Чайченко?

— Він, — каже.

"Що ж то за краса! Що то за парубок!" — шепотять дівчата між собою.

Маруся тільки поглянула у той бік, де він стояв.

— Чи ж тобі не до сподоби? — питаю.

— Хороший, — промовила стиха.

— А що вже Катря, — говорю Марусі, — то, надійсь, добром таки у йому закохалась!

А Маруся мені так-то вже поважно вимовляє: "Ти, сестрице, коханням не жартуй!" — от, мов, вона ворожка стара, абощо.

— Ну, добре, — кажу, — іди ближче, сама подивися, де тут в лиха жарту? — Взяла її за руку, притягла до Катрі.

— Катре! — почну, а Катря як стисне мені руку.

— Іде, іде, просто до нас іде! — шепче, а сама так і тріпоче.

Чайченко став коло Катрі і взяв її у танець. Вона, ота смілива меткая Катря, немов перелякалася чого, збіліла...

— Марусе, ізмічаєш?

Маруся їм услід дивилась своїм поглядом тихим. Скоро Чайченко пустив Катрю, усі дівчата так і тиснуться до неї:

— А що? Чи знаєш, із ким танцювала?.. Се Чайченко! Чайченко Яків! А чого ж мовчиш? Чом не говориш? Не вподобався? Вподобавсь?

— Та я ще його добре й не розгледіла, — одмовляється Катря перед дівчатами, сама озираючись округи, начеб вона у дикій пущі опинилася.

Деякі й віри їй поняли: "Та вбачай же бо, вбачай добре: другого такого нема!" — а котрі — так з-під брови на неї подивились.

А весілля, а танці не стихають; в дворі усю траву зелену підківками винесли. Чайченко танцював зо всіма; брав і мене, і Марусю: яка на очі попаде дівчина, ту він і бере.

— Він нами гордує, — обижалнся інші дівчата, — що бере нас, у вічі не подивившись!

— Заждіть-бо, які ж скорі! Нехай він трохи обсвідчиться в нас, — вмовляли знов другі.

Між танцями зайшла розмова у дівчат з парубками: чи добре із багатою одружитись?

— Добре, як взяти любу та милу! — озвався Чайченко.

— Чому б тобі і не взяти, — одкаже йому Грицько Лепех, що сам, славили, кохав нишком молоду, — тобі нагани не дадуть, ти сам багатий.

— Багатий на дрібні сльози, — промовив Чайченко всміхаючись.

Музики заграли, усі пішли у танець — і Чайченко. Чи се він правду сказав, чи се він пожартував — хто його розбере! Ми усі з собою ізглянулися; багато дівчат помовкло — задумалися.

Світ вже біленький розсвітався, як ми з того весілля повертали додому. Маруся і Катря ні словечка не прокинули. Я заговорю, "ні!.. еге ж!.. авжеж!" — одкаже Маруся: якісь її свої мислоньки заносять, а Катря — то й зовсім мені одвіту не оддає; то вона швиденько йде, нас попереджаючи, то вона одстане...

Тут нас парубки наздогнали, і Чайченко був між ними. Вклонилися нам і на добраніч дали. І Чайченко... Який в його голос був отруйний! І почуєш, і пізнаєш всюди — хоч між дзвонами! А Катря наша? Де ж її жарту? Де ті вигадки колишні? Вона ледве парубкам на добраніч оддала.

IV

У тиждень по тому весіллі були у нас молоді і запрошали до себе. Ми поїхали у Любчики всією сім'єю. Поїхала й Пилипиха з дочкою. Катря ще звечора усе наготовила убрання; прокинулась удосвіта, та чи й спала вона — не знаю; а мені — то все такі сни снилися дивні тієї ночі. Снилось мені, що виходимо ми з Катрею і з Марусею на якийсь шлях великий між степами, і всі степи тії, і весь шлях усе Чайченки закрасили, усе Чайченки, та один у один хороші...

Катря мене будить — я їй розказую: "а чи ж не дивний сон?"

Як же вона вжахнулася, почувши!

— А що те віщує? Що віщує? — притьмом іскажи їй.

— Не полохайся, Катре, — вмовляю, — се сон недільний: як до обід не справдиться, то й не ждати нічого.

— Боже, боже! Що то буде! — бідкається вона...

Зоря розсвітала, день починав біліти; ми сиділи коло віконця, — розчісувала й плела вона свої коси довгі; рум'янець густий спахував на личку, а личко було бліде.

Розвиднилося; устала мати, батько; почали лагодитись, зарані виїхали.

— Катре! — говорю їй стиха: — чи побачимо ми там Чайченка?

— Не знаю, — сама одвернулася.

— А в жадібку його побачити? Не чує.

— Катре? А хочеш, — кажу, — побачити? Хотіла вона осміхнутися, та не всміхнулась, а розсердилась.

— Отже, остили, коли хоч, жарти!

Далі що почну, то нічого не виходить: то Катря усе хвалить, то Катря усе ганить; то усе в неї вже й злишнього славне, то усе в неї ні до чого не згарне й недокладне.

Приїхали у Любчики; ще тільки були там самі родичі у молодих та ближні приятелі, от як Пилипиха; у хаті було просторо; ми першого очима зустріли Чайченка: сидів він проти дверей...

Старі собі розмовляли; ми попліч з Марусею та з Катрею, так одсторонь, сиділи. Тихесенько я Марусі свій сон переказала.

— Чи не диво ж? — питаю.

— Усе дива в бога! — одказала задумавшись.

Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній хустці, у темній юпчині, біленька на виду, невеличка зростом, з смутненьким поглядом. Сама вона говорила небагато, а людям одмовляла любенько, ввічливо, якимсь учасливо, місто б вона пожалувати хотіла. Вона частенько поглядала на Чайченка і на нас. Се була Чайченкова мати.

Обідня година; ніщо не правдить мого сну... А по обіді понаходило такого людей; розлігся гомін; музики заграли; танці вистроїлись.

Танцювали вже із добру годину, а Чайченко усе сидів собі та тільки дививсь, як другі підківками крешуть. Коли його мати до його нахилилась і щось говорила йому; після того він зараз пішов у танець і взяв перво Катрю, там Марусю, там мене, там і других дівчат, знов як тоді, не

подивившись і в вічі жодній. Мені довелось сидіти коло Чайченка, може, заговорить, кажу; подивлюся на його — де вже сей заговорить!

— Якого тут людей! — знімаю річ сама. Він озирнувся на мене і по хаті поглянув:

— Багато гостей!

— Славне село Любчики, веселе. Ви ще тут недавно?..

— Недавно.

Так вже мені хочеться попитати, чи зостануться вони тут, — так вже!..

— Тутечки усі люди живуть доступні такі, привітні... жалко вам буде їх кидати...

— Та ми сюди на селище прийшли, у земляни пишемось любчівські.

В мене аж в очах ясно стало, як він похваливсь.

— Добре вам жити буде!

— Де жити, то жити, — почула я од його...

Повернулися ми додому. Катря смутна була. Мати питала, чи здужає? — "Здужаю", каже.

Ведеться місяців зо два, що ми Чайченка бачимо врядчаси: то любчівської церкви не проспимо, а з церкви зайдемо до роду, — просять на обід; по обіді гуляємо потам увесь день; то запрошали якось наші їх до себе, то знов вони нас.

Чайченкова мати купила хату у Любчиках, святила ту хату; нас звано і Пилипиху з дочкою: то ми усі на вхідчинах тих були.

На господі у себе Чайченко такий самий небалакливий, як і в людях, мати ж його дуже ласкава і привітно до всіх ставилась. Як вже ми додому виходили од їх, то вона нас проводила за свою леваду та й каже Катрі: "Коли б мені до сії хати таку пташечку, як ти!"

Ніхто того слова не чув тихого, окрім мене. Я Марусі се говорю, що чула я. Вона тільки поспитала: чи добре я чула?

З якого часу-години осмутніла наша Катря весела. Не раз я на свої очі бачила, що вона отеє думає-думає, та й обіллється сльозами дрібними. Або не знать з чого, з доброго дива обрадіє: тоді співає, всміхається, червоніє. Яким вже я тихим видом не підходила розмовитись з нею, розпитаться за все, так вона ж од мене посторонь. Ні мені нічого не каже, ні Марусі. І вже до нас так не горнеться, як давно: вже вона з своїми мислоньками і вже любіш їй на самоті із собою. Тепер вже сама не промовляє слова — не залюбила і других чути — як говорять. Стала вона до діброви учащати.

Був гай, такий густий, пущі такі за річкою — все вона туди ходить. Як я настерегла, що вона береться одного разу, — я й собі за нею назирцем побігла.

У самій гущавині дубрівній, де там липина і горобина, і дуб кучерявий поспліталися вітами зеленими над холодною криничовиною, — забралась аж туди та й сидить, схиливши голову. Уявилася я — вона зараз схопилась, охмурилась... Я до неї слово зговорила... "Годі вже тобі! — промовила, — в мене голова болить!" Попоходили укупі по гаю, послушали, як листя шумлять, як вода точиться, та й додому прийшли. Така-то вже стала Катря недоторклива: ані поспитати, ані загомоніти до неї! Коли б думок-гадок своїх, а то й так нічого мені не скаже...

Побреду до Марусі, а Маруся наче стала ще тихша, ніж була; усе вона шиє та вишиває, усе за ділом, усе тож в якихсь мислях... Ніякої мені поради і од Марусі. То було усе нас тройко у любій купці, а то якось розійшлися, як зозулі в лісі...

Однії неділі смуткувала я дуже сама. Катря покрилась десь, — пішла я собі до Марусі. Приходжу — вона сама у хаті, старої Пилипиhi не було.

— Здоровенька була, Марусечко! — кажу їй. — Чого се ти сама дома?

— Та мати у гостину пішли.

— А ти ж? Чи не болять в тебе голова, — кажу, — як в нашої Катрі? У дівчат, як серце наброїло, то зараз на голову звернуть...

— Я чогось нездужаю трохи, — промовила Маруся. Придивилася я на неї пильно, та аж у крик покрикнула, — такеньки змарніла вона дуже, А в очу ж який смуток!

— Марусе, голубко! — кажу їй: — як ти змарніла! І чого в тебе такі очі смутні?

— Да того, може, що нездужаю, — сказала на одвіт. — А як там Катря? — питає.

— Та нема її дома давно: мабуть, у дубах сидить та думає думку. Вже, — кажу, — й мати давно помітили, вже й питали саму Катрю і мене. Катря не признається... А я що скажу? Хіба свою догадочку? А бачу вже, що біда якась коїться: батько на Катрю позирає, — от як він її поспитає!..

Маруся поруч зі мною сидить і слухає, а сама словечка не промовить.

— Боже мій! І що се лихо таке сколотилось несподіване? І ти, Марусю, вже не така, як колись була!

Отее такеньки сидимо, а вечор темніє, — коли й Катря вбігла. Обійняла Марусю, стиснула мене, поцілувала, сіла коло нас. Мовчимо усі довго.

— Ну, бувай же здорова, Марусе! — кажу. — На добраніч! Вже час додому. Чи підеш і ти, Катре? Тебе, — кажу, — мати, мабуть, давно дожидають. Вже й спати пора.

— Химочко, голубочко! Марусе, голубочко! Я не хочу спати... Я, — каже, — я того Чайченка покохала!

— Та хіба не знаємо! — веселенько я їй одмовляю: — отсе нам новина велика!

А Маруся так-то навсправжнє її питає ще:

— Чи так се, Катре? Чи справді, Катре?

— Нащо ти мене так питаєш, Марусю? Я його люблю.

— Чи щиро? Чи велико, сестрице? Подумай!

— Та боже ж мій, боже! — одкаже Катря: — та я його од першого.разу покохала. Вже я з того весілля за ним пропадаю. Тільки ти не вважала, а з мене вже усі дівчата сміються...

— Ні, — каже Маруся, — я вважала та думала: ее так... Я думала — забудеш...

— Хіба як очі заплющу!

— То поможи тобі боже, Катре! — промовила Маруся.

— Дай тобі боже, Катре! — кажу й я. Кинулась нас цілувати, жалувати Катря.

— А він же чи полюбить? — стала тоді гадати. — Може, насміється! Скажи, Марусю, скажи, Химо! Чи він любитиме?

— Ой, трохи чи не більше ти од нас відаєш про це, Катре, — говорю, — десь ти його бачила, абощо, бо ти чогось наче на світ одродилася сьогодні. Признайся ж і нам, любко, щоб і ми знали.

— Я його бачила, — розкажує. — Була я у гаях і забрела дуже далеко, аж туди к чужосільським левадам; ішла собі, коли чую: "Здорова була!" Глянула — бачу його, віри не йму. Се, кажу, моя дума щоденна, щочасна вживилася... А він усе говорить до мене, усе говорить....

— Що ж він тобі говорив?

— Питав мене, чого зайшла, чом невесела...

— Що ж ти йому сказала? — я все її питаю; Маруся тільки слухала.

— Так зайшла, — кажу, — гуляю собі, і я, — кажу, — весела... Тоді він питав мене, чи хутко ми будемо у Любчиках, і казав, що у Красному церква згоріла... І що був він у ярмарку оттоді, як ми ходили до церкви, а його не було — він-то у ярмарку був, — говорив, що туга його обіймає... І провів мене аж до самісінького нашого тину. Ішов усе поруч зо мною... Спасибі тобі, вечір темний, і ти, доленько моя щасна!.. А Яковенко вже рушники побрав у Ганни; на тому тижню весілля. Пита він, чи будемо...

— Отсе, — кажу, — тепер треба ще на те весілля прибиратись. Трохи й ми з тобою там розважимося, Марусю!

— Та не знаю ще, — каже, — як мати схочуть!

— Хіба самій не манеться? Хіба не попросиш матусі?

— Та якось вже буде, — одказала.

— Ти, — кажу, — сумуєш чогось, Марусе; чи не пішла б ти із нами?

А Катря тоді:

— Сумує Маруся? Чого сумує?

— Голубко, — говорить мені Маруся, — мені не смутно, а коли й буде кому смутно, люди не розважать!

— Тільки той, кого любиш, розважить, — озвалась Катря.

— Покохаймо кого-небудь, Марусе! — жартую. Маруся нічого не одказала.

— Щаслива будеш, — говорить Катря.

— Покохаймо ж, Марусе! — я знов до неї.

— Не жартуй, — одкаже тихо.

Надійшла Пилипиха. Попрощались ми й пішли з Катрею додому. А Катря сього вечора да така ласкава була й весела, і смирененька така, що я такою її зроду не бачила.

Ходила Катря у Любчики нібито заповочі позичати червоної та й повернулася додому ік вечору така, що батько споглянув та й поспитав в неї, де була, де ходила, а почувши де і пощо: "як така з тебе швачка, — каже, — то дбай, щоб не позичати заповочі вдруге по чужих селах".

По тім слові батько вийшов з хати, запаливши люльку.

— Що тобі, моя дитино! — упада вже коло Катрі мати. — Уступила до хати біла мов білочок... що тобі, доню?

— Нічого, мамо, нічого!

— Де вже там нічого! Журиш ти мене, дочко! Прийшла Пилипиха до нас з Марусею. Мати з старою зняли розмову, а ми, дівчата, у садок поскорилися.

— Що ж таке, Катре? — питаю.

— Сьогодні він увечері буде, — він сьогодні прийде до мене...

— А ти ж як, вийдеш до його? А батько не почує?

— То що? Щоб я не вийшла? До його щоб я не вийшла? Нехай чує батько, нехай чує мати, нехай усі — я до його вийду!

— Та як батько почує, то не пустить, — кажу, — як вже ти собі там не ймися, а мусиш зостатися тоді.

— Я не зостануся, я піду!.. Чого ти на мене надалася, недобра дівчино?..

— Я тобі саму правду говорю, Катре; хіба ж я нападаюся на тебе?

— Не треба нені такої правди, не хочу я такої! Я вже бачу, що ти мені не щира подружниця, ти мені не хочеш у помочі стати, я сама за все стану!

— Слухай лиш, Катре, чого-бо ти вгнівалась? Я правду тобі виказала, та я ж тобі і в пригоді стану, коли вже не можна інако...

Тоді вона мене цілувати, тоді вона мене обіймати! Почали ми змовлятись, як двері відчинити Катрі і як їй вийти. Радились і Марусі питались, що вона думає, — сама вона нічого не говорила й нічого не питала, сиділа собі тихо, як на могилці...

Катря усе розказала, як вона у Любчиках була.

"Його мати мене покликала сама, як я йшла улицею, і жалувала мене любо, і розпитувала, чи мене хто сватає, чи я кого вподобала... А він усе оддалік стояв, не підходив... Так-то вже мені гірко стало! "Я, — кажу, — сії осені заміж піду". Як я сказала, вона як покрикне: чи ж то правда? "Що?" — запитав він у матері, а вона йому каже, що я заміж піду восени...

Я тоді попрощалась з ними. Вона зітхнула, провела мене трохи і каже: "Шкода мені тебе, дівчино!.." — що я аж слізьми вмилася... Одійшла трохи, стала, — та нехай хоч на їх хату подивлюся, коли він і виходить із воріт, і йде... Я хочу далі — не можу... Діждалась, що він близько до мене зблизився.. Зблизився: "Чи правда сьому?" — поспитав... Дівчатонька, голубоньки! Коли б же я сама знала, як я йому призналася, що я його кохаю одного у світі... Довго говорити не можна було: усе знакомі люди доходжали улицею; тоді я йому сказала — нехай прийде до мене ввечері, він сказав — прийде..."

Скоро наші старі поснули, я випустила Катрю з хати, а сама сіла, щоб сон не хилив, та мені не спалося: лихо та й годі дождитись було! Нема, та й нема, та й нема!

"Як се вона гаїться, — думалося мені. — Що їй добре, то й забула про мене, яково тут мені дождати, боячись... Такі-то люди на сьому світі!"

А там і те я згадала, що я сиротую, що вбога я та не при батькові-матері зросла, живу у чужій сім'ї з ласки; що не пожалує ніхто мене щиро, не любить ніхто душею усію... І за що я перше дякувала, з того самого тоді сліз гірких уточила; за що було, хвалити бога, вік байдуже, у той час так того забажалося, так-то вже треба стало...

Горюючи-плачучи, ізвела голову, погляну — як-то округи мене сумно усе, а у вікно вже світання синіє...

Очутилася я якось одразу, та й самій мені чудно стало; чого се я такеньки і чим зажурилась? Хіба ж я не знала Катрі, що вона до світу забарить? Та й яка б то дівчина з кохання поспіхом дбала? І чи я ж сьогодні всиротіла? Чи се тепер тільки зубожіла?

Поглузувала я сама з себе та й вийшла Катрі назустріч — за ворота. За ворітьми я ще довгенько зотривала її, поки аж вона прибігла весела.

— А що, надивилася? наговорила?

— Все я йому сказала, все... як же я його кохаю, Химо! Господи великий! Як я його кохаю!

— А він же що говорив?

— Питав, чи дуже я його люблю... Він прийде завтра... Я його завтра дождатиму...

З того часу стали вже вони щовечора зіходитись. Прилучилося мені, проводивши Катрю, того Чайченка зустрічати. У неділю або в свято яке ідемо удвійзі з Катрею, немов погуляти ранком тихим, то й вгледжу, було, я Чайченка, — усе він наче смутний... та й спитала якось Катрі:

— А ви із ним ніколи не сваритесь?

А вона мені:

— Що'тсе тобі бог дав, Химо! Отее б із ним сваритись!

— Та чого ж вий наче невеселий ходить? — кажу.

— Такий завсіди, — заговорила, сама тут миттю впечалившись. — "Ти смутний? — питала я його. — Чого ж ти смутний?" А він мені: "На світі більш смутку, ніж радості!" — "Що говориш, серце, та я як знаю, що ти мене любиш, я забула, який то смуток на світі живе!" — "Се, — каже, — се такеньки бог дає тільки дівчатам та пташкам співочим..." Такий він, такий, Химо! І говорить, і жалує смутно; а потому ще мені любіиий, ще миліший...

Постерегла мати, що діється щось, поспитала. Катря призналась матусі. А мати головою журливо похитала:

— Отсе і твоя пора прийшла, доню! Гляди ж, се на весь вік, Катре! Гляди, кого обираєш, та й нехай тебе мати божа і благословить, і допоможе!

Батько не питав нічого; чи він здогадувався, чи ні — того не знали ми. Правда, що двічі, а може, й більш він якось пильненько на нас споглядав. Ми, було, собі говоримо, що як се буде — Катрине весілля, та яке життя їй красне, гадаємо, а батько уступить до хати, — ми й пополошимося усі: одна схопиться, друга шукає чогось за запічком, третя голку загубить, — батько сяде у стола, дивиться бистрим оком та й каже: "А в якому кутку пожар в нашій хаті?"

Ми й скаменіємо перед ним... Він почне про господарство що говорити матері, яке діло загадувати, ми візьмемось робити щиро як, боже єдиний!

Чого б то й опасувагься були? Ми думали, що він прийме Чайченкове залицяння ласкаво, бо Чайченко і багатий, і молодий, і дочці любий, і люди Чайченка не цуралися — чого ж опасуватись? А ми все боялися дуже його часом. А мати вже для своєї дочки поклопотатися постарались. Бачу, де вже стрінуться з Чайчихою, посядуть рядочком і потиху розмовляють собі любенько, а прощаються, то обіймаються щиро. Прийшла до нас Чайчиха у неділю, а в середу вже мати до Чайчихи йде. Чайчиха знов і собі не забариться нас одвідати; та й пішлося так, що аби яке свято, то або Чайчиха в нас, або наша мати у Чайчихи...

Катря нам з Марусею призналася, що буде її сватати Яків восени. Мати вдалися до Пилипихи за порадою; розказали їй усе, що дочка вподобала парубка, що то хороші люди — за ними нажитись!

— Дай боже щастя! — говорить Пилипиха.

— Ох, голубко моя! Я ще не знаю, як чоловік згодиться... Та чого б йому не згодиться? Сей хіба не гарний? Сей хіба не добрий парубок? І заможний...

— А ти мати чи ні своїй дочці? Як почне він примхати, то ти й рученьки попустиш — нехай мойму дитяті доля гине.

Вже як тільки вчула удова, що батька бояться, вона жваво вхопилась за сватання: "Що з того буде, що ви головами розкивалися? Добре діло — доводьте ж йому краю!"

Та й одпочити не дає часу; підмовляє та підговорює: "хутчій, хутчій!" Було, моя годинонько, аж за рукава трясє, щоб хутчій...

Почала мати заходити коло старого та свого слова домовляти; почала усе про Чайчиху провадить та йому нагадувати, та хвалити, а разом вже й сина молодого:

— Що то за парубок хороший, роботящий, удатний, — се матері втіха від бога, а не син!

— Вже того не знаю, який він до діла, — каже батько, — а щодо танців, то вдавсь: дівчатами, як мухами, увиває.

— А що ж, мій голубе? Як веселого норову, то весело із ним і жити буде, кому судить господь. Сам не сумуватиме і подружжячку смуткувати не дасть.

— Не жодну й тугу танцюра розтанцює! — на те їй одмовив.

Удруге знов примощується мати Чайченка добриць: "а моторний, а розумний, а славний". Пильно батько їй у вічі поглянув.

— А що се хвалиш, — змовив, — неначеб зятя?

— Як воля божа та твоя вгода, мій голубе! — одкаже йому тихо та умовно так уже!..

Ми з Катрею сидимо — не д'хнемо...

Старий подививсь на жінку, подививсь на дочку.

— Не шукай дочці пари, стара, — промовив, — вже я їй сам пару знайшов; осені заждіть.

Стара зирк на дочку, — дочка обмертвіла либонь; сплеснула мати руками та на його:

— Мій ти голубе милий! За кого ж ти її 'ддати хочеш?

— Се вже мені знати. Та й вийшов з хати.

— Годі, доню! Годі, дитино моя! — вона до Катрі. — Не печаль свого серденька, Катре моя мила, годі! Я для тебе на все зважуся; я поклонюся ще твоєму батькові; я його буду за тебе прохати...

— Ідіть, мамо, йдіть-бо — просіть зараз! Ідіть, мамо, йдіть!

— Не можна так, доню! Так гірше буде: зажди трохи...

— Мамо, мамо! Яково мені заждати!

Ми її вговоряти стали... Та коли ж умовив хто молоду тугу нетерплячу словом розсудливим?

Слухаючи, Катря поливалася слізьми та все своє, знай, правила:
"йдіть, ідіть зараз!"

— Катре, — говорю, — буде гірш з тим поспіхом: ми кинемось до батька — благати, а як він прийме тепереньки? Що ж як він згукне нам оте своє "годі!" та й нагадують іще не звелить?

— Горе моє! Горе моє! Добре! Я ждатиму... Як же мені важко! Чи се смерть моя приходить!.. Треба ще дождати! Коли ж се буде? Коли? Скажіть, мамо!

— А от зараз, по обіді, ви з Химою вийдіть з хати, — я тоді йому скажу... Я тоді скажу і поблагаю... Для своєї дитини й голову під сокиру покладають, а то б мені ще не попідкловатися тобою...

— Я ждатиму, — промовила Катря: — я терпітиму. А ждала вона так, як от пташки сидять у клітці, — що вже нікуди летіти, то б'ються, де зачинені.

Обідаючи, батько наче не добачав, як мати блідла, як Катря плакала,
— сидів такий, не гадки, як і вчора.

Після обід ми з Катрею зараз зійшли з хати, стали по вкупі під
дверима.

Довгенько у хаті тихо було...

— Голубе мій! — заговорила мати: — нашу Катрю хочуть сватати...

— А що ж! Нехай сватають, хто хоче, — з того догани нема!

— Се молодий Чайченко хоче сватати... Яка твоя вгода?

— Я за Чайченка не 'ддам.

Я вже живосилом одволікла Катрю од дверей хатніх:

"Катре! Катре! Усе пропаде!..."

Затрусилася вона і стала нерухомо на прислух знову.

— Дитина дуже парубка вподобала, — просить мати: — нехай же
вона в нас щаслива буде!

— Не на те я дочку викохав, — гримнув батько, — щоб я її першому
пройдисвіту мав оддати, який там їй в око впаде!

— Чим вони не люди? І добрі, й заможні; усі їх на повазі мають.

— За що поважають? Хіба за те, що зайшла вона невідомо чого та й
осіла у селі чужому.

— Знали б люди... чулись би непокори на їх, а то усі шанують... Ти сам перве з ними заходив...

— Я по усіх шляхах битих блукаюся і багато людей набредеш усяких, що на ворота б свої не пускав їх ніколи...

— Велику ласку мені зроби, послухай!

— Годі!..

Катря як скричить, зарветься до хати, — я її за поперек вхопила, у сіни назад одкинула...

— Що таке? — пита батько з хати, біжить мати...

— Се ми йдемо в берег по воду, — одкажу голосно. Та відра на коромисел, та Катрю обіручки за собою...

— Не журись, — вмовляю її, — не журись! Може, ще батько власкавиться — він же тебе жалує! Як же нападеться на мене Катря!

— Куди се мене тягнеш? Що на мене замишляєш? Аж я сама трохи ізлякалася:

— Та бо'? із тобою, Катре, — кажу, — обміркуйся гаразд!

Облилася вона слізьми дрібними.

— Коли б же я хоч його побачила, своє серденько хоч трохи розвеселила! Химо! Бігаймо у великий гай, — він сьогодні у гаї дерево рубає.

— Бігаймо, — кажу, — утрися, не плач!

Вона тоді зараз обітерла очиці, і побігли ми до гаю, приховавши відра свої понад ровом у бур'янах.

До гаю хоч близенько видати, та далеко стрибати: розсудливій людині на добру годину ходп, а ми перебігли не зупиняючись. Чуємо вже — сокира цюкає і голос вітер до нас зносить — пісні хтось співає.

— Се він, — впізнала доразу Катря. Тут ми його й побачили обидві разом, ще оддалік... Вже тоді вісень ішла; лист червонів, жовтів, в'янув і обсипавсь, і котючий вітер низався поміж деревом безлистим.

Голосно і просторо стало округи, у свіжій гаю пахущім... Бачимо його, а він нас ще не бачить — співає. Катря припинилася.

— Що він таке співає? — спиталася, вжахнувшись співу того: — що він співає?

— Послухаймо, — кажу, — то й почуємо... Ходім ближче.

— Цить! Постривай! — шепоче мені.

Стала за кущ та й слуха. Слухаю й я.

Чайченко обрублював гілки з зваленого дерева, і круг його зрубане дерев'я і пеньки свіжі; над ним ясніє та холодніше небо, грайливе сонечко. Недбало він своєю сокирою блискучою цюкав, — задумався сам тяжко і тихо і сумно співав.

Отака була його пісня:

Співав він, що любив колись щиро та вірно, а йому зрада сталась несподівана, — і вже повік нещасливий він житиме; кохають інші — та до інших серце вже не приляже, до нікого:

Хоч яка ласкава, яка чорнобрива,

Та не буде так, як першая, мила!

— Яких се ти пісень співаєш? — покрикне криком Катря, наче себе не пам'ятаючи.

Він іздригнувся; швиденько вхопивсь, кинув сокиру, взяв Катрю за руку, — знов пустив і знов сокиру підняв.

— Спасибі, — каже, — спасибі, що прийшла, а я не сподівався...

— Боже милий! Якої ж смутної ти співав! Яку ти милу згадував? Була вже, либонь, перша, а я — друга?

Він так ніби трохи змішався...

— Лучче, — одмовляється, — лучче пожалуй мене, моя рибонько!

Вона рум'янцем уся закрасилася, як те слово почула, — вона усе своє горе забула...

— Ні, — каже, — я знаю, що ти мене вірно любиш, а я тільки пожартувала, — збач мені те... Та й знову перескоком:

— А нащо такої смутної співав? Проти чого співав такої?

Тоді вже я з-за куща озвалась:

— Чи забула, — кажу, — голубонько-гуркотливочко, чого бігла сюди?

— Ой, лихо ж моє великеє! Нещастя моє!

— Що ти кажеш? — пита її Чайченко, вклонившись мені. Усі ми посідали на прикорню.

— Батько за тебе дати мене не хоче!

— Має другого зятя до руки?.. Кого се? — пита він, та чудно мені те, що пита він ні весело, ні журно, наче за хлібсіль подяку складає.

— Когось там думає на моє безголов'я! — говорить Катря, заплакавши.

— Вже зять нарекований! — каже тоді Чайченко. — От воно що! Кращого знайшли! Нічим втішатись та й нарікати ні на що; дармо ж з сухої криниці воду брать...

Мабуть, за досаду йому стало, що трохи мов зневажений zostався... уста стиснув і голову підняв гордо, і очі блисконули... Та все те потаївши у собі, ніби з упокоєм помалу устає...

— А тобі ж як? Ти що думаєш? — пита Катрі.

— Нащо питаєш? Нащо моє серце краєш? — одкаже вона.

— Та хто вас зна, хто й розбере! — промовив Чайченко гірко: — покохаєте вранці, забудете ввечері!

Заридала-заплакала Катря, а я проти його головою хитаю.

Він тоді узяв її за руку.

— Не плач! Ще ти молода, ще твоя доля тебе дожидає!

— Як? Без тебе? Хіба ж ти кого ще покохаєш? То ти й щасливий з другою будеш?

— Вже мені не було того щастя одвіку, та й повік не буде!.. Прощай, дівчино! Бувай здорова й щаслива!

— Та що се ви, — говорю я, — та ви ж сядьте порадьтеся: як його, що тут робити, як запобігти? Може, ще й ні за що буде на долю нарікати. Сідайте лиш!

Вони слухняненько коло мене посідали; він сумно дививсь, вона ж наче усі шляхи погубила, тільки усе до його ближче горнулася.

От і стали ми радитись.

— Не треба батькові докучати слізьми, — кажу. — Не треба тепер до його й приступати.

Чайченко усього дослухає склавши руки.

— Я батькові до ніг упаду, — нахваляється Катря, послухавши мого слова розумного. — Як не віддасть мене батько за тебе, я вмру!

— Ти й до ніг зажди упадати, — мовлю їй, — і вмирати зажди: може, ще й так перемежениться; а поки що, — кажу, — не займай батька, нехай він сам трохи вгамується.

— Та яково ж отакечки й не знати — чи мені жити у світі, чи лежати у домовині? Ой лихо моє! Лихо моє!

— А ти думала! Се воно, життя людське, се воно й е: терпи-терпи, надійсь та сподівайся, — виводжу Катрі.

— Або ще й сподіванку покинь та живи собі так, як без неї живеться!
— додав Чайченко. Знав, бачте, парубок порадою втішити...

— Розумний не стратить надії, — я йому: — треба сподіватись, живши...

— Поки не зрадять, — знов мостить він. А Катря тоді до його пригорнулася.

— О, — каже, — отсе я тебе зраджу?

Аж і він на таке любе словечко всміхнувсь.

— А нам пора додому, — нагадую, — щоб часом не нажити нам собі лишенька!

— Іди, Химо, голубочко! — говорить Катря. — Я ось тільки ще два слова скажу, я тебе наздожену.

А сама мене виводить на стежечку... Я пішла... Що й казати! Я ще під гаєм чималу годинку тривала тих двох слів... Та вже добре й те мені, що вона прийшла трошки спокійніша і веселіша.

Допали криниці та боржій, сповнивши відра, додому побрались. Нас перестрів батько.

— А до якої се криниці ходили? — спитав.

— Ми ще й прогулялися собі трохи, — одказую йому. Він подививсь мені в вічі й подививсь на дочку... А в дочки сльози хвилюють...

— Батенько! — промовила.

І пішов собі, наче він не завважив і не чув слова її благащого...

VII

Час іде, минається; ми ждемо собі кращого, бідкаємось, страхаємось. Батько не згадує за Чайченка.

Зняла ж бучу Пилипиха, як визналась батькова подія...

— Як, — каже, — як! Та чи ж ти не рідна мати своїй дитині? Чи не ти страждала, чи не ти її згодувала? Нехай би так мене хто застував перед моїм дитям! Я — мати, вільно мені її за кого хоча віддати, чи за пана, чи за наймита, за того, хто мені до вподоби.

Та аж тоді вона посварилась з нашою матір'ю і довго до нас не ходила.

А на селі весілля ладяться та ладяться; приходять до нас, запрошують. Не гулянки у Катрі в голові, та ходить, — надія, бач, така: його там побачить.

Сії осені і батько наш на всіх весіллях гуляв... Помічаю я, що Чайченко став більше до Катрі припадати: то було поперід вона його шука-шука, поки-то він уявиться, а то вже сам він її очима назорить між дівчатами і вмисне тоді до неї горнеться, як старий батько тут буде, — як би його волю мав нехтувати.

"Голубе, голубе! — думаю, — сього тобі не перетенетити так, — шкода й заходу!.."

Ну, батько нічого собі, — тільки дивиться — не на Чайченка, а через його голову, згори...

А Чайчиха й наша мати сидять, от мов ті голубки сиві, що бачать, як їх гніздечко розношають...

На одному весіллі Чайченко вже надто всмілюсь: од Катрі мало що і одступає... Мати вже у такій тривозі була, що забула й молодих привітати.

Перш усіх гостей наш батько побравсь додому і нам звелів сходить; а ще саме гуляння; самі танці... пішли ми додому; пішла Катря плачучи.

— Не плач, Катре! Що поможеться? — вмовляю.

— То що? Я плачу, а все я щаслива! Щаслива, щаслива! Він мене любить, і я його любитиму, поки мого життя... нехай батько знає! Хоч горюю, — я щаслива — нехай і те знає!

— Катре! Краще буде, як батька не гнівити; лучче, коли б Яків тихенько обходив коло його. А то ж який талан вам буде, як батько не зглянеться... Уважай, яка мати смутна, та й у якій вона тривозі... Не горнись ти вже так до його — і дівчата сміятимуться з тебе.

— Нехай сміються! Я його люблю! Я щаслива!

— А як батько образився, — як не пустить більш по весіллях ходити — де тоді Якова побачиш? Уранці вийти забороняє, увечері сам двері замикає...

Обсипалася вона слізьми ще дрібнішими.

— А таки я щаслива, — промовила. — їй же богу моєму, щаслива!

Перегодом знов нас на весілля прохали. Може, й не пустив би батько, дак родичі. Ідемо туди усі вкупі, та аж нас улиця широка тисне...

Приходимо. Зирк-зирк по хаті, по кімнаті, по усіх кутках і закутках — бігма Чайченка.

— Ще рано, ще він прийде! — каже Катря. Ждемо та дожидаємо — нема. Вже пізно уступила стара Чайчиха. Катря тільки її зуспіла, ураз опинилась біля своєї мами: знає, що Чайчиха вже не мине. Чи Чайчиха не обачила — сіла вона собі оддалік. Наша мати сама до неї добралась — сіла. Сидять мовчки. І Чайчиха і наша мати неспокійні, бачу. От мов і хочуть спитатись, та не зважуться; хочуть говорити, та не зміркуються. А Катря так і кипить у піджоді тому. Знає те наша матуся, —дивиться на Чайчиху любенько-жалібненько, а Чайчиха на свій пояс доглядається та й каже:

— Які то теперки пояси тчуть, моя голубко!..

— Чому він не прийшов? Чому? — вимовила Катря сама, матері не дожидаючи — своєї, — чужої не соромлячись,

— Катре! — дорікнула мати. — Ох! моя дитино!

А Катря й не чує:

— Чому не прийшов? Чому його нема?

— Не знаю, не знаю, моя красо! Він казав мені — буде... : а нема!.. Мабуть, притичина яка... я його поспитаю... я тобі скажу...

Такеньки стара Чайчиха словами мішається, і зупиняється, і перехоплюється — що 'тсе таке?

Далі вже каже, що Яків дожидав якогось чоловіка до себе, — якісь воли на спродаж находяться... того він і не прийшов, мабуть.

Невзабарі вона похватилась додому і пішла.

Ми ще було по весіллях, а Чайченка — як пійма поняла — нема, ніде не буває. Мати його ходить, і — то вона скаже, що він нездужає, то скаже — дома його нема. Сама вона журна дуже, а Катрю вговоряє:

— Не печалися, дитино, не почалися! Перейде лиха година, і горе перебудеться, то й поберетесь!

Мати теж Катрю свою жалує:

— Лучче, доню, як він не попадається батькові на очі — батько не гнівиться, — а там, може, господь дасть, старий мій і погодиться.

— Нехай же я його побачу хоч на малу хвилиночку, — благала Катря, — нехай він хоч селом пройде, а я подивлюсь на його здалека!

— Зажди, зажди, не можна! — одмагалася Чайчиха.

— Зажди, зажди, не можна, — просить мати. Катря хоч смутує, хоч плаче, а слуха — сподівається добра іще...

Одного дня увійшов старий у хату веселий:

— Чи не буде снігу, — каже, — там такі білі хмари драглять.

Стара, дивлячись на його, насмілилась:

— А що, мій голубе, — вимовляє любенько, — що ти бачив? Що чув?

— А що я чув? Нашу Катрю сватають.

Тим словом сполохнув нас усіх: хто сидів — схопився; хто стояв — у куточок горнувсь...

— А хто ж сватає? Кого нам господь носила? — питає мати, ледве голос зводячи. Катря біло збіліла.

— А старий Шелях за свого сина Дмитра сватає. Се жених! Се не лічозір, не пройдисвіт який-небудь, се хазяїн добрий, що з срібного кубка своїх гостей почастує.

— Що з тих кубків, як повні сліз! — мовить мати.

— Гм! — Більше не сказав нічого, тільки придивився на неї пильно. Вона сльози свої нишком втирала — ховала.

— Я собі б кращого зятя сам не шукав, — знов батько озвався; насунув шапку та й з хати вийшов.

Мати усі думки приплакали: "Що його робити і що його чинити!"

Катря аж білі руки ламле...

Як на ту ж пеню — і стара Чайчиха не завідає нас, і Пилипиха сердиться: нікому поради дати, нікому розважити... А того любого як запав слід, то й запав...

Мати почали були Катрю умовляти:

— Покорись батькові, доню, покорись, дитя моє!

— І ви вже, мамо?.. Безталаннячко ж моє!.. — побивається Катря...

— Донечко мила! Кого ж лихо мине? Живши у світі, його не втечеш, — кожне одбува... Що ж як ти батькової ласки одпадеш, а той, може, одцурається...

— Він одцурається? Може, і я його занедбаю! — Та й засміялася... Хотіла я їй тоді сказати, що вже й тепер трохи на те походило, що він цурається, та жалко мені її стало... І мати за се більш нічого не змовила, — зітхнула важенько та й стала знов її прохати: "Корись, доню, батькові!" — "Нехай же я лучче вмру!" Як мати не плакали перед нею: "Або я вмру, або за ним буду!"

Давненько ми вже Марусю не бачили то за горем своїм, то за сваркою тією межи старими, та й Маруся наче ховалася: з хати сливе не виходила.

— Ходім, — кажу Катрі, — ходім до Марусі, що нам, що старі посварились — ми того не знаємо; ми собі з нею утрійзі порадимось.

Маруся сидить — шиє; удови не було дома.

— Марусю! Марусю! — говорить Катря, — прийшла я до тебе свою тугу розділити, та знаю, що й ти мене осудиш, як моє слово почуєш!

— Сядь, Катре, та розкажи, — каже Маруся.

— Батько мене за його не дає, — знаєш? За нелюба мене вже тепер прибирає. А я, Марусенько, хоч і батька й матір то я для його покинула б — не пожаліла... Що мені тсе? Нехай скаже — я за їм на край світу піду! Піду та й не оглянусь разу! Мені нічого не треба: нехай іншим розкоші, іншим нехай достатки, — мені нехай життя із ним вкупі!

Не зводячи очей, промовила Маруся:

— Боже вам поможи, Катре! Зумилася ж я!

— Марусю! — покликну. — Се ти? Тая покірлива?..

— Голубко моя! Сестрице! — обіймає її Катря ридаючи. — Ти мене не судиш?

— За що? — стиха питає Маруся. — А ти ж його любиш?

— Так люблю, що й не вимовлю! А на мене усі нападаються! Хочуть, щоб я його покинула! Марусе! Якби ти любила?

— Я б не покинула.

Я все чую, та віри не йму.

— Марусе? Чи се ти говориш? — кажу. — А мати твоя якби почула?

— А що ж? Якби я любила, то вже мені нічого не страшно і нікого б я не боялася — тільки того, кого любила...

— Ти моє серце розвеселила, Марусечко! — дякує Катря. — Дуже вже мені було важко... хоч мене ніхто не переумить, та слова її мене ображали... Спасибі тобі, Марусенько, галонько!

Маруся їй осміхнулася.

— Ні за віщо дякувати, — згомоніла: — я правду свою тобі кажу.

VIII

У першу ж таки неділю по сьому до нас свати в хату од Шеляха. Прийняли, пошанували. Дякує за ласку мати, тугу свою та журбу перемагаючи, — а батько говорить:

— Я собі кращого зятя не жадаю, панове ласкаві! Та треба дитини запитати.

Викликали Катрю.

— Катренко! — кажу їй тихо, — роздумайся добре! — Вона мов і не чує. Уступила до хати біла, а сміла, необорная — хоч тут вмирати.

Питає в неї батько: чи піде за Дмитра Шеляха? Та пита він якся ласкаво і грізно...

— Я парубку ганьби не даю і піти не піду! — одказала, Катря чисто, як виспівала.

Поклонилися свати, — тихо та гордо геть вийшли з хати... Ми не ворухнемось; Катря стоїть... Батько не промовив слова, вийшов і собі з хати...

Плаче мати, очей не сушачи. Старий не впоминається про сватання, мов його не було; а нас наче не бачить перед себе: хто увійде — не оглянеться; хто озветься — не слухає.

А Чайченка того нема та й нема!.. І матері його не видно... Вже Катря сама до їх бігти заривалася — дак мати впиняла.

— Коли вже ти мене не послухаєш, доню, то бог із тобою: роби тоді, як ти сама знаєш, а я вже батька не проситиму.

— Добре, добре, мамо! Покиньте мене, занедбайте... Тільки пустіть до ного!..

— Ні, не пущу, доню! Я тобі на порозі стану, не попущу йти!.. Не годиться!

— Я втечу од вас! — озивається Катря. — Я або втоплюся, абощо! Я так жити не здолію!..

— А він же як? — інколи спита її Маруся, слухаючи того нарікання. — А як ти його зажуриш?.. Те своє горе ти не пести так; яково йому тепереньки — ти не помисляєш... Ти для його перетривай усе, поки батька вблагаєш.

— Та коли б же хоч на його глянула! Хоч до його промовила! Нехай тільки б сказав, що мені робити! Нехай він мене в огонь пошле — я піду... Чому ж бо він не йде і досі! Хіба він мене покине?

— Коли не йде, то, мабуть, так треба, Катре! А ти втихомирся та жди... Та, може, маєш що йому переказати, зараз негайно... Перекажи через мене: я хоч і сходжу до їх.

— Ти?.. А мати твоя не пустить тебе?

— Піду. Говори, — що сказати?

— Ти скажи — що я пропадаю, що живая гину!

— І нащо отаке йому говорити? Лучче нехай він почує, що ти його вірно любиш, що ти його будеш дожидати, що будеш батька благати...

— Нехай би він знав, яку я муку терплю! Скажи йому, щоб усе він кидав, щоб ішов мене одвідати... батько не знатиме... а хоч дознається, гірш, мабуть, вже не буде...

— Нащо таке казати, Катре? — знов їй Маруся. — Хіба ж йому й так не важко?

— Ну, хоч скажи, що так я його кохаю, як свою душу; що я журюся...

Того ж таки дня Маруся каже:

— Піду я, мамо, у Любчики!

Пилипиха дуже подивувала, да не боронила... Вже як Маруся виходила, убравшись, — вона запитала:

— Чого се ти у Любчики?

— Піду, мамо, прогуляюся.

— Іди, доню. — Сама її за ворота провела та тоді вже услід, схаменулась, покрикнула: — Не барись довго, Марусе!

А Катря, скоро випроводила Марусю за слободу, то вже й ждять почала — коли прийде; перейняли ми її ще на дорозі.

— А що? Бачила? Буде? Що казав? Коли?

— Треба тобі, Катре, ще потривати... — каже Маруся.

— Вже несила моя тривати! Так він не прийде? Пощо ж і ходила? Чому він не прийде? Що казав?

— Дуже він печаловитий щось, — говорить Маруся.

—Печаловитий? — покрикне Катря. — Коханий мій! — Сама так слізьми й розлилася.

— Я піду до його сама, — піду — хоч нехай мене потім киву замучать, — я піду!

— Він велів, щоб ти не приходила...

— Не приходила? Як то не приходила? То ти, мабуть, вчула! Хіба б я тепер зважилась на його сказати, об не приходив, хоч би й смерть мені за плечима по ому?

— Просив тебе не приходити, Катре; а ти, як його любиш вірно, то послухаєш.

— Авжеж я його послухаю!..

І довго вона по тому слові своєму плакала — сидючи край дороги.

Тільки бачу, Маруся щось так як не домовляє: то у землю очі спустить, то щось у думці має собі... Як вилучилася мені годинка, нишком побігла сама до неї.

— Марусе! — кажу, — щось мені той Чайченко не певен!

— Як то? — питає.

— Не любить він Катрі щиро! Чи я ж не правду кажу? Говори!

— Та я не знаю, Химо! — одкаже мені, роздумуючись.

— А я дак знаю, що ти Катрі розказала не все. Аже не все?

— Ні, не все.

— Кажи ж мені усе.

— Та нічого, Химо! Я що там чула, од Катрі не потаїла, й се, бач, в мене мої думки...

— Дарма! Розкажи тії думки свої!

— От, прийшла я туди, — розказує, — мене стріла його мати, та смутна така, господи милий! А як я сказала, чого я прийшла — вона заплакала сильне... Нічого й не одмовляла вона на мої слова, тільки усе плакала... Уступив і він у хату... Десь він, Химо, сам у великих мислях, у скорботі... Так змарнів на виду... Я говорю, що мене Катря присилає — і здалося мені, — чи то так, може, здалося, — що він, почувши, не обрадів... Не каже мені свого слова, не пита мене... Тоді вже я сама усе переказала, і що Катря хотіла сама до його прийти; а він зараз похопився: "Нехай не приходить вона, скажіть їй, будь ласка, — нехай вона не приходить!" — Вклонився мені та й з хати пішов...

— А стара? — питаю.

— Постояла я трохи та й беруся йти додому; тоді вона мені, плачучи, заговорила: "Дівчино-ластівко! — каже, — велика туга на моєму серденьку, та, може, ще доля на нас ізглянеться... перекажи 'тсе Катрі — щоб вона так не вбивалася; ще, може, усе на добре вийде..." Та я й пішла...

— Що 'тсе там у їх — тайності? Щось непевно... Чи не довести сього Катрі?

— Та що ж ми їй доводити маємо, коли не знаєм самі гаразд, — каже Маруся.

Та я вже знала, що Чайченко не любить щиро Катрі; нехай же й вона відає. Колись-таки ся правда справдиться, — лучче нехай тепер. Скажу їй, та й годі! А чи пойме ж віри вона мені? Та й чим мені довести? І як тоді вона прийме?.. Якби на мене, то правда гіркая краще кривди солодкої, — воно й здоровіш до того, — та не всі ж бо таку вдачу мають.

Думала я й передумувала довгенько собі... Ні, таки я їй скажу!.. Я таку часинку вигадала, як вона не плакала, а вже по сльозах, втомившись, сиділа собі тихо.

— Катре! — кажу їй. — Чи ти знаєш певно, що Яків тебе любить?

Вона глянула на мене, як на дитину малу — осміхнулась.

— А що, — кажу-таки, — як він тебе та покине?

Вона ще веселіш до мене засміялась.

— Ти ще нічого не розумієш! — промовила.

— Може, розумію краще, ніж ти, — говорю їй, — збоку усе вбачається видніше!

Зводжу на очі їй чимало таких, що любили, та й покинули; що покинули та ще й насміялися; інші вишукують того кохання так, аби замутиться; а є й такі, що вимагають щирості, не скажи для того тільки, щоб zostавити повік нещасливими ймовірних!.. Усе світове я їй доводжу гарно, беруся розсудливо, як могучи, — та шкода мого розуму клопітного! Як хто кого любить, то любивий — і найкращий у світі, і все вже добро від його. Не думки нам, що робить він, як і інші люди, — не гаразд; а така думка, що нехай люди його робом роблять, то усе добре буде. Так-то мені Катря одмовляла, що їй розкажу — яку зраду — вона й одмовить: я б і зроду такого не кохала парубка!

— А чому твій Яків сам не йде і не хоче, щоб ти приходила? Чому його мати хоч не навідається?

— Се він знає; він мені скаже.

Я вже тоді і доводити їй, і говорити годі. Коли б вона хоч розсердилась за що-небудь, а то приймає мої речі так, наче я їй кажу, що Чайченко птах, а не парубок, — і з мене ще вона сміється: нічого не розумієш!

У хаті у нас несогласка, сум. Батько хмурий ходить, мати плаче та журиться... Катря за своєю тугою та за коханням, то й не зважала на материну журбу.

— Матусю! Годі вам плакати! Або ви Катрі не потурайте, або не плачте вже!

— Вам, скорим отаким, лучче у світі, — одкаже смутно, — ви собі як вже покладете — "так буде!" — та й ведете до того. А я, нещаслива, я не знаю, що мені перш діяти: не гарно Катрі потурати, та жалко і впинять — як я згадаю, як вона, моя голубка, побивається! Химо, моя дитино! Хто його й зна, що тут і краще! Тут Катря моя гине, а тут чоловік скипається проти мене, — вже й на очі не хоче приймати...

Окрім Шеляха, ніхто ще Катрі не сватав; а Шелях, того ж таки тижня, як Катря їм згордувала, засватав другу дівчину та й одруживсь. Та було прибере свою молоду жінку, мов тую крамарку багату, — там-то наміста дорогого, тамто дукачів; а сама жінка маненька, коротесенька, та аж пихче під тими убраннями, — а він усе її мимо наших вікон у свято проводить — сам у такій шапці, як решето, у поясі шовковому, червоному, що аж очі в себе бере. Іде та поверх нашої хати поглядає: "що це таке стоїть, що я його добре не бачу?" — таким, було, поглядом поглядає.

Пізно під вісень того року побрався наш батько у дорогу. Як виходив: "бувайте здорові!" промовив усім нам за гурт та й пішов... Ми за їм ідемо проводити його за слободу. Стали мати гірко плакати, — він трохи зупинивсь і говорить:

— Ви собі робіть як знаєте; кохайтесь, коли вхітні, — а я на своєму слові стану: я за Чайченка дочки не 'ддам, поки жив. Бувайте здорові! — Підняв проти нас шапку та й пішов дорогою, — а ми услід його дивимось, стоїмо, як холодом прибиті.

— Катре! Катре! Дитино моя! — вимовила мати: — в яку се годину ти закохалася! Господи світе! Пішов, ледве попрощався — коли се бувало? — Дивилася за батьком, виливаючи сльози, а він усе далі та й за гору зайшов, тільки ще чули, як гукав: "Гей! гей!"

Ще дослухалися — стояли, та вже тихо — додому тоді повертали:

— Катре! — питає мати. — Чого задумалася?

— Я хочу Якова бачити!

— Ой, дитино моя! Чи не чула, що батько казав?

— Я хочу Якова бачити!

Не тужила вона, не плакала і на все, що її прохала мати, і зупиняла, і жалувала — на все вона одмовляла:

"Я хочу Якова бачити!"

IX

— Катре! — говорить мати, — нехай я лучче сама піду туди, — сама за все розвідаю...

— Ні, мамо, ні! Чи таки ви самі не бачите, що мені не до жданків, не до обітниць... Не збороняйте мені, мамо! Я не послухаю вас... я нещаслива — я на все піду...

Побралися ми у Любчики, не гаявши часу. Нам важко було, а Катрю обняла якась радість божевільна: усе вона позгадувала і балакала не стихаючи. Спом'янула, як ми були на вхідчинах у Чайченка, як танцювала в Булаха на весіллі; пригадала знайомих дівчат любчівських і парубків, усі

жарти і вигадки веселі наші, — от нібито вона була десь у тісній земній неволі, та се визволилася, і знов йметься їй на життя веселе і любе, і забігає вона вже думками поманливими...

Уступили ми сперву до своєї родички; зраділи нам, приймають. В хаті у їх усе так, як і було, тихо та сумирно. Чоловік її привітний, сама весела та спокійна. Він же сани ладна, вона кожухи перегледжує; добра їм осінь була, доброї і зими сподіваються... Здоровий величєнний кіт мурий, на сонці потягаючись, мрукає — з свого доброго талану; воли високорогі половії дивляться з загороди у двір поважно; білії гуси поспішаються на воду з гори; а чорнорябі каченята, крякаючи, у двір садком беруться; кури різнопері по всьому дворищу розбрелися, а півні невгомонні кукурікають, місто вихваляються. Садок вже безлистий, а не пустий, добіляються полотна, розстелені по землі, і нитки розвішані по дереві; сушаться на сонці грушки й яблука на тичках тоненьких; у городі гурки, на насіння зоставлені, жовтіють та гарбузи...

Стали мати прощатися, бо вже Катря давно коло дверей стояла, а родичка просить: погуляйте ще в нас, та погуляйте!

— Та я хочу ще Чайчиху навідати, — каже мати.

— Її ж дома немає.

— Де ж вона? — спитали ми усі, а Катря голосніш од усіх.

— А поїхала у Хмелинці ще позавчора, до сина.

— А син чого там?

— Хто його знає! Він же давненько все тиняється десь... Наші люди його бачили востаннє у Хмелинцях, а се і мати доїхала туди до його; вони ж самі з Хмелинців, в їх там якісь родичі...

І хати білі, й хазяї милі — немов пилом припали по тій новинці для нас... Слухаємо, як вони розказують та хваляться і життям і людьми; та хто ж не зна, як-то слухати легкі речі безнапасного щасниці, при своїй лихій годині? Се як тяжко недужому припадають пахощі весняні, що й хороше дочувати їх, і томлять на умір...

Пішли ми собі додому, а Катря звертає до Чайченкової хати; схилилася на тин і подивилась у тихий та пустий двір, бліда сама як хустка.

— Завтра я знов прийду, — промовила, наче сама до себе. Тільки ми трохи вийшли за село, на перехресний шлях, навперейми нам чоловік возом їде, воли поганяє — зараз Іди впізнали Михайла Іваненка: як його не пізнати? Дуже був білявий волосом, а засмалений вітром, опалений сонцем — то брови й ус наче вапном пойнялися. До того, високого зросту, кощавий, похіпливий, жвавий... Сей Іваненко напропале закохався у ярмарках, у куплі та в продажі: чи засівав пашню: "се повезу у ярмарок", чи жав, чи косив, чи вигодовував що: "буде чим поярмаркувати!" Часом він було й втратиться здорово, а стануть йому те доводити: "то що, що втратився! аби свіжа копійка!" Жінка його горювала за ним: як одружився, то він вже третю хату се перепродав. Як нема його, то все жінка жаліється людям: "Які хаточки були придбані, які славні — поспродував; тепер опоряджаю сю хату, та й сю, мабуть, продасть; мене не жалує, літ моїх яє вважає!" А як він дома гостює, то знов вона, як не жада посваритися — не можна із ним сварку зачепити. Він їй привезе і очіпок, і сережки, і хустку завсіди; він свою куплю так красно покаже, а продасть — добре, такеньки словом перед жінкою примініться, такого їй новинок нарозказує, — а була жінка цікава з цікавих, — що вона його слухає та й заслухається, — та тоді туман спаде, як вже він знов з дому вихопиться куди у ярмарок.

— Звідки бог несе? — пита мати Іваненка...

— З якого ярмарку? — кажу.

Катря іде попереду, не слуха, тільки вклонилась Іваненкові, маючи звичай.

— А се, — каже, — був у Зайчиках, був у Лебедівці; у Хмелинцях був...

— Десь-то ярмарок добрий у Хмелинцях, — перехопила мати, — от і Чайчиха туди поїхала, — не бачили її?

— Де то вже не бачив? Ходить і вона по ярмарку, мов гроші загубила.

— Чого ж ее так? Там же вони з сином?

— А син ходить, як пробу розум загубив. А гарна удова веселіє, що загублене знайшла.

— Яка удова?

— Хороша, молода, свіжа... От коли б таких та спродувати чи купляти, — були б торги, кажу вам...

— Чи не знаєте, як вона на ім'я прозивається?

— Вбачаючи, — каже, — диво та не спитати, звідки взялося? Вона Терничихою прозивається.

— Чи ж Чайченко її сватати хоче?

— Там їх, зальотчиків, біля неї такого, що за день не перевішаєш; хто сватає, а хто візьме — се то вже вона знає.

— Бувайте здорові!

— Щасти боже!

Катря нічого того не чула...

— Боже мій, боже великий! — промовляла мати з жалем, ідучи дорогою. — Боже мій добрий!

Думали-думали, як то лучче Катрю завістити про те, що чули, та, порівнявшись, просто усю правду кажемо. Мати плаче та вмовляє: "не журись" та просить "забудь!".

— Нащо мене дурити? — говорить Катря з смутком. Ми присягаємось, що чули од Іваненка.

— Годі! Годі вже! — тільки одмовляє.

Як у хату увійшла, припала на лаві, схилившись на покутне віконечко, — дивиться та думає; а там як звелася — бліда, бліда!

— Що тобі, Катренько, що тобі?

— Нічого! Я подумала: що якби тому правда була, що він іншу покохав... я тільки подумала, я віри не йму... і не йнятиму...

На другий день вона таки знов пішла у Любчики; була і на третій. Що мати говорила, сварилася — не слухала... усе вона собі думала і частенько на виду блідла...

На завтрий день вона знов у Любчики і на позавтрий — щодня йде. Коли було я за нею піду собі — вона мене і не завважить наче; а заговорю до неї, "годі, годі!" — перехопить мене... у Любчики увійде (я вже було усе веду її попід городами, як із нею, потайно), прийде до Чайченкової хати, подивиться на двері позачинювані, на втихий двір, постоїть та й додому вертається...

Х

Одного ранку Катря вже убиралася йти у Любчики, коли сама Чайчиха до нас у хату. Усі ми такеньки до неї й кинулися..

Сіла стара на лавці, питає, що в нас, чи все гаразд, чи все добре. Я на неї дивлюсь — змарніла вона чогось дуже за той час, що ми її не бачили.

— Та не так-то добре, — одказує мати, — як би серденько моє жадало!

— А що старий каже про діток наших? Чи він коли над ними власкавиться?

Катря, що все коло неї сиділа та трепеталась, при цім слові як кинеться, як обхопить її руками, як заридає:

— Де він? Де Яків? — вимовила.

Стара її жалує, — говорить, що він хутко буде до неї, що здоровий... Мати взяла Катрю за руки, я дала водиці...

— Коли буде він, скажіть мені! — просить стару Катря.

— Та завтра б раненько прийшов, коли б не батько твій...

— Нема батька!

— То раненько прийде.

— Завтра раненько! — промовила Катря, обняла голову свою й важко зітхнула.

— А що ж батько вам каже? — пита Чайчиха, — що каже він?

Тоді їй мати усе й розказали... Як сплесне Чайчиха руками, як заплаче!

— Господи милий! За що моему дитяті щастя нема!

Мати, сама у сльозах, поглядає на свою Катрю та промовляє:

— Годі! Що се ви!

— Вже довіку буде доля його гірка! Се так йому пороблено! Не буде йому пари довіку! Не буде йому щастя!

Катря схопилася; мати устала, усіх як хвилию прибило до Чайчихи.

— Як пороблено? Хто йому поробив?

— А та ж удова, те моє лихо пекуче! — каже Чайчиха, дрібні сльози виливаючи. — Не судив господь нам поріднитись, та ви мені як наймиліша родина... Слухайте ж усього горя мого!

— Знаєте, що спершу ми у Хмелинцях жили і була там у нас в селі удова прехороша, пишна... Терничихою звали. Така-то вже жвава, говірка, така — що й летючі слова хапає... така-то до кожного прикидчива, приладна, лесна... Я таки ще уперве, як її побачила, подумала: непевні очі удовині! Се ж серденько моє чуло!.. Одколи зазнався із нею мій Яків, ні до чого став парубок — ні до роботи, ні до господарства, й гуляння покинув парубоцьке. Де вона, там його і очі, там і гадки його...

Мати слухає, на свою Катрю смутно поглядаючи, слухає й Катря пильно; стоїть, уста стиснуті. А Чайчиха усе розказує:

— Як я його прохала: покинь, соколе, покинь, сизий! Не слухав: так вона до його прикинулася, так присербилася, що й світ йому весь зав'язала. Без неї, мовляв, мов неживий ходжу. Вже як мені і за невістку не хотілося приймати, та вже бог із тобою, кажу, сину, оженися. Заслали старостів... А вона ж? Насміялася з його, матінко! Не пішла! А що, -сину, кажу тоді, не на моє вийшло? Вона усім рівно очима світить, як тобі... Покинь, забудь стидку! Він усе не кидав. Діждавсь, що виявився багач з чужого села, і засваталася вона з тим багатчем, а його, як на воді лишила. Що він поскорбів тоді, що він поболів — я знаю! Та що ви думаєте? Яка недобра, яка незвичайна! Ходить та й ходить було в нас перед віконню — йому жалю завдає. Іде хороша, уряджена та весела і дивиться, чи нема його де; угледить, на добридень дає, на здоров'я питається... Таку покинути б, та ще богу подякувати, а він усе любив... Дала вона якесь дання йому, — якісь чари зачарувала...

Я, моя матінко, ріки сліз вилила — благала: сину, оженися, — коханий, оженися! Нехай же вона з тебе не сміється. Довго він мене не слухав, — а далі сам схаменувся. Була у нас дівчина, що його давненько вже любила, ми до неї сватів — дівчина не хоче... Мабуть, вже перечула що таке або вже то заподіяно так було: з другим парубком дівчина повінчалася... А тая безбожниця йому, під вікном нашим стоячи, вигукнула: "Бурлакуй увесь вік, Якове, та люби тільки мої очі ясні!" І з реготом пішла собі — у долоні плеще; а він за нею услід біжить, як дитина, а він, як дитина, плаче... Вона побралася із тим своїм багатчем, поїхала із ним, та хутко з його родичами усіма посварилася, з людьми поневірялася — не схотіла жити там: вмовила чоловіка у Хмелинцях хату купити і знов у Хмелинці вкинулася... Тоді вже таке лихо прийшло, так вона Якова зводила, що він і нездужав, і марнів. Люди вже стали хитати на його головою... Я усе спродала своє, і селитьбу, і товар, який був, та в Любчики ми перебралися від неї... І бог мені допомагав: Яків одужав, став неначе трохи забувати, на вечорниці став ходити, — колись він у мене між усіма парубками так і сяяв! От він вашу дочку вподобав... Я вже долі йому сподівалася, — сподівалася, що старий ваш таки змилується — коли Яків: "Не хочу женитись! Не буду!" Я плачу, я питаю, я падаю: "Не хочу!" І прочула я, що в неї чоловік вмер: де вже з нею на світі

задляється! Несподівана його, кажуть, смерть спостигла; а вона зараз Якову знати дала, щоб до неї їхав... Він і поїхав... Я за ним; прохала, ночі не всипляла, дні не вгавала — він не слухає, він для неї і матір стару, і самого себе забуває... Дивлюсь, що по ярмарку за нею юрма жене і мій Яків поміж іншими... Я вже хотіла додому та до вас, усе лихо сказати, — коли Яків до мене прийшов та й впав на лаві... Що таке?.. А се вчора ізнов вже засваталася з якимсь шинкарем!.. Стала я тоді Якову говорити, вмовляти — і він слухав мене... Думали — як вашого старого вблагаємо, так і весілля буде... Та, мабуть, вже подія така! Мабуть, вже йому не буде щастя! Маятись йому, самотньому бідолаці!

І стала Чайчиха плакати сильно, і мати плаче. Катря швидко із хати вийшла; я — за Катрею...

— Катре! Катре! — кличу, — не озивається, йде улицею швидко. Догнала я її, беру за руку, спиняю: —Та куди ж ідеш, Катре?

— Не знаю... куди-небудь дальш від хати... Так от чого він такої пісні співав! От чого він смутував! Він не мене любив — її.

— То було, та вже тепер пройшло — і ти не думай... Добре, що обміркувався він, — збач йому: нема того древа, щоб птиця не сідала!

— Боже мій, боже! Він мене не любив і не любить!

— Бодай тебе, Катре! Хіба й так у нас з тобою на лихо, на сум нестатки? Ти вже лучче з Яковом поговори, — нехай сам він скаже усе, чи він тебе любить...

Вона озирнеться на мене, — як схопить мене за руку:

— Ти мені не згадуй його на ім'я. Я його вже не побачу! Не хочу!

Та й сльози ревні її слова перехопили... Господи! Як Вона плакала, як ридала! Якими допріками палкими, якими гіркими його дорікала! Мене не слухала — не чула...

Там утерла сльози і знов швидко завернулася до хати. У хаті мати з Чайчихою горюють удвійзі.

— Я не піду за вашого сина, — промовила голосно Катря.

— Як? Що? — питає Чайчиха, перелякавшись чи її голосу, чи її постаті. Злякалася й мати.

— Не піду за вашого сина, — ще голосніш говорить Катря, — не хочу. Хоть і батько даватиме — не піду!

Мати аж руки до неба простягла, а Чайчиха слізьми вливалася.

— Чари, — каже, — чари! Я знаю! Не дурно вона йому крикнула: "бурлакуй довіку!"

Усі плачуть; Катря стоїть нерухома у стола, тільки дише.

Чи то вже так упевнена була тими чарами стара Чайчиха, чи що Катря так свої слова вимовила непозибко, Чайчиха тільки сказала: "така вже доля!", — ще поплакала, пожурилася, любо попрощалася з нами (Катрю як обняла вона, Катря аж іздригнулася) та й пішла собі додому горюючи.

Катря за нею услід подивилася. Сіла на лаві й дивилася по хаті, дивилася на нас пильними та бистрими очима, наче вона що поховала — та недобре ще обміркувалася.

— І добре, доню, — озвалася до неї мати, — батьку покорилася... перейде туга, знайдеш собі до пари... — та й хотіла її пожалувати...

Як же заригає Катря, як затужить! І невгаває плачем своїм. Ми коло неї ходимо, ми коло неї падаємо, а то вже склали руки та й не поворушимось.

Минув ранок, минув день, поминув вечір, ніч минає — у нас в хаті ридання голосне, та гірке, та розпачливе. З утоми переставала плакати, а скоро занесе їй голосу людського, гомону денного, скоро у тиші ночній зітхне мати або я ворухнусь — усе те, кожен бдголос наче побуджає, наче додає тузі сили — і тужить вона знову, і ригає, і побивається.

Прийшла до нас Маруся. Сидимо усі тихо собі у смутку. Ніхто не пореється, не робить нічого. Так і сидимо.

Бралися заговорить до неї, коли Катря як крикне на нас:

— Ну, кажіть мені, що ви казатимете, — кажіть, чи не мерлі вставатимуть? — Та одхиляючи нас від себе, та не слухаючи нас, нарікати стане, жалкуватися: — Коли б же хоч попрощатись прийшов — коли б же хоть ще раз його побачити! Як я гляну на його? Та мені з-за його плеча удовине личко красовите движітиме... мені їх любі слова чуються, я їх кохання спочуваю, в мене серце схне!.. Покинула його!.. Бач, чого він смутував! А я, щоб ви знали, я його ще більш за той смуток любила, я його ще лучче жалувала, я його як розважала!.. Ох, важко, важко ж мені!..

— А чим він винен, що перше любив? — вимовила Маруся.

— Хто винний, що я пропадаю? Хто винний?

— Коли ти його вірно любиш... — щось почала знов Маруся...

— Чи ж я не любила вірно? Чи я ж не кохала щиро? А тепер мені що? Лучче б я його поховала!

XI

Час збігав; туга якось потроху втихла — та на усе розляглася. Пішлися тоді Катрі оті ранки довгі, а ті вечори ще довшії, ті дні, ніяк не перебутні, — що все сидиш та думаєш, яке лихо твоє, і як прийшло на тебе, і як не покине тебе ніколи.

Уночі вона мало спала; устане — ні об чім не дбає; сяде коло вікна, ізложить руки, сидить та в віконце дивиться. Такеньки тижні сходили, що вона, живуща, була наче мертва. І ми ходимо — наче що в хаті вмерло. А разом, якогонебудь веселого променистого ранку або тихого темного вечора, вона як оживіє, — такими ревними, гіркими сльозами обіллється! І тужить, і ридає, і б'ється до втоми... — і знов стихне, і знов наче ніщо їй не доходить дожива. Хотіла з нею мати говорити, хотіла питати, — просить: "не говоріть нічого і не питайте нічого". Ні зо мною, ані з Марусею розмови не хоче; часом ніби з нас сміється.

Мати журилася дуже. Пилипиха усю правду нашу знала, а ради не знаходила, хоч яка була мислива собі. Вона тільки судила та сварилась, що мати кориться чоловіку, що з того усе лихо встає, — та більш вона доводила того гнівом своїм, аніж словами. Діждали ми батька з дороги. Повернувся він такий, який пішов — неласкавий. Осмалений сонцем та обвітрений, здавався він ще похмурніший, ніж був. Повернувся додому увечері; ми ще не лягали, а вже всюди було тихо, як його голос грізний почувся. Ми кинулися, я і мати, йому назустріч, кличемо Катрю за собою: "іди батька стрічати". Він у двір уступив, нас минаючи, тільки мовчки вклонився, — ми так і стоїмо; він опорядив усе, — тоді у хату, сів на лаві оддалік од усіх. Мати вечеряти просила — він кивнув головою, що добре, і вечеряв усе мовчки, усе не дивлячись на нас. Тільки одного разу його очі бистрі споглянули на Катрю пильно, — начеб осмалене обличчя побіліло трохи, а він нікому не сказав нічого.

А Катря стоїть коло стіни, сама як стіна біла, — бачу — зомліває. Добачає те й мати, хоче мову почати з батьком, та голосу нема слово вимовити.

— Втомився я, — каже батько.

— На добраніч вам, — кланяюся йому; узяла Катрю за руку та й вивела за собою з хати у світлицю. Вона сіла і трусилася уся.

— Що тобі, Катре? — питаю. — Чи ти батька ізлякалася?

— Ні, ні... я тільки спогадала... як тоді благала я батька, як нарікала!.. тоді в мене було щастя... тепер вже ні об чім мені просити дома, нічого сподіватись з сторони... Нема в мене нічого, — я сама нещаслива!

— Втихни, Катре, втихни для батька, батько почує, — годі! — вговоряю її.

— Втиши ж ти перш моє серце! — одмовила ридаючи. Ніч ішла в тузі та в жалю.

— Темна ніч яка! — промовляла Катря сумуючи, — яка темная та довгая! — А стала зоря розсвітати, стало сонечко ясненько сходить, — каже: — Вже й зоряється! Вже сонце; день, як його перебути до ночі — боже милий!

Мати тим тільки свою журбу тішить, що сеє безталання Катрине буде батькові вгодне; хутко й поспішила сказати йому:

— Катря вже не хоче сама за Чайченка.

Дуже батька слова її зрушили.

— Повісти, як усе було, — не вмини нічого! — велить. І усе йому мати повістила, що було.

— Зглянься на дитину бідну, друже мій, — просить батька: — вона послухала, покорилася, а нещаслива.

— Вона не мене послухала, — одмовив батько та й задумавсь.

Мати боязко на його споглядала — гніву не вбачала, тільки думу-думу на чолі високім похмурім.

Далі він пішов собі із двора — так, як ік гаю побрався, — а тії пори вже не було ніякого діла в полі...

— Як він прийняв теє, — не знаю, — говорила мати, смутно виглядаючи його додому.

Він повернувся увечері пізно.

Увечері всі у хаті зібралися, усі вкупі перебули його, довгого вечора того. Усі робили кожен своє діло.

І багато тих вечорів довгих перевелось в нас без розмови, без гомону, — от як, бува, при недужому, що к смерті недугує, сидять люди, не зглянуться, бо смутний кожен погляд, не розмовляться, бо нема їм у слові поради, а час іде, тихо йде, дуже тихо, — то ніби разом як промигне кілька годин і знов ледве точиться, а кожна хвилина важко прилягає на душі.

XII

Що далі, то гірш сумувала Катря. Жалю свого збулася, а обняв її самий сум. То було коли озветься до нас із Марусею словом сердечним:

"Ой важко, Марусю! Ой важко, Химо!", а то зовсім одцуралася усіх. Ласку прийма, не вважаючи; що спитаєш в неї, заговориш — "що треба? чого хочете?" До матері як нерідна дитина; від батька далеко сторониться... Де там в селі пригода, дослухається: яка, хто журиться, плаче — і їй наче любо вдивлятися, обміркувати тут — і дивиться і слухає вона так, що ніби їй не жалко, що серце болить, а жалко, що чоловік нікчемен у світі, і говорить, було: "Отсе люди! Що той розум людський!"

Стала вона якась холоднувата, спокійна, хоч і сумна, і смутная.

— Боже мій, Катrusю! — згадаю їй: — як колись — що ти за весела була!

— Була весела, — одкаже, — бо перше було жити легко у світі, як дурному з гори бігти... Тут мені дещо нахватилося — зупинило мене... Спитала я тоді: що то за життя наше? І нащо чоловік живе? Пощо у світ родиться? Живе ыа муку — родиться на смерть. Нічого шукати, ні по чім боліти — усе проходить, як дим, усе минає, як зілина...

Почне було такечки говорити, тільки слухаємо з Марусею. Нагонить було холоду своїми словами.

— Скажи мені, Катrusю, — питаю одного разу, слухаючи її мови її суворі, — чи ти вже не любиш?

Та й сама злякалася, що нагадала їй, а вона всміхнулася.

— Не бійся, не бійся, — каже, — я вже не плачу тепер, я вже не ревную, та й не кохаю...

— Як? Вже забула?

— Ой, Химо, — промовляє, — як усе світове минає! І кохання, і радощі, і горе — як усе минає! Що було нам дороге, над душу, — бачимо, аж порошинка пильна!..

Змагається з нами, що нема у світі ані добрих людей, ані правди у людей.

— А де ті правдиві? Куди глянуть, що ступлять, то все не по правді. А де ті добрі?

— Мати ж наша? — кажу...

Перехопила мене:

— Мати, батько, родичі? Та свій своєму поневолі вже брат! А нехай-но в одну річ вкохаються та вдадуться, — побачиш тоді, які добрі і яка правда!

— О, є у світі добрі люди, є правда! — говорить Маруся.

— Хіба у наших мислях із тобою!

— А що се, Катре, — кажу, — се вже ти одна, мабуть, сама одна певна людина на світі?

— Що певного у світі? От мені певно те тільки, що я безщасна...

Непорушимо вимовила свої слова... Згадують такеньки давнього давна поховане і придлакає. А ми ізмовкли. І отсе ні ласкою, ані жартом не визволить її і на хвилину з того льодуватого суму...

Мати терпіла та плакала мовчки; дармо було озиватися до Катрі... Батько теж слова не ронив; тільки батько одміннвся якось... Якийсь

погляд у його часом був, що я ще в його ніколи не бачила... Не постерегла того мати, і вже ж ні Катря, а щось у йому одмінило. Се я, цікава, сама тільки я завважила. Став він ніби на виду похмурніший, а ласкавий; мовчущий як перше, а унятливий; став піклуватий такий; казав би, ніжний... Якось Катря, дивлячись у віконце, промовила:

— Усе хмари, усе негода! Коли вже те ясно буде? Коли тепліш стане!
— То як він виглядав того ясно! Як ждав на те тепло! Як ще звечора виходив і дививсь пильно та вважливе округи на небо!

Катря легко спати стала, не досипала уночі; а, лучалося, удень засне коло свого віконця. Увійшов одного разу батько — дверима грюкнувши, Катря іздригнулася... Як він після того тихенько уступав завсіди або переживав надворі, на пекучому морозі, щось ніби там роблячи, а нудячись без діла, поки довідається, що Катря обудилася!

Якось принесла до нас Пилипиха кожушаночку — хвалилася, що добра.

— А справді добра, — казала Катря.

— Добре, коли б і тобі таку, — говорить Пилипиха.

— Добре б і мені, — каже Катря.

На другий день рано батько із двору поїхав, — у тиждень повернувся — аж у другому повіті був: привіз нам усім нові кожушанки. Дає Катрі — яке понуре його обличчя було і як трусилася рука даючи! Як він прийняв якось покійно, що вона брала, не глядячи, що бере, і дякувала... Як він поспішився у місто, коли вона сказала, що там кращі черевики, ніж у нас!

Чайченка ми не бачили ані старої його матері. Часом було перечуєш через дівчат, що зустріли де, або так їх на ім'я згадають — тільки ми й знали.

XIII

Чую, той мені каже: "Маруся з лиця спала", той мене питає: "чи Маруся нездужає?" Пилипиха прийде, говорить, що дочка в неї в'яне, і хвалиться, що хутко їй pomoжеться, а часом по чванливому обличчю біжать сльози дрібні... І сама я бачу, що Маруся занепадає.

— Марусе, що тобі? Ти чогось журишся? — кажу їй.

— Ні, — говорить, — мені нічого, і я не журюся.

Катря бачить, слухає—і все їй байдуже. Одного ж разу ми сиділи з нею самі, я почала про Марусю їй згадувати: що се їй таке сталося, що вона така, а ніколи не жалиться, і не бачила зроду я, щоб вона плакала. Думати б, мати неласкава, так мати й перше була така сама — а тепереньки тільки що ради не просить — жалко дочку. Я отак говорю, Катря задумалася. Думає, думає, мов що пригадує, — та обертаючись до мене:

— А знаєш, чого Маруся така стала? Чого Маруся схне? Вона Чайченка любить!

— Отсе! — покрикну. — Що ти, Катре!. Схаменись! Та вона знала, що він її не любить...

— Дарма! Та вона його кохає! Я не знаю, як давно я сього не зрозуміла ще тоді... А потім я вже не думала, забула усе...

— Та по чому ж ти вважаєш? Чи коли вона його згадувала? Вона ж од мене, здається б, не крилася... Вона ж тепер нікуди не ходить... А може, кохає, та кого іншого...

— Його! Його! Се напевно. І давно вже кохає. Вона ж його перше нас зазнала. Пам'ятаєш, як усі ми тоді, веселі та дурні дівчата, прибираючись

на весілля, як ми питали в неї про його і як вона од нас втікала, як не хотіла розказувати і як нічого не розказала, — пам'ятаєш? А як мене питала, чи я справді його кохаю? А як заступалася за його передо мною? Чи усе ти пам'ятаєш?

Тоді я усе згадала собі, і те весілля, і слова усі Марусині; згадала багато чого, що перше знала, та не дбала, — та й сама задумалася: може, воно й справді так. А все ще віри мені не йметься. Як же се я не постерегла б того? Очі ж мої усе бачили добре — де ж провидливість моя непомилешна? Де мій розум бистрий?

Я хоч так собі не приказувала, та такеньки думала.

Тільки мені хвилиночка вільна, — я зараз до Марусі побігла, постукала у віконце:

— Марусе, Марусе. Голубонько! Вийди хутенько!

Вона виходить, а я до неї тим-таки словом:

— Марусе, ти кохаєш Чайченка?

Вона іздригнулася і пильно на мене поглянула, тихо. Її очі засяяли; личко спалахнуло рум'янцем, і каже мені:

— То що?

— Правда сьому, Марусе? А я Катрі віри не йняла, я не думала... І дуже ти його любиш? І давно вже?

— Я за його умерла б, — говорить, дивлячись поглядом своїм добрим, а смілим, — я для нього б у світі жити рада... а люблю я його давно, давно... завсіди люблю, як зазнаю.

— Він же до тебе не залицявся ніколи, Марусе? Він до Катрі... до іншої.

— Нехай здоров буде та щасливий із тією, що покохає собі...

— А тобі ж, Марусе? Тобі тільки мука, печаль та горе?

— Хоч горе, — я від його усе прийму за добре.

— А мати ж твоя?

— Що ж мати моя? Я їй тим не докучаю.

— Та вона замічає, що ти в'янеш, вона тим печалиться...

— Коли б же діялось по моїй волі, коли б моя сила, то я б рум'яніла!

— Як же ти заміж підеш?

— Я не піду заміж.

— А мати стане силувати.

— Що ж? Важко мені буде.

— Та вже ж важко за нелюбого йти!

— Ні, я кажу — буде важко, що мати вмовляти стане, а я не піду...

— Та чого ж дождатимеш? На яке добро вповаєш?

— Я нічого не дождатиму й ні на що не вповатиму.

— Та він не знає і не дбає, що ти його кохаєш!

— Нехай! Аби я його кохала.

— Лихо тобі із тим коханням буде та горе, а радощів я не сподіваюсь.

— Коли не судилося милого щастя, нехай миле горе буде...

— Прощавай, Марусенько! — кажу їй.

— Бувай здорова!

Провела мене трохи, ще попрощалася й пішла до господи, тиха та ясна.

А я додому. Іду собі та думаю: чого-то на світі не бува, аби здорова наша голова! І той Чайченко! Чи він у барвінку купаний, що так дівчат чарує? Коли вже на правду йде, то й мені він чи одну нічку снівся? Вже я ходила, ходила до голови по розум, поки схаменулася... Подумала, зітхнула та й сказала: "Годі!" І годі.

— А що? — пита Катря в мене всміхаючись, — чи ж я не вгадала?

— Твоя правда, — кажу. — Несчаслива дівчина! Жалко мені її дуже! Гірка їй доля судилася!

— Гірко даремне кохати, — промовила Катря, — гірко даремне дожидати, а ще гірше не кохати й не дожидати!

З Марусею вона про се не заходила у розмову, хіба так, навдогад, що скаже Катря: "Нащо те кохання у світі?" А Маруся: "А коли серце кохає — як не кохати?" Катря собі: "Який прибиток з тих любощів, — чи ж варті?"

Маруся: "Не знаю, тільки ніхто не залишить свого коаиня..."

Часом Катря як посмівається, часом ніби як завидно їй чогось стане...

Все вона світом нудить, все ні до чого у неї нема охоти, ні до чого жадоби.

— Катре! — кажу їй, — так ти діло робиш, голубко, як мокре горить!

— Аби то! — вона мені, — аби день до вечора! Мати їй убрання хороші та пишні купує, — вона ледве одивиться: згорне та й забуде; мати посила її в гостину — ехай розважиться: вона йде усюди, та й усюди світом удить.

Мати дуже тужила, та ще и страхалася — що буде з нею. Мене просить:

— Не одходь ти од Катрі, покинь усе, ходи із нею!

Батько нічого не вимовляв словом, а раз у раз, де ми йдемо, його скрізь стрінемо несподівано. Нічого не скаже, — спогляне на Катрю і мине...

Катря ще любила гуляти на полях, по степах, по лісі. Ходимо з нею — я на неї дивлюся, а вона округи, розмови нема. Такі, було, ходимо, що й птаства не полохаємо...

XIV

Бродили ми такечки одного ранку. Погожий, ясний та веселий був ранок той літній — і зайшли ми дуже далеко, аж до печер самих. А місце дике таке, неоселяне! Білі крейдяні шпилі гір лощать на сонці, та між горами котить річка глибока — ні дерева, ні квіту, ні щебетання...

— Катре! — кажу, — чого се ми тут прийшли?

— Ходім у печери, — говорить мені та з цим словом і йде, а я за нею.

— Не ходи, Катре! — прошу, — вона йде.

Темно було у печерах зовсім, і холод свіжий понімав. Де зверху у гороізу розпадину сонячний промінь ронив сяющу стягу.

Катря йде усе далі та далі — вже душно мені:

— Вернімось, Катре! — йде далі... Вже ми набрели те місце, де кам'яна постіль помостилася — крейдяний обвал, а на йому менший, як узголів'я. У тій печері наввишки буде так, що тільки стати схиливши голову чоловіку невеликого зросту; на стіні хрести вибиті, а перед тими хрестами на долівці ямка. Стояв тут хтось роки на молитві, аж молячись у землю входив.

Катря стояла, дивилася і думала — невpokійна, тривожна... Як ірвоне з себе коралі дорогі — геть одкинула — тільки вони гур-гур — розкотилися! Я кинулася збирати:

— Що тобі таке, Катре? — А Катря впала коло кам'яної постелі на коліна, розливається слізьми.

— Катре! — покрикну. — Що ти робиш?

А вона не слухає, не чує, у сльозах великих!..

Ледве я її вивела з її печери на світ божий.

— Що тобі, Катре?

Вона як стала, як глянула — чи ж пізнати її було! От наче довго та довго тинялася по чужих та разом несподівано родину усю свою знайшла — заспокоєна та радісна, та сама дивується...

— Химо! — каже до мене. — Я у черниці піду. Я скаменіла — як стояла.

— Буде мені спокій, — промовляє радіючи.

— В черниці! — кажу. — А мати ж? А батько?

— Ходім додому, ходім, — перехопила мене, — нехай вже мене виряджають!

І додому поспішила, а я за нею.

Увійшли у хату. Було саме тоді свято; батько й мати сиділи у стола говорячи. Катря їм вклонилася до ніг і просить:

— Тату, мамо! Я піду в черниці, — я буду богу молитись.

Мати так руками й сплеснула. Батько устав.

— Катре! Катре! — покрикне мати.

— Я піду у черниці, — промовляє Катря, — стану богу молитися.

— Ти ж в нас одна дитина єдина, ми тобою втішатись хотіли, а ти нас думаєш покинути при нашій старості... — плаче мати...

— Я за вас буду бога просити, — каже Катря.

— Годі, дочко, годі! — мовить батько. — Я такого слова щоб більше не чув від тебе!

— То ви мене не пустите? — покрикне Катря. — Пустіть мене! Не губіть моєї душі!

— Я сказав: годі — то й годі! — знов мовить батько. — Я ніколи тебе на се не благословлю!

— Чи ж тебе бог милосердний прийме, як родителі не благословлять, моя дитино? — вмовляє мати.

— Пустіть мене... не губіть моєї душі... Я піду, пустіть мене!.. — слово одно Катрине.

З того часу усе просилася у черниці, просилася та плакала. Нікуди вже не йде — сидить у хаті — плаче.

Тиждень збіг.

Одного ранку прокинулися ми, — нема Катрі: де вона? Я кличу — не озивається, — я кинулася скрізь шукати, шукає й мати — ніде нема, ніхто з сусід не бачив.

— Десь пішла проходитися, — кажемо, а самі вже не впевняємось, вже серце мре... Нема Катрі і опівдня; вечір, ніч — не вертається. Яково то було матері перетривати; яково їй було батькові оповістити, — а батька той день дома :ве було. Як почув він — біленький став, зовсім біленький...

— Коли? —спитав.

— Вчора ранесенько, — прокинулися, вже її нема! Усе Своє покинула, пішла! — вбивається мати.

Батько коні запряг свіжі й поїхав зараз. Два дні його іде було — на третій повернувся наче з-під землі.

— Нема? — питає мати, хоч ще здалека його самого побачила і заплакала.

— Нема, — одказав.

Ще шукали, ще питали — не чуто ніде, ніде нема її, як у воду впала.

— Де ж вона пішла? Де ж вона поділася? — раз у раз говорить мати.
— Може, тепер у великій пригоді, може...

Батько нічого свого не каже...

Нема у світі гірше, як та невідомість, непевність: що ні заспокоїться, ні зажуритись добре не дасть; такеньки ми жили. Щогодини Катрю ховали, щогодини знов опо;живляли; усякі її пригоди й біди оплакували, то знов надію складали, що бог їй у всьому допоможе і на добре виведе.

Говоримо, було, із мамою та згадуємо, — батько слухає, — бровою не здвигне... Приходили раз по раз люди звідати нас, а найбільш тих молодниць-жалібниць убігало, що вони, було, в нас і нащобечуться, і наплачуться.

Дуже судила нас Пилипиха, навчаючи, що самі провинили, а ще дужче журилась сама нашою напастю. Дуже тяжко смутувала Маруся.

Пережили ми вісень і зиму; діждали знов весни. Чуток було чимало для нашого жахання й сподівання. Прочуємо, що десь там, в повіті,

бачили дівчину, нікому не знайому — батько їде питати — об'їжджає округи шукаючи. Прочуємо, що десь мерлу знайдено — їде батько на неї подивитися; чи утоплена понята — їде батько її побачити. Певності дожидаємо — плачемо; дознаємось, що не вона — дякуємо, раді — і знов плачемо та сумуємо, що її слід запав.

Коли кличуть одного рана батька й матір до священика. Мати й налякалася, і зраділа, і заплакала.

— А пощо то? — пита того дяка, що за нами прийшов. — Коли знаєте, скажіть нам, голубчику!

— Мені батюшка нічого не признавався, то й я не знаю нічого, — одкаже дяк.

Такий був справді, що сам собою не знав нічогісінько, — і голівка його була така малесечка, як зернятко.

Приходять батько й мати до священика, він їм каже:

— Дитина ваша жива.

— Господи боже мій добрий!

Розказує тоді священик, що вона вже в монастирі далекому, аж під Києвом десь, і отее лист йому пишуть з того монастиря, що така дівчина з вашого села прийшла у наш монастир і зосталася, маючи велике жадання черницею бути; а розпитали в неї, що родителів має заможних, то нехай родителі оджалують їй дещо на прожиття, бо вселилася вона у їх в такім убожестві, що й не сказати; черниці, які милостиві, здарували їй щомога; а ще нехай родителі не заборонять їй спасенія, бо се тяжкий гріх їм буде, і нехай присилають дочці своє благословеніє. "Молимося богіві, — пишуть, — а вас просимо, щоб напутить і навести родителів на добрі і хороші мислі та вчинки".

— Пишіть дочці благословеніє, — каже священик, — не спортеся, не відмагайтесь — все рівно її не вернете, а жалю наробите, і гріх вам буде.

— Не вернеться вже? — пита мати та плаче. — Ніколи вже не можна?

— Авжеж, — одказує священик: — пишіть благословеніє.

— Хай же її бог благословить, мою дитину! — промовила мати, — хай бог її благословить!

А батько стоїть — не говорить.

— То й добре, — хвалить священик, поглядаючи на батька, — я так і напишу, що батько й мати благословляють...

— Ні, — озвався тоді батько, — за мене, за батька, не пишіть, батюшка; я не благословлю.

— Як же? Та се гріх тобі великий! — страхає священик. Батько знов нічого не говорить.

— Годі, годі вже! — вмовляє священик. Батько усе нічого не говорить.

— Напишу, що батько й мати благословляють.

— Ні, батюшка, батько не благословить ніколи — се напишіть, коли хочете, — правда буде. Щасливо!

Уклонився та й додому побравсь.

Мати не просить, не озивається — тільки плаче та тужить.

— Що ж се таке? — говорить священик до матері. — Чи ж так рідну дитину покинете на вбожество, як сироту?

Мати зараз кинулася додому, до батька за грошима, а І'батько хоч сам не казав давати, та й не забороняв, — зібрала мати гроші, зараз однесла священикові, щоб переслав Катрі.

— Це добре, — каже священик, — колись, може, він і поблагословить, а тепер напишу, що мати благословила...

А тут люди прочули, ідуть — радіють — до нас: "Дочаса ваша жива! Дитину вашу бог береже! Чи вже черницею? Чи дуже далеко? Можна одвідати, хоч і далеко. У добромu місці знайшлася. Може, вашу дитину так бог допровадив".

Мати до усіх озивається то жалем своїм, слізьми, то исловом, — батько ні до кого не озветься. Хтось з людей йому каже: "Ваша дочка". — "В мене нема дочки", — одмовив. "Ваша дочка черниця". — "В мене нема дочки", — знов одмовив.

Тижнів у три одібрав священик знов лист, що дякує Катря батька й матір за ласку і за гроші і просить, щоб її не забували.

— Як же їй там? Добре? Чи здужа? Чи здорова? — се мати питалася. А священик каже:

— Авжеж!

А дяк:

— Хто се знати може? Вона там, а ми тут.

Не сподіваючись Катрі, стали ми жити у тихому, а невгавучому смутку. Старий батько сивіє; на високому чолі морщина у всю довж лягла, глибока та понура.

XV

По усіх тих випадках та бідах мати якось стрінулася із Чайчихою: заплакали обидві та з того часу почали знов одна до 'днії ходити та вкупі горювати. Частіш ходила до нас Чайчиха, бо мати все недугувала. Зійдуться, згадають давнє — й смутують. Прийде і Пилипиха... Була і в неї своя журба та ніколи вона не жалілася і зроду не плакала. Отсе, як бачу її, прийде було, сяде вище усіх, поглядає, наче судить судом, і розкажує:

— Моя Маруся в'яне. Нічого їй не мило. Вбирається не глядячи, що бере на себе. Між дівчата не йде; за гуляння байдуже їй... Тепер сватає Похиленко — "не хочу!..." А як ти, кажу, не хочеш доброхить, то я тебе силою віддам. "Оддайте, та ви мені, мамо, світ зав'яжете, — і мені, і йому. Не буде у нас в хаті ні любові, ні ласки... Я його не знаю і не кохаю, і не буду... Згляньтесь хоч на його, за що доброму парубкові світ зав'язати!"

Що ж, кажу, і ти хочеш у черниці? І ти мене думаєш при моїй старості покинути? "Ні, мамо. Поки вас господь на світі держить, я вас ніколи не покину"...

— Може, кого любить та боїться признатись, — говорить мати, — може, якого сироту вбогого покохала.

— Питала я: хто тебе з ума, з розуму зводить? — "Ніхто мене з ума, з розуму не зводить".

Змовкне Пилипиха; зажуриться, не хилиючи голови; мати з Чайчихою про долю та про безталання світове почнуть, а зведуть усе на діток своїх...

— А що, Марусе, голубко, — було кажу їй, — що се у світі робиться?

Вона осміхнеться мені.

— Як ти живеш, Марусе? — питаю. — Чи усе любиш так само?

— Так само, — одкаже.

— Може, він хутко оженився — його мати усе плаче: оженись та оженись... хвалилася, що обіщавсь: оженюся...

— Нехай йому добре буде! Нехай щасливо!

Такеньки було і розмовляє зо мною, часом співає, ласкава та ввічлива.

Чайченко знов між нашу челядь уявився... Такий самий хороший, може, ще кращий... бо як хороший та любий поболіє або потерпить, міцній до його дурне серце прилягає... Знов він до всіх привітний, знов зо всіма говорить і знов нікого не кохає... Удова його люблена тоді вже звінчалася з якимсь шинкарем.

Маруся бачить його... Розмови з ним не шукала, не наверталася йому на очі — хто б пізнав, що кохає його! Тільки рум'яніти стала, як став він бувати...

— Отсе ти рум'янієш, — кажу.

— А мати усе говорить, що занепадаю. Піду — нехай побачить мене рум'яну.

— А чого все ти смутная?

— Невесело, Химо.

— Ти усе їм печалишся, — а чого? Йому у світі не гірш, як іншим, живеться!

— Йому не добре! — вимовить і на лиці побіліє.

Якось розмовляли та радилися у нас в хаті Пилипиха, Чайчиха й мати,
— коли Чайчиха й каже вдові:

— Дуже мені ваша дочка Маруся мила: коли б мені таку невісточку господь послав!

А Пилипиха каже:

— В'яне моя Маруся!

— Та їй, здається, трохи получчало: буде здорова!

— Не кажіть — получчало: вона в'яне!

— Мій Яків — добрий парубок, — знов Чайчиха говорить, — я таки йому од господа сподіваюся долі. Тепер вмовляю його: сину мій, одружися! — "Добре, моя мати, — одкаже, — одружуся, чи не виясниться мені з хорошою людиною!" Нащо ж мені кращої питати йому, як ваша дочка? Кажіть мені, голубочко, кажіть мені до вас старости слати!

— Моя Маруся не схоче, — я силувати не хочу.

— Та хоч поспитайте її, любко, хоч поспитайте! А ми усе те з кімнати чуємо з Марусею. І чуємо, як Пилипиха вимовила: "добре, я поспитаю!" Як вийшла до садка і кличе Марусю.

Маруся тоді устала од шитва свого, йде... Я її за руку:

— Марусе! От диво!

— Яке диво, Химо?

Увійшла у хату.

— Марусе! — пита її мати, — Чи ти підеш за Чайченка за Якова?

— Піду, — одмовила.

Пилипиха аж руки зняла угору, — здивувалася. Чайчиха радіє так, боже мій добрий! Усіх обнімає, цілує, плаче та дякує. І мати вітає, добрих, а смутніш їй, мабуть, стало, — мабуть, згадалося...

— Се ти мені коришся, дочко, чи по своїй любові за його йдеш? — пита Пилипиха.

— По своїй любові, мамо.

— Давно се ти його любиш?

— Як його знаю, мамо.

Більш Пилипиха дочки не питала, тільки промовила:

— Я не бороню тобі, дочко!

Почали умовлятися та почали радитись... почалося за віно, за весілля...

Заручили їх. Гуляло багато людей на заручинах. Він був до неї привітний, як до інших, трохи смутний, недбалий... Вона була спокійна та ясна...

Став він до неї ходити щовечора.. Іде до неї — не спішиться; прощається з нею — не забариться...

— Марусе! — говорю. — Отсе ти за його заміж ідеш — чи ж тобі не приходить на думку, що бере він тебе не по великій любові-коханню?

— Знаю, — каже, — що він мене не кохає; се я давно і добре знаю, — та він мене і не цурається. Він до мене приходить, говорить... Я його розважатиму, я йому догоджатиму, — веселіш йому у хаті буде зо мною, як тепер самотньому.

— Трудно так жити, Марусе! Щоб ти колись не каялась!

— По чому мені трудно буде? Чого каятись? Я ніколи не думаю, трудно чи важко мені буде: як буде, так і буде; я перетриваю: я роблю, як мені моє серце чує, що лучче...

XVI

Повінчали їх восени.

Мені тоді було важенько. Усе було кажу собі: дурна, дурна голова, нерозумна! Усе було міркую і обміркую добре, — а не помагається... Почала я тоді частіш до Марусі ходити — легше наче мені стало... Одно, що Маруся була мені завсіди добра, а друге, що цікавість моя; як то вони живуть із собою? Почала я до них учащати.

І було як не прийдеш до їх — сумирно і согласно, та тільки чогось дуже вже порядно, — от кажіть, гості усе сидять, а господарів і нема. Нема, як то бува часом, чоловік і жінка гостей вітають: "Ану, чоловіче,

внеси з комори, що там!" — "Ану, лишень, жінко, частуй любих гостей!", що бачиш, живуть вони, як свої, і все у їх вкупі: болезі і радощі, думки і гадки, варті і жарти: чи заговорить один, другий перехопить — докаже... А молоді Чайченки хоч і рядком сидітимуть, та була між ними як стіна залізна. Чи той підніметься, другий уступає геть, місце дає, — доторкнутись стережеться; вона до його заговорить, як дочка до батька, — він до неї, як зять до тещі.

Пилипиха сумувала, віддавши Марусю заміж; з суму того занепадати стала.

— Як бог милує? — пита було в неї мати.

— Сама живу, — одмовить; того не скаже, що сумно самій жити, ні в світі.

Ходить до дочки, і завидно їй бачити, що там без неї своя сім'я.

— А що, як дітки ваші? — питаємо.

— Була у їх в гостині, то усе гаразд.

— Свекруха вашу Марусю дуже любить, — як свою рідну дитину.

— Маруся годить свекрусі, як мені годила... З Чайченком Пилипиха поводитася звичайненько, унятливо, тільки як з чужим-чужісіньким чоловіком, що нічого йому казати, ні об чім його поспитати.

— Мій зять, — говорить було, як от кажуть: "далекий повіт".

— Отеє в вас тепереньки двоє діток: і дочка й син, — думає хто улестить кажучи.

— В мене одна рідна дитина!

Як вже стара Чайчиха її шанувала, як вже годила їй — в неї наче і очі й вуха позавішувані. Нікому вона так низько та гордо так не кланялася, як тій бідній Чайчихі, що та було ночі не досипляє, — дума, за що ласки одпала та як знов під ту ласку підійти? Сама так нам признавалася. Далі стратила надію власкавить Пилипиху: як Пилипиха до їх у хату — вона тихенько з хати, — десь хоч під тином перебуде. "Діждуся, що вона попросається, тоді і увійду — не можу їй докучати собою, не хочу собою її гнівити — бог із нею! Якби не вона мене смутила, то б мені таке добре життя було з ними. У хаті в нас любо, мило! Я вже не знаю, кого я більше кохаю, чи свого Якова, чи Марусю? І такеньки я думаю: чи ж се її дитина, що така вона люб'яча та прихильна, ся Маруся!"

Стара не довго ще пожила: на другий рік по весіллю вмерла. Не дуже й боліла.

Як її поховали, Пилипиха почала день у день до дочки ходити, додому тільки на ніч, а коли, то й ночує у дочки. Дивитися веселіш стала.

Заздрісна та радісна, що знов сама з дочкою, вона багато дечого недобачала довго. Вона не вважала, що Чайченко, сливе, дома й не живе, тільки навідується; що який він смутний, та нетерплячий, та неспокійний ту рідку хвилину, як посидить дома... Куди він усе поспішається? Чого він, як на жарині? Чи все те бачила Маруся... Чого вже не догледешся, як кохаєш! Маруся нікому не казала — я хотіла як-небудь розмову на се навернути; вона мовчала, слухаючи мої ті підходи цікаві, а тиха, добра та ясна у своїй хаті.

Що далі забувалася небіжка Чайчиха, то знов Пилипиха робилася похмурніша — важким духом стала дихати вона на зятя. Спершу раділа, що він з дому часто одгоджається, а там завважила, як його дожидає Маруся, як устріч йому виходить... По ниточці до клубочка, як-то кажуть,

і Пилипиха вже вмічати почала, що дома він не говорить і смутує, а йде — вибирається з господи — то й очі блищать...

XVII

Як іти од нашої слободи до Любчиків, то при дорозі шинок стояв і шинкував там жид Гершко. Давно вже все він держав той шинок, сам старий дуже. Звісно, як ті жиди живуть довговічні: посивіє, побіліє, пожовкне та й тоді ще живе, — аж лихо! Так і той Гершко жив-жив... а тут разом і вмер. От і одержав шинок другий шинкар з наших людей, — багатир, славили люди, сам жартовливий і злий, а жінка в його прехороша, препишна, превесела така, що й час не змигнеться з нею.

Се було саме тоді, як вмерла стара Чайчиха. Бачимо, що вже Пилипиха тижнів із два не виходить з своєї хати і кроку нікуди, — не буває і Маруся в неї...

— А що се ви усе дома? — питаємо. — Як же господь милує?

— Спасибі, добре.

— Ви вже давненько у діток не були у своїх, — чи вони здоровенькі? Чому Маруся не буває?

— В неї дитина нездужає.

— Та як же вона, молоденька, без вас там запомагається?

— Нехай сама собі живе, — промовила Пилипиха.

— Що се ви, бог із вами, голубочко! Чи у нас з вами діточок поле засіяно? Вже мені господь послав лихо та горе — його божя воля, а вас господь милує, то й шануйтеся!

— Яв свої дитини ні за що... Вона мене не шанує, не поважає! Вона мене заміняла на свекруху, вона мене заміняла на свого чоловіка... Чи зроду вони кохали її, як я, мати рідна, питима мати! Він її не кохав — хотіла за його, а тепер він до іншої ходить.

— Та, може, се неправда...

— Неправда? Я вже давно бачу, як він з дому рветься, як вона його дожидає, стрічає, а він мимо йде — чи гляне; я стала назирати. От і дозналась, що ходить він у шинок. Я перше думала: п'є нишком. Кажу Марусі: "Чи ти знаєш, що твій чоловік усе до шинку ходить?" Вона зблідла як крейда, мовчить. "Не пускай його з дому, говорю їй, скажи йому". — "Як я його маю не пускати, — одмовляє тоді: — може, йому діло яке..." "Скажи йому", — наполягаю. Вона таки ані словечка йому не промовила, як він пішов. Я її докоряла — вона стояла передо мною та мовчала. "А ти віри, кажу, матиному розуму не ймеш?" Пішла я за ним у тропі і назирцем аж до шинку доходжу побачити на свої очі й при людях, — може, дочка віри пойме тоді. Доходжу до шинку, де там купка яблунь стоїть: чую, розмовляє з кимсь мій зять — його голос. А місяць світить. Ближче я дивлюся — сидить під яблунею молодиця: рукава в неї за білі лікті закасовані, у перснях вона срібних, руками у стан хибкий узялася, очі поночі блищать блискучі; слухає, що мій зять говорить, і сміється. А зять мій до неї такі речі промовляє: "Як тебе не побачу, каже, хоч годину, то я з нудьги пропадаю та з туги: я без тебе жити не можу! Без тебе жити не хочу! Дармо вже, що ти мене занапастила навіки — нехай я тільки отакеньки до тебе прийду, та гляну, та слово твоє, нехай і неласкаве, почую... А вчора, — каже, — вчора і позавчора я усю ніч під цією яблунею стояв. Чи вже ти того не знала?" А вона йому: "Твоя жінка молода, що каже, як не днюєш, не ночуєш дома?" — й сміється. "Нічого", — одмовив їй (правду одмовив!). "Як нічого? Чи вона ж тебе не любить?" — "Не знаю". — "А чому ж ти в неї не поспитаєш за се? га?" Голосно засміялася. "Ой, чоловік мій почує!" — схопилася з місця, поцілувала, як вразила, і зникла.

Він кликав — рукою махнула, пішов за нею у шинок, а я до дочки: "А що, чия правда? Яке діло в його?" Дивиться на мене. "Не добрий він тобі судився, тебе їм бог скарвав". — "Мамо, не гнівіть бога, се ви вже бога гнівите!" — мені дорікає дочка моя!

Тоді я усе їй розказала, що чула, що бачила. "Ой, мамо, нащо було вам догляджуватися, нащо допитуватись?" — "А тобі лучче, як дурять, любити?" — "Він мене не обманює". — "То ще віри не ймеш мені?" — "Я його ніколи не питала об сьому, чи мене любить". — "Не питала, чи тебе він любить? Так ти його не кохаєш, чи що?" — "Кохаю..." Спориться та змагається із мною... Такеньки, аж поки він повернувся пізно... Повернувся він, а моя дочка іде навпроти його, двері розчиняє, як батькові шановному, як чоловікові лютому... "Як вже ти уваги на себе не маєш, — кажу, — то я свого зятя спитаю: де був він до півночі? За якою причиною? У кого?".

Він змішався і в мислях і в словах, дивиться убік, а дочка моя: "Годі, мамо! Се ми вже між собою розпитаємось, а вам вже час спочити, коли ласка". Я вже більш нічого не казала, більш не слухала, серед ночі додому пішла. Не була з того часу у їх і не буду.

— А унучечка ваша дуже слаба?

— Не велика там слабість, та велике побивання.

— Журяться вони дуже?

— Хто вони? Та зять мій чи й знає, що дитина нездужає — він не питає і не дивиться.

— Не відрікайтесь діток, любко, — просить вже мати Пилипиху, — не відрікайтесь втіхи своєї!

— Я сама собі раду раджу, — одкаже на те Пилипиха.

— Подаруйте вже дочці своїй: вона ж його дуже так любить, Якова! — говорить мати.

— І я її дуже люблю, — одказала Пилппиха.

— Хоч я вже одвідаю Марусю, — кажу матері та й пішла до неї.

Маруся сама була в хаті, сиділа на лаві, хитаючи в обіймах недужу свою дитинку.

— Боже поможи, Марусю! — вітаю її.

— Спасибі. Сідай, Химо.

— А що дитинці?

Вона глянула на дитинку й одмовила!

— Терпить малесеньке.

— Була у нас твоя мати, Марусю, — кажу.

— Яка вона була? Що говорила?

— Не хоче до тебе ходити; казала: не буду.

— Смутно мені те! — промовила Маруся.

Я вже більше нічого не говорила за се й питати ні об чім не питала.

Почали ми тиху розмову — згадування. Згадали наші забавки давні дитячі, — пригадали й дівочі безсумніі часи... Не зводячи очей з дитинки своєї, Маруся розмовляла ізо мною, хитаючи недуженьке.

Чайченко усе не приходив, а вже вечоріло. Вже пізно — він не приходив. Вона його дожидала любо: що там шурхле, шелесне — прислухається пильно; стихне усе знов і нема нікого, — вона не зітхне навіть, знов дожидає... Я й пішла так — не бачила його, — не повернувся при мені. "Скажи матусі моїй, що прийду до неї, як моя дитинка ірохи одужає", — просила мене Маруся прощаючись.

А тут у кілька днів занедужала Пилипиха. Покликали ми до неї усіх знатниць і лікарів, — здається, нікому не впізналася її недуга — яка була. В неї нічого не боліло, казала вона, тільки ходила все кволій та кволій, поки не збулася сили своєї — і тоді лягла вже, знемоглася і лежала понура.

Маруся приїхала з дитинкою — дитинка ще не зовсім одужала, — усе ще квиліло кришенятко. Я пам'ятаю добре те время, як було уночі не спимо всі, а вулиця, село у сні, і всюди тихо. Заквилить дитятко, схилиться до його Маруся гойдати, а Пилипиха блискучими очима в обох вдивляється. Вона не всипляла ночей і хвилиночки. Як Маруся вже не падала коло неї, як Маруся не годила їй, — не пригорнулася вже мати до неї ніколи; ніколи не всміхнулася ласкаво до самої смерті своєї. Що було Маруся просить:

— Мамо, чого журитесь? Чого, мамо, не дбаєте о здоров'я своє? — Вона не прийма нічого того. І останнє слово її було: "Лучче, мовляла, ображеному вмерти, ніж так на світі жити". — І вмерла.

XVIII

Округи нас діялось, чулось, велося. Що радощів, а що журби зважали ми збоку; скільки поженилось на селі, заміж повиходило, народилося, вмерло; як радощі проминали і журба втихала, як одно по другому наставало усе нове у людей, — ми ж усе жили своєю старою тугою.

Батько усе ходив по дорогах і вертався сивіший та похмурнішній; маті́ї усе смутніла і слабшала. Од Катрі вісті були рідко, та й то неширокі. Отсе було напросить мати священника, щоб туди написав та спитав про здоров'я й життя, то й одпише Катря на три листи одним листочком своїм: "Здорова, — напише, — живу, богу молюся за свої гріхи і за ваші".

Скільки-то сліз виливалося матусиних, слухаючи, а опісля згадуючи, скільки благалося благословення! У Марусиній хаті ще гірше повелося: що далі, Чайченко зовсім дому одбився свого. Шинкарка ним так заорудувала, що він у неї під тином шинковим днює й ночує, а щоб шинкар не мав на його призри (бо ревнивий шинкар був), то потроху почав Чайченко й пити. Бачили вже його й п'яного люди, а недурно те ж кажуть: що в тверезого на умі, те в п'яного ка язиці, — він не встерігся, миркнув там якесь слово чи друге до шинкарки, хтось цікавий підхопив та розславив по селу, — от і поговор став недобрий. Тоді всі до Марусі молодиці з питанням та з жалощами, усі старі баби з радами та з наукою; тільки Маруся на усі питання і жаління, і на ради усі: "Він мені добрий і любий; я його над усе в світі шаную". І жалібниці, і порадниці образилися, — покинули Марусю: нехай же терпить, коли така! Ніхто й одвідати не одвідає.

Тільки й ходили до неї, що мати да я; ми — частенько.

Одного разу підходжу городу стежкою до хати, — се було у свято, — аж дзвінкий регіт такий чути, що так і розкочується. Гості в неї якісь?

Доходжу, уступаю. За столом сидять Маруся і Чайченко, і гості — молодиця і чоловік. Що то вже за молодиця була красовиця! Я її зараз пізнала, хоч ніколи не бачила. Була чорнява, в рум'янцях, білолиця, уста червоні сміються, очі радісні, убрана світло: змалювати б таку та дивитись, не впускаючи з очей, та самому всміхатись на ту красу сміливу та веселу. Тільки оті брови її високі і зрощені в'юнкою чорною гадючкою на чолі білому чорніли, — щось недобре віщували. Поруч з молодицею, од вікна у затінку, сидів чоловік плечистий, приземкуватий, з чорним щетинястим усом; чорне волосся посивіло в його космами; од лівого

виска він чорнявий як грак; а з виду дивився він спідлоба, або збоку, наче кого підгледжував злими очима своїми, і Маруся, почастивавши усіх, одійшла; я в неї і питаю:

— Хто се в вас, Марусе?

— Шинкар із жінкою.

— Чи давно се ходять вони до вас?

— Се уперше прийшли сьогодні.

— Як се здумали вони?

— Та шинкар схотів неодмінне до нас.

— Чого то?

— Каже, мене забачити.

— А ти ж до їх підеш?

— Та ще не знаю, Яків ще не казав нічого; як Яків мені скаже.

Спокійна собі, люба — от наче вона без жодної думки важкої по квітчастому полю проходить вечором тихим та теплим.

Чайченко сидів із гістьми дуже смутний, зітхав часто; шинкар поглядав на його — неласкавий був погляд той: неначе яка іскра спахувала з чорного його ока... Шинкарка '^j усе всміхалася.

— Нащо п'єш багато, не пий! — озвалась вона до шинкаря (а він чарку за чаркою випивав).

— Чому не пити мені? Уп'юся — мене люба жінка доведе до господи.

— А як не схочу? — задзвеніла вона жартуючи.

— Не схочеш? — каже, а сам її міряє поглядом — яка. — Або ж хто тебе запитає, чи хочеш?

Чайченко, слухаючи се, важко зітхнув й на шинкарку смутненько дивився, а шинкар на його пильно. Маруся вже заговорює, питає, частує — не звів очей шинкар з Чайченка, — аж той сам схаменувся, сам його погляд на собі почув, — тоді шинкар очі в землю вбив.

— Хутко у вас празник, — говорить Маруся до шинкаря, — гостей же до вас, гостей!

— Дякувати, мене добрі люди не забувають! — одкаже шинкар. — Не так за мою щирість, як за те, що жінка хороша, славлять, — то прихильному приятелеві мило подивитися на мою кралю!

Та й засміявся, а такеньки засміявся, що й шинкарка трохи стрепенулась.

— А ваш брат у других, чи здоровий він з молодого жінкою? — пита знов Маруся.

— Пом'яніть його душу, шановна хазяєчко! Хіба ви ще не чули? То б я вам давно вже повістив! Жіночку його молрду взято й завезено кудись... а він втопився.

— Як? Боже мій! Боже мій! Бідна ж вона людина!

— Чого — бідна! Вона у розкошах тепер, їй ще покращало у світі... Ну, як на мене, то б не так було: я б не втопився ані повісився б сам один, а хіба вже вкупці з коханкою!

Схиливсь до своєї жінки, оком іскрить.

— Удвох, кажуть, і вмирати охітніш! — додав.

Сумно стало. Мова не мовилася.

Стали гості прощатися і побрались додому. Йдучи, шинкарка озирнулася на Якова і махнула якомсь йому рукою, тобто незнарошне. Шинкар вхопив її за руку:

— Годі махать, пора перестати! Ходім із мною! — Отсе, не даси добре і з хазяйкою попрощатися, — засміялась йому шинкарка: — чи ти мене загубити боїшся, як тую голочку?

— Коли загублю, то вишукаю, бувай на тому певна, голубко моя сива! — відказав їй.

І пішли додому. Вона, йдучи з ним, щось щебетала й сміялася, брала його за руку, обернулася ще до нас, крикнула:

— Бувайте здорові! — Шинкар ішов не оглядаючись. У кілька днів ми перечули через людей, що зчинилась сварка між шинкарем і Чайченком і що вигнав шинкар Чайченка з шинку. А зчинилась та сварка за те між ними, — казали, — що став шинкар свою жінку зневажати — вона все оджартовувалась, сміялася, а Чайченко не переміг свого серця, уступився — мабуть, вже у його бриніло. Як же зчепились вони — така буча збилася, що ледве розняли їх. І казав шинкар Чайченкові: "Не прихось, — каже, — у шинок більше!" А Чайченко кричить: "Чому?" — "Не прихось у шинок!" — знов так само йому шинкар говорить. "Чому?" — "А то прийди", — промовив шинкар.

Люди вже їх розвели і за Чайченком двері зачинили. Шинкарка, кажуть, дуже бліда була, дуже, хоч і не втратила на той час ні хисту свого, ані всміху. Шинкар же веселий такий, розвеселився і жарти підняв... Повістки розпорошив, таке!.. А Чайченка з того грому ніде не бачив ніхто.

Я приходжу до Марусі: чи все гаразд, Марусе?

— Чоловік нездужа, — смутно вона мені одказала.

— Коли се він занедужав?

— Та вже три дні. І не їсть, і не п'є. А вже по тій сварці три дні вийшло.

— Та де ж він?

— Лежить у кімнаті.

А він тоді кличе: "Марусе!" Вона схопилася — кинулась до його.

— Хто се до нас прийшов? — питає.

— Се Хима прийшла мене одвідати.

Нічого більше не казав і не питав. Маруся до мене вийшла.

Я тоді їй говорю:

— Марусе, чи знаєш ти, що позавчора було?

— Не знаю. Що було? Яків повернувся недужий. Вчора вранці прибїгла шинкарка, задихана уся, до мене: нехай Яків не приходить, бороню йому, в нас біда! "Чуєш — не приходить, бороню тобі, — крикнула на Якова, — в нас біда. Мій буде казати, що у ярмарок їде, що до приятеля їде — не

йми віри, не приходь". І побігла від нас. Я більш нічого не знаю. Мені сумно, і боюся, що йому буде недобре!

Змовкли ми та й сидимо собі мовчуші. Багато дечого мені й чулося, і згадувалось!

— Жаль, — кажу, — жаль, та не вернеться!

— Чого жаль? — спитала Маруся.

— Життя молодого, віку загубленого дарма — чи я ж вже тобі не казала, чого жалко?

— Мені не жаль нічого, — говорить.

Знов змовкли — сидимо... Вже вечір пізній. Дітки поснули, сплять спокійно сини маленькії, а на городі вітер шумить вербами, надворі чорно; блискавиця поблискує.

— Куди тепер підеш у негоду таку, — каже Маруся, — заночуй у мене.

А вже дощ гурчить, гурчить і грім, і блискавиця й вітер.

— Добре, зостануся, — заночую в тебе. — І зосталася. Чайченко лежав неспокійно, в тривозі, на ліжку, — зітхав усе; Маруся прислухалася, а до його не ввходила, не насміла біднесенька. Раз чи два звечора він покликав її, спитав, хто в хаті в неї, наче забував, що я прийшла, а що далі вночі, то все частіш, частіш її кликав і все каже: "Хтось прийшов до нас!" — "Нема нікого". — "Хтось прийшов; я чув, у двері стукало, хтось під дверима, — відчини!" Вона одчинить — нема. Трошки згодом знов її шле: "Під ворітьми хтось стоїть", то: "Під вікном хтось добувається". Вона усе виходила дивитись, вкликала, дожидала — нікого не було цілу ніч тую чорну, вітряну.

Мені почулося, що Чайченко плакав. Маруся не спала, хоч до мене не озивалася словом...

На світанні, чуємо, стукають тихенько, там міцніш, — Маруся вибігла, я за нею. "Хутче, скоріш!" — гукав нам услід Чайченко...

Одчиняємо ворота, а під ворітьми шинкар.

— Здорові були! — до Марусі. — А де ваш чоловік?

— Дома.

— Коли б ви до мене його викликнули, коли дома він.

— Він нездужає, лежить.

— Не можна й подивитись на його?

— Нездужає. Нащо єе вам так конче його треба?

— Я йому із ярмарку доброго гостинця привіз. Нездужає, кажете? А я, може, його де стріну по дорозі! Щасливо!

Швидко пішов, швидко.

Маруся розказує чоловіку, — не дає своїм питанням промовляти їй. Велів їй ще та ще розказувати. Вона розказувала.

XIX

Ще хмари чорні, важкі волоклись по небу, а тільки з краєчку рожево зорялося од схід сонця. Ми вже й не лягали спати, ранку діждали. Я беруся додому йти. Попрощалася, пішла. Се було в неділю. Бачу, йдучи,

що коло шинку людей скупчилося багато, гомонять такенькиБлижче сходжу — жінок бачу тут і бачу — ще їх біжить дорогами; бачу, двері збитії виносять з шинку... "Що то таке?" — питаю людей. "Шинкар з жінкою забився". Почали мені усе розказувати молодиці; тискають мене подивитись на обох. Обоє на долівці лежали, сплосщені кров'ю. В неї ніж у персях великий стримів; руками вона його як стиснула за шию, так і замерли руки — впились. Сорочки на їх порвані, подрані, намисто її розсипане у крові: дуже, мабуть, вона одбивалась. Вона його задушила, видно, — бо не було на йому ніякої порази, й лежав він зчорнівши, — вона лежала біла, біла, з чорними бровами. Як прийшли чоловіки до шинку — зачинено; почали стукати — не відчиняють. Надійшли ще люди, бачать — щось непевно — вибили двері, а вони обоє лежать... Я метчій до Марусі...

— Боже мій правий! — промовила тільки Маруся. А Чайченко вже кричить:

— Хто прийшов до нас?

— Лихо сталося, — кажу голосно.

— Яке лихо?

— Забився шинкар з жінкою.

Тихо... Аж ось увійшов він до нас у хату білий:

— Що, що? — питається, — сам шапку хапає, свиту на себе вдяга. Маруся біля його.

— Правда сьому? — запитав він Марусі.

— Правда, — промовила Маруся.

— Я на свої очі обох бачила, — говорю йому.

— Я сама піду подивлюся, Якове, ще розпитаюся! — заговорила Маруся.

— Йди, йди, Марусе, та хутко вертайсь. Скажи усю правду! Вертайсь хутко!

Просить її, як дитина маленька.

Маруся побігла. Він дожидав, не мовлячи слова, духу не зводячи, блідий, замлілий.

Повернулася вона. "Правда", — каже.

Став Чайченко плакати дуже.

Біда тая зовсім його скрутила; у голові йому завернуло наче, почне говорити, то путанину таку, що й не розбереш. Занедужав тяжче, гірше — тільки живий та теплий. Громада тим часом дала вже віду справнику. Набігли судські утриконь з бубенцями, із дзвониками; по троє, по двоє їх позирають з воза. Зараз усіх людей зібрали, зараз деяких пов'язали. Прислали по Чайченка — ходив він до шинку часто. Чайченка тоді гарячка палила; без пам'яті сливе був він. Не вважають — беруть, везуть його судити судом. Питають: одкази його нерозумні, чудні... Вкинули його у темну комору, зв'язали йому руки. Марусю женуть геть від його...

Вона до нас діток своїх завела — покинула, а сама зновтаки пішла туди до його.

— Не пустять, Марусе! — кажемо їй.

— Я ближче буду до його. — Пішла.

Деяких людей хутко повипускали й оправдали, хоч нікого і не було винуватого, а інші, і багато, ще були за сторожею, поки аж доброї ради не послухали... тоді й їм вільний шлях дали. А рада була така: справника подякувати. Хто вже був у бувальцях, то зараз і зробив так, не вповаючи на безневинність свою, а хто угинався, той сидів довго. Раду таку подавав усім справників чи слуга, чи приятель, чи родич, хто його, нікчемного, зна. У чорному кожушку з червоним комірцем ходив, шапка кругленька, зелена, з себе худий, жовтий, очі ямкуваті, зубатий такий... Він радив усім дякувати, а хто не слухав, то він грозив, наполягав. Справник сам не казав нічого, — дожидав: цілий день стоїть на порозі, руки в кишенях, на шиї червона плетена хустка, сам пикатий, усатий, витрішкуватий, — стоїть та свистить — якусь жовнірську ходу висвищує.

Хіба чай іспиває, то перестане, а випив самовар чаю — знов на порозі, знов свище...

Подякувала Маруся — її пустили до чоловіка побачитись. Вона на другий день знов проситься, знов дякує, — стали її пускати щодня. Сидів Чайченко тиждень ще, — вона усе ходила до його. Грошей вже не було, стала спродувати товар... "Отсе добрая жона", — хвалив справник з порога, як вона проходила мимо його... Вже суд вибирався з нашого села виїздити на завтра, вже Чайченка випустили, — коли вишукався якийсь родич шинкарю небіжчику, що скажити прийшов, ніби шинкар колись йому узивав Чайченка "своїм ворогом" і казав, "що тісно їм обом у світі жити". Знов суд судити почав; знов питання — Чайченка знов узяли за сторожу, а там у два тижні повезли його у місто, посадили в острозі.

Маруся за ним пішла.

— Прощавай, — каже мені, — спродай усе, пересилай гроші.

— Марусе, — говорить їй мати, — усе ти спродуєш, а в тебе дітки...

— Я знаю... я не забуваю.

Попрощалася з нами, діток пригорнула, — пішла, її до острогу не впускають.

— Мій чоловік там, — доводить вона усім.

— Твій чоловік повинувачений — йому там і сидіти, — тобі не можна.

— І я винна.

— У чому винна ти?

— Винна й я, коли він винний.

— Годі! Іди геть собі! — кажуть їй, жаліючи. Вона не йде.

— Що ж ти признаєшся, що винна ти? — питають в неї знов.

— Винна.

Казали їй руки ізв'язати. Посадили між злодіями, між убійниками, молоду та добру. Два місяці із тижнем вибула вона з чоловіком там, поки їх випустили.

Дітки в нас були. Усе питають: "де мама?", усе кличуть: "мамо!"

Маруся не одмінилася — тільки пішла молоденька, а повернулася сива, як голубка.

А я ще, стрічаючи її, дивуюся, що вона краси своєї не втратила: ті ж очі, чоло теж, — коли вона стала другу хустку зав'язувати, аж шовкова сивина забіліла.

Оселилися вони знов у своїй хаті, у глухім дворі, бо вже не було там нічого живого, щоб голос подало, щоб крилом стрепенуло — усе вже продане було... Дітки гомонять самі одні, і вже така їм утішка з того, як горобці прилетять — зацвірінькають або голуб попогуде; не полохають, самі притуляться під тином, радіючи.

Чайченко усе хворів, усе болів; від людей наче ховався; з хати не виходив хіба пізно, крадькома, за горілкою у чуже село. Пити він став дуже.

Я його бачила двічі. Одного разу він сидів без жодного діла, склавши руки, очі приплющував, — десь сильно в його голова боліла... Другого разу бачила — він спав... Маруся дивилася на його таким поглядом, як і перше, прихильна була, як перше. Кого вона любила ще? Якого кохала? Як зазнати чоловіка у красі його, у квіту, в силі, як зазнати його доброго, а час піде та усе ізможе, то інше покажеться, ніж гадалося. "Мислі ж мої, мислі! До кого ж ви прийшли?" — сказати, та й годі! "Багато жалю мого буде, — не буде вже моєї любові".

XX

Мене сватало два женихи... Еге ж! Згадується мені часто чоловік Палій, що як в його дитина втопилась, хата згоріла, — він ішов улицею та весілля забачив і каже: "А ті люди ще женяться!"

Згадувався мені чоловік Палій... Сватало ж двоє. Перший жених вбогий був парубок, добрий, смутний — я не пішла за його! Не було в мене кохання смуток його розважати; не було грошей хату неогороджену впридобити — не схотіла робачком стати... Він пожурився за мною та з іншою оженився. Другий жених був багатий, норовливий: конче хотів мене взяти за себе. Йому мати його забороняла, просила: не жадалося їй для свого сина, чепурного, сироту брати, — він таки матір присилював, що вона ще сама мене вмовляла. Я не пішла. Сей був мені

зовсім не до сподоби: ревнивий, незвичайний — він і любив якось, наче бився.

Як вже одцуралася я його сватання, то треба було жити, як на чеку: боялася його сама одна стрінути. Як він очима на мене світив! Мати жалкувала, що я не пішла заміж; батько тільки дослухав: йому байдуже було усе з того часу, як Катря покинула. Він об неї не говорив, та вже й ні об чому не говорив. Сумував, ходив по дорогах; багатів не дбаючи. Його Катря одцуралася, — він усіх за те відцурався людей: і своїх рідних, і чужих. І вже до смерті такий остався самотній і неласкавий. Як занедужав він на смерть, то мати просили священика, щоб написав Катрі, чи не приїде вона з батьком попроситись. Написав священик, і гроші їй послали.

Тяжко було одного дня батькові дуже, — мати сиділа біля його та й каже:

— Друже мій! Дитина наша приїде до нас.

Він разом підвівся сам, дивиться на неї. Мати знов каже:

— Катря до нас приїде.

Дожидали Катрі — Катрі не було. Смерть вже за плечима. Старий дожидав — як дожидав! І мертвів, і оживав. Ані слова ніколи не промовив — чому не їде, чи буде — ані одного! Тільки звечора казав: "я помру завтра". На завтра і вмер він.

Як поховали його, то в кілька днів лист од Катрі прийшов, що, пише, "молитимуся за батька мого душу, а гроші, що мені прислані, на церкву божу віддала, — будуть поминать, будуть гріхи избирать..."

Знов жилося...

Була в нас у слободі бублечниця, а в неї наймичка — велика, чорнява дівчина, роботяща, а вже непотороча така, як рідко, — то, було, стрінешся із нею, питаєш: "Що робили ви?" — "Воду носили, бублики пекли", — одкаже вона спокійно. "А завтра що робитимете?" — "Води принесемо, бублики спечемо". — "А позавтраму?" — "Будемо воду носити, будемо бублики пекти".

Вмер в їх хазяїн — дівчина трохи заклопоталася, поки його поховали.

— А що в вас?

— В нас хазяїн вмер, і поховали.

— А тепер як?

— Воду носимо, бублики печемо.

Дівчина було говорить спокійно, стоїть свіжа — а тут б слухати ніяково: дивуєшся, як це вона живе довольна такеньки, що бублики пече... Бувають такі в бога!

Нам день минав, день розсвітався, весна йшла гріючи; наближувалася зима з морозами — усе здавалося якось нудно, якось докучливо... Були в нас давні радощі; були в нас старі сумування — до їх тепер душа не озивалася, не стрепехалося серце. Коли б!.. То б не так, зовсім не так було! Тоді, як серце та душа живі, то вийдеш, забачиш дерево, що вже роки стоїть знакове, а тут вітаєшся: яке дерево! Зеленися, дерево, розвивайся! Отеє як шелестить! Глянеш на поля, на луги — які поля, які луги! Аж сміється щось в тобі...

А вже як життя лічиш своє понеділком та неділею, то все тобі байдуже: що нове, то заклопоче тільки спершу, а що старе, то вже таке старе буде, таке знайоме та безв'їшне!

Такеньки ми жили. Коло нас одні люди вмирали, народжались другі... Часом звали нас на весілля — ми ходили на весілля... Найчастіш я ходила до Марусі.

Марусі не так жилося, як нам. Піла вона хоч од гіркої, та од живої води... їй сонечко не так світило, як нам; їй і пташки інакш щебетали...

XXI

Чи великий, чи малий час збіг — мати занедужала. Сказав би, рада вона своїй недужі була:

— Отсе й мені вмирати, — каже, — отсе і моя година! Біжи, Химо, до священика, проси — нехай пише зараз до Катрі, щоб приїхала поховати матір. Біжи, любко, не барися!

Знов написав лист священик, знов туди гроші послали.

— Отсе, не їде Катря! — мутиться мати. — Хто ж мене оплаче! Мабуть, не пускають її там; коли б я видужала, то б я вже сама до неї поїхала одвідати, побачити... Чи побачу її вже коли? Коли б я одужала, то б я її одшукала, де вона... Чи я вже її не побачу?

Од Катрі такий самий лист одібрали, що: "молитимуся за материну душу, а гроші на поминання віддала — будуть поминать, гріхи будуть одпрошувати".

— О, дитино мила! Не побачу вже я тебе! — промовила мати і заплакала. — Поховай мене, Химо, — говорить мені. — Поховай мене гарненько. Тобі буде нехай наша хата, се тобі нехай буде. Пом'яни мене, голубко. Сядь до мене ближче, любко! Близенько сядь! — усе прохала мене.

Перед смертю говорила:

— Може, коли побачиш Катрю мою, може, буде нездужати, боліти, — послужи їй, серце, не покинь!

Усе богу молилась, все молилася — до останньої години. Тихо і сумно вмерла.

Як її поховали, то знов Катрі знати давали, що мати вже вмерла, що zostалися їй лани, степи і гроші. Тоді одписала Катря, що буде сама, приїде сама опоряджати, що їй у спадку дісталось. Ми стали її дожидати.

Діждали.

Як бачу той віз, критий, палубчастий, що притягає до нашого двору. Було се ранком, — ранок славний, ясний, пахучий: уночі дощ перепав.

Я вибігла за ворота.

— Катренько, де ти?

Ніхто не обізвався мені. Вилазила перше з воза ополиста, рум'яна черниця і хрестила мене. За нею Катря.

Катря теж мене перехрестила — ледве на мене глянула вона — і за черницею у хату увійшла. Я за ними вступила. Чи ж вона мене не пам'ятає — забула? Серце, що було стрепенулося, то притиснуло його тяжко...

— Ох, як же втомилися ми, — почала рум'яна черниця, скидаючи з себе чорні свої рясини одну по другій. — Вже їхали ми, їхали, та й годі сказали.

Глас в неї був такий, що для глухих добрий. Катря стояла у стола, розбираючи чотки у руках. Була ще вона з себе дуже хороша, хоч як

змарніла, і очі впали, і сама, як нитка, біленька стала. Вона якось заохолоділа... На дух-мару вона походила з своїм нездвигеним обличчям, із своїм поглядом безпричасним... А ще в тій довгій рясі чорній, у тій чорній покривальниці!..

Хоч би вона що в мене спитала! Хоч би до мене слово промовила!

Черниця знов говорить:

— Втомилися як, боже милий! Ледве дихаємо! — А там додає: — Вже сонечко підбилося на снідання...

Глянула на Катрю — Катря стоїть, не чує і не озивається.

— Сестро! — до Катрі, посмикаючи її міцненько за рукава. — Треба нам підживитися?

— Як заволите, сестро Меланія, — одказала Катря. Я ледве дочула: безодголосно такечки вона гомоніла.

— Дівчино! — прикликає мене сестра Меланія. — Ходи лишень ближче, — як на ім'я?

— Химою звуть, — кажу.

— Химо, чи не дала б ти нам поснідати?

— Зараз ізготую, — кажу.

Почала я готувати снідання, а черниця за мною у комору, пшона одміряє у глечик, одсипає муки у миску, сметани у полумисок; слив'янку набирає; хліб крає; порозчиняла столи, достала скатерку, стіл застеляє, — жвава та хапкая. Господи-світе!

Катря усе стояла сама. Сестра Меланія одхилила її рукою од столу, накриваючи, — Катря сіла на лавці тоді.

Готове снідання — стали снідати. Сестра Меланія Катрю ближче посадила. Катря послухала, близенько присунулась, а їсти нічого не їла вона, окрім малесенький шматочок хліба із водою. Сестра Меланія снідання впорала. Мала вона тридцять і два зуби білі та здорові, та роботящі. О, які ж зуби! Усе молола ними, як жорном добрим.

По сніданню стала сестра Меланін до Катрі говорити:

— Сестро! Треба усе тепер добре впоряджати, треба хутче, щоб тут нам не забаритися... — А очі в неї почали прижмурюватись; говорячи якось мимовільно, мостила вона ближче до себе дві великі подушки у краплистих темних пошивках, що з воза я внесла.

— Не треба баритись, — ще промовила зітхаючи, — о... о... — вимовила ще раз, вже зовсім на подушки схилившись головою...

Спала. Мухи понад нею гули, мухи її кусали — спала. Катря сиділа, схиливши голову. Чи молилася вона? Бо шептала щось і рум'янцем закрасилася живим. Я до неї близько підступила і кажу:

— Катре, чи ти вже мене зовсім забула? Чи не пізнаєш? — Рум'янці одразу збігли з її обличчя; обернула на мене вже безпричасні очі свої і одказала мені:

— Я тебе пам'ятаю.

— Чому ж се така до мене неласкава? Чом не заговориш до мене?

— Усі слова пражні. Треба молитись...

— Катре, чи ти знаєш, що Маруся заміж пішла?

— Боже благослови.

— За Чайченка пішла.

— Боже благослови.

— Вона нещасна дуже.

— Божа воля.

Усе мені одказує, як наче по псалтирю читає.

— Чи ти коли згадувала нас? Згадувала людей?

— Я молюся за вас і за всіх людей.

— Спасибі. А ти вже мене тепер і трохи не любиш?

— Господь повелів усіх любити, — і ворогів.

— То ти мене як ворога жалуєш, чи що? Чи ж у тебе вже нема і в світі нікого любого? Нема нічого милого?

— Мені усі рівні, за всіх молюся.

— И усі вороги тобі?

— Кожен чоловік другому ворог великий, ворог лихий, — промовила з опалом: очі заіскрились, задрижали уста: пізналася мені давня Катря. Огнем да полум'ям од неї пахнуло — як колись.

— А сім'я? А родина? — кажу.

— Усі! Усі! Прихиляють до себе душу, боронять до бога!

— Так усіх кидати?

— Кидати, кидати! В бозі спасете! Боже мій! Боже ній! Помилуй нас!
— покликнула сумно.

— Амінь, — одказала з лавки сестра Меланія глухо. Переспала вона свій дзвінкий голос. — Амінь, — ще раз ркаже та й позіхнула такеньки, що в мене рукава замаяли, а які мухи по столу лазили, то поскочувалися, як насіння од вітру. Довго ще потягалася на лавці. Далі стала, прибралась у ряс: — Ходім вже до батюшки, — приказує Катрі.

І пішли. І мені веліла йти із собою сестра Меланія, дорогу показувати.

Поки ми дійшли до священникового двору — біля церкви стояв з двома коминами і з рундучком під піддашшя, — поки дійшли, кажу, то вже сестра Меланія зовсім чуйна була: хоч очі од спання помаліли, та дивилися густо і жваво.

Священик стрів нас, увів у кімнату. Сестра Меланія посіла у якомусь великому кріслі, що в ньому мало було придоби, а багато цвяхів. Катря стала біля неї, а я поза Катрею.

— Сідайте ж бо, батюшка! — просить його сестра Меланія.

Батюшка сів проти неї та й закашлявся.

— А що се — кашель вас напав, батюшка? — пита сестра Меланія. — Липового цвіту напийтеся увечері, на ніч. Та чого се ви такі на виду

жовті? Чи не жовтяниця? Й посивіли ви зовсім, а, мабуть, ще не дуже й старі, — боліли на голову?

Батюшка сам був розумний і розсудливий, та смирний — сторопів, слухаючи її та на не! дивлячись — тільки головою кивав.

— Отсе ми до вас приїхали з вашою давньою парафіянкою, — починає другу вже річ сестра Меланія. — Вона мені приручена. Спадок їй од родителів, як знаєте; вона усе оджалувала на монастир. Ми приїхали усього того роздивитися, опорядити. Вам звісно, що тут їй належить, — покажіть мені, коли ласка ваша буде. Разом вкупі з нами для господа бога нашого потрудімось.

Тоді пішли по степах, по ланах оглядати, громадських людей кликали цінувати. Сестра Меланія никала скрізь по всіх кутках, мутилася, підбігала, приглядала, прислухала.

Катря ходила за нею слідом, не глядячи округи. Місця знакомі коло неї процвітали — вона не вважала. Ніде не припинилась і разу не оглянулась. В хату як ми повернулися, то там вже людей понаходило багато. Вітали Катрю, питали... Вона наче нікого зроду не бачила і нічого не знала, хто й які прийшли.

Одчинили скрині, .стали лічити гроші, які там були. Батюшка усе зашептував і записував; сестра Меланія теж собі пірцем черкала — Катря усе стояла оддалік, не глядячи...

Люди потроху розійшлися...

— Ви добре се знаєте, батюшка, що хата цій дівчині приділена від небіжчиків? — питалася батюшки сестра Меланія аж двічі.

— Знаю добре, — говорив батюшка.

— Та вона ж далека родичка, а дочка є рідна...

— Така була воля їх. Вони дівчину жалували.

— І другі знають те?

— Як же! Свідки є.

— А! — каже. Більш вже не питала.

XXII

Прийшла Маруся до Катрі. Була вона тиха, смутна і ласкава.

— Знає? — спитала мене.

— Знає, — кажу, — та їй за все байдуже.

Катря її спершу не пізнала, а на вітання одказала:

— Благослови, господи!

— Се Маруся, — говорю їй.

Тоді вже вона пізнала і знов каже:

— Боже благослови!

Маруся стояла перед нею.

— Сідай, Марусе! — прошу.

Вона не схотіла чи не вчула, стояла і дивилася на Катрю. Катря непорухома сиділа. Більш не було нікого в хаті.

— Катре, — промовила до неї Маруся, — чом ти слова не промовиш? Чи мені звелиш говорити, Катре?

— Що? — пита Катря. — Що говорити?

— Бач, Маруся вже сива стала зовсім, — кажу, знявши хустку з Марусі.

Подивившись, каже:

— Сива.

Посиділа Маруся мовчки і попрощалась. Катря її хрестить.

— Катре! — промовила Маруся, — в мене діти.

— Боже їх благослови! — одказала Катря по своєму звичаю.

Як сама вже вона нічим людським не мутилася, — то вже й не вважала, як в інших серце колотилося.

Маруся додому пішла.

На третій день Катря із сестрою Меланією поїхали. Маруся ще приходила попрощатися. Катря прощалася так само, як віталась... Хоч би вона лице запечалила! Хоч би озирнулася разочок!

— Як одмінилася! — промовила Маруся, дивлячись услід за тим возом критим по дорозі.

— А пам'ятаєш, яка була вона? — кажу.

— Як же!.. Добре пам'ятаю.

Ще ми постояли, подивились. Маруся пішла до своєї господи, а я її провела і в неї трохи посиділа.

Яків усе хворів, усе болів. Давно вже він не робив нічого: не здолав. Падала коло всього сама Маруся. Багато було їй діла в господі, велико печалі на серці.

Весело, як є ким радіти, та й те добре, коли є об кім поплакати. Ій-же богу моєму, добре! Гірка та жива вода, кажу вам...

Виходжу я од Марусі, і вена мене до воріт доводить, а за нею дітки топотять дрібненько-важенько...

— Подивись, — каже вона, — подивись, Химо, усі тройко у його вилились — мої чорнявенькі!

І згорнула їх усіх до себе. А вони хто з паличкою у руці, хто з хлібом, з пісочком у жменьці, жвавенько дивляться... Тиха і вбога хата з вишневим садком!

Я живу собі придобно на своїй селитьбі. Сусіди до мене ходять, а я знов до їх — одвідуємось. Радимось, як городи засіваємо; вкупі наш одпочивок у свято...

Час за час, а к вечору ближче...

ЛЕДАЩИЦЯ

Пані наша була не перволіток та й не яка стара; а з себе була висока, огрядна, говірки скорої, гучної. Вбиралася шпетненько — шнурочок до шнурочка, гапличок до гапличка. Ходить, було, як намальована.

І в кімнатах у нас було гарно: вичищено, вилощено, покрашено, — і крісlechко, і столичок, усе як слід, по-панськіи. Було, пані кам'яних цяцьок понаставляє, чарочок, мисочок з зеленого, з червоного скла. Був у неї і собака з міді кований, і зайчик череп'яний, мережані ушка. Все те ні до чого, а вкупі воно блищить і на очі навертається, і рябіє — аж б'є. А найдорожча штука-висів у неї на стіні пан мальований, чорнявий, як жук, а хмурий, як ніч, з золотими перснями на руці, — її батько покійний, князь вельможний. Хто, було, не прийде до панії з гостей, кожному пані оповістить: "Се мій татонько покійничок!"

Знала вона, як з ким поводитись, як заговорити, як глянути, зітхнути. Прийде якнй-небудь бідолах, то вона йому гучно говорить: "Це мій батько — князь!" Другому, пихатому, багачеві, зітхаючи: "Ото, як мій батенько живий був, — ось із його малювання, — не знала я біди!" А третьому, щирому й молодому хлоп'яті: "Що, — каже, — те світове — і вельможність, і багатство? От був мій панотець — князь, великого чину дійшов..."

Отже, то сьак, то так, а кожному розкаже, що вона князька дочка. А про те не згадувала, як жукуватий князь прогайнував усю батьківщину, залишив їй тільки будинок невеличкий у місті з садочком і двором, бо то була її материзна — того вже не зміг прогайнувати.

Чотири кімнаточки було кругленьких в тім будинкові:

створчаті вікна, рундучок з піддашшям. За будинком садочок густий, старий вже. Зелений двір травною високою поріс; од воріт дві стежечки по йому бігло узеньких: до будинку одна, друга до хати. Серед двору гілляста яблуня стояла.

Половину будинку пані оддавала якимсь паничам під найми; ще й столувала їх, — з того й жила, небога. А чоловік її десь далеко служив; ми його й не бачили. Та й панії було байдуже.

Паничі скучати їй не давали: щодня, щовечора з нею бавились, то в карти грали, то пісеньок співали...

Не гадки нашій панії по такому життю...

II

Мене їй подаровано. Я родом із Глущиhi; була колись Іваньковських панів... Жила я в батька-матері, — боже мій милий! Тепер спогадаю, як-то жилось тоді мені! Оженився наш пан, і взяли мене на вслугу до молодії панії. А вона, ся вже моя пані, у пригоді якось їй ставала. Гостює, було, місяць або й більше, догоджає їй. От як стала вона жалкуватись:

— Що мені робити? Нема слуги! Чи не дасте ви мені яку з ваших?

— Чому ні? Беріть собі, котру схочете.

То вона і взяла мене, і завезла з собою од роду мого, од родини. Без мене і батько і мати померли; без мене рід увесь перевівся. Зосталась я сама одна у світі.

Жила я в панії років з п'ять. Спершу я сама була в неї, а далі, як уже столовників завелось багато, пані взяла свою кріпосну молодицю з дочкою. Доти пані їх держала у якихсь приятелів своїх, бо в неї, окрім сього двору, не було ні садиби, ані кроку землі своєї: усе спродане, — тільки оцю молодицю з дочкою до вслуги їй придано. Князь то так, панотець її вельможний, похазяйнував. Далеко десь були вони завдаті, і довго пані виважала, поки зважилась їх до себе забрать. А вони ще якось були з вільного роду, козаки, чи що: якось-то ними князь той жукуватий неправдою завладав, то й опасувалась небога держати їх у місті, щоб не

збаламутились за вільність Проти неї, зайшовши у ради, в совіти з городянами.

Молодиця звалася Чайчиха Горпина, дочка — Настя. Не великомовна була та Чайчиха, не привітна: якась хмара повила її навіки. Чи пані свариться, чи б'є (бо хоч пані і не зла була, а все часом полюб'є), чи сам спідницю дарує або хустку — Чайчиха прийме усе мовчки й одійде. Роботяща, покірна людина здається з неї, поки не глянеш на ті брови здвигнуті, чорні, на ті очі ямкуваті, огнем блискотючі.

Якось було мені смутненько. От я й плачу собі, сидячи на лавці. Звісно, чоловік і в щасті, то часом смуток обіймає — не то що нам. Воно кажуть: привикнеш!.. Ні!.. Втомишся терплячи, то й здається тобі, що все тобі байдуже, — та разом прокинеться лихо. Часом одно слово... А що ви думаєте? Часом бійку забудеш у годину, а якесь там слово гіркеє вразить тебе до самого серця, — місяці, роки пам'ятатимеш...

Сумно мені було, і перемовити щире слово жадалося. А Чайчиха коло печі порається.

— Горпино! — кажу. — Ось я журюся, я плачу, а ви все однакові. Так вам, мабуть, бог дав!.. Певно, що й ви лихо знаєте?

Вона скинула на мене чорними очима, немов питала, яка в мене думка, та й одказала:

— Чому ні?

— Господи! — кажу знов. — Як я колись молодого віку жила в батька, в матері!

— А я, — каже, — вік ізвікувала, усе тягаючись по чужих дворах.

Та й змовкли ми.

— Ви сиротою zostалися змалку, Горпино? — знов питаю.

— Ні, мене взято з сім'ї маленькою. Батька й матір ледве зазнаю. І вони чи пізнали б, упослі мене побачивши!.. Та не бачили — вмерли.

— А чоловік ваш, небіжчик, звідки був родом?

— З того села, де я жила з панами, з Горієвки. Дворак був.

— І довгенько ви жили з ним?

— Півроку.

— Господи! І не нажилися! Що ж то йому за лихо сталося?

— Сп'янчивсь і вмер.

По сім слові вийшла з хати, і вже ніколи я до тієї речі з нею не верталась.

III

Було надвечір одробимось, пані куди в гостину піде, — сидимо коло воріт. То з тим перемовимо, то з другим, — питаємо, привітаємо, а Чайчиха мовчки сидить. Настя щебече з сусідчиною дівчиною. Жила проти нас міщаночка. Сирітка була, Кривошиєнкова звалася. Така славно дівчина була! Очі в неї були ясні, коси довгі, великі, чорнорусі, а личко — як яблучко. Було, як не побачиш, весела собі, щебетлива, і голосочок був у неї — наче струмочок прудко біжучий. Дуже вони з Настею любилися: як сестри рідні — все, було, вкупці. Діла небагато в Насті: ще тоді вона тільки з дітей виходила; от собі й щебечуть щебетушечки. А Горпина все сама, все мовчить.

— Горпино! — кажу, — чому ви хоч з дочкою своєю не поговорите? Веселіш вам було б...

— Яка ще з нею мова? Вона ще дурна, нехай перше розуму дійде.

— А на мене, — говорю, — то я б із малою дитиною розмовляла. Нехай мені спочує абихто! Свої думки-гадки повимовляю, поплачу...

— А дитина то п'ятому, десятому оповіщатиме, яке ваше горе... На те воно молоде в бога!

— Що ж! — кажу;— добрий чоловік пожалкує!..

На те мені Чайчиха нічого не відказала.

А дівчина в неї була хороша, як квітка. І така вона була якась палка, чующа... Вже, було, як зажуриться чим, то аж занедужає; як же весела — що то за жарти, що в неї за пісні, за вигадки!.. Шамка, легка, станом струнка, волосом чорнява, а що вже очі! Там були такі, що й без мови говорять. От інше то поплаче собі тихенько, зітхне, та й годі; а весело — всміхнеться. Ні, воно було у горі, то сльози виплаче, у radoщах — сміх висміє. Що спочує, то з самої душі, з самого серця, щирого, киплячого... От і росла вона, і виростала.

IV

А Чайчиха щодалі, усе вона хмурніша — от мов хмара чорна. І замічати я стала, що вона почала кудись ходити. Увечері пізно якісь до неї люди приходять, і довго вона з ними говорить. Я собі мовчу, в неї не питаю. Коли одного дня — бачу, іде у двір чи москаль, чи хто його зна, — з червоним коміром, такий пикатий, усатий, і питає, чи дома пані. От я кажу: "дома", а сама — зирк: Горпина стоїть на хатньому порозі біла як хустка і проводить того москаля очима. Я аж злякалась. До неї: "Що вам, Горпино?" Вона тільки мені рукою махнула.

Оддав той москаль бумагу якусь панії. Вона ж, як прочитала, розгнівалась, стривожилась. Написала щось і дала тому москалеві. Він поніс. Незабаром прийшов якийсь пан-черевань, і стали вони удвох із панією радитись. Пані так і сипле словами, і хусточкою очі обітре, і руками сплесне. Дала йому гроші. А він усе слухав, брови піднімаючи та по крісечку нігтями стукаючи. Гроші взяв і, сховавши в кишеню: "Не бійтесь, — каже, — нічого не бійтесь!" Пані йому дякує, до воріт проводить і там дякує. Приходжу я та й розказую Горпині.

— Що се таке?

А вона тільки зуби зціпила та простогнала ніби: "Знала я, знала!"

Я нічого не розумію. А тут приходять якісь судовії два панки.

Веліли Горпині стати перед себе, а самі сіли.

Один табаки понюхав, другий хусточкою обтерся, та й питають.

— Ти, молодице, вільності шукаєш?

А вона:

— Я.

— Попадешся у біду, дурна! Лучче служи своїй панії та роби.

Вона мовчить.

— Чуєш? Розумієш?.. Гляди ж, шануйся! Не зводь напасті на себе! Почуємо іще — негарно буде!

Та й пішли.

Хочу я їй слово сказати... та гляну на неї — не вимовлю. Сіла вона та голову на руку схилила. Не плаче, не тужить — як замерла!

І Настя тут стоїть; задумалась і на лиці міниться.

V

Господи, як вже сварилась пані на Горпину! І на очі її не пускала тижнів із два. А Настя мені якось і каже:

— Так от чого матуся така думна ходила!.. Ось чим журилась! Отож вона мені, маленькій, було, розказує про наших батьків вільних, та й сама волі забажала! Веселіша вона тоді була, — каже, а сама задумалась, зажурилась, — не така, як тепер... Розказує, було, мені прядучи казки, як наші батьки вільними козаками по Дніпру жили, і пісень гарних про ту старовину співала.

А я їй говорю:

— То чого ж се ти й собі, Настусю, усе думаєш?

— Та все мені, — каже, — давня воля сниться, чогось мені невpokійно: усе чогось дожидаю, сама не знаю чого... І думки мої мішаються, і сон мене не бере; а засну — все сниться, що на волі!..

VI

А Настя вже шістнадцятий рочок починає. Пані гаптувати її учить, шити: розумна, жвава вона, швидко й навчилась — на свою голову: пані зраділа та чужу роботу почала брати. Було, кому треба, вона погодиться: "Маю тут сусідку-молодицю; вона гарно шиє", та й дасть Насті пошити. І добрі гроші вона брала, й багато роботи їй давали. Настя сиди та ший. А воно таке молоде, юна ще така, а в неї ще серце од кожного слова кипить, в неї ще думки рояться веселі дівочі, ще б молоденькій

порозкошувати, по зелених садках тихими вечорами, красними зорями побігати, любих речей, проти місяця стоя, послухати. Ну, що ж робить! Інша, кажу, поплакала б та й сумирилась. Настя не така вдалася. Скільки вона сліз вилила, боже мій, світе мій! Станула як віск. Ясні очі веселі стемніли, і стала вона похмура, як її мати.

VII

Якось пані пішла в гостину і нікого з столовників дома не було. Ми з Чайчихою, упоравшись у хаті, пішли до Насті. А Настя шила у паниному покої. Увійшли, а дівчина, затулившись руками, ридає-ридає! аж задихається.

— Що тобі, Насте? — питаю.

А Чайчиха тільки глянула на дочку, нічого не сказала й сіла.

— Що тобі?

Настя мені в вікно показує, на улицю киває.

— Що там, голубко?

— Там люди! — покрикнула. — Живуть, ходять собі, на божий світ дивляться, а я отут над чужою роботою пропадаю.

— О, пташко! — я вмовляти. — Хіба в їх горя немає, в тих людей!

— То що — горе? Я горя не боюся... Мені гірш: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменію!

Гляну на Горпину, а вона сидить, слухає, наче їй ся пісня відома, — і головою не поведе.

Зітхнула Настя важко, обтерла сльози дрібні та й каже:

— Сядьте ближченько, мамо! Погломоніть, тіточко, розговоріть мене.

Що тут мені їй говорити!

— Ти, Насте, не журися, не плач... А вона, не вважаючи, не слухаючи, як кинеться до матері, як ухопить її за руки:

— Мамо, мамо! Скажіть мені словечко, скажіть! Моя душа переболіла... моє серце схне!

— А що я тобі казатиму, дочко? — заговорила Чайчиха похмуро. — Поради нема! Коли тут хтось — шам, шам!

— Пані, — кажу, — пані!

А вона в двері.

VIII

— От, — крикне пані, — який собор! Аби я з двора, то й не питай роботи!

Бере сорочку в Насті, дивиться:

— Та ти й не шила, мабуть, нічого, га?

— У мене голова болить, — одказує Настя понуро.

— А гав ловити, то в тебе й не болить тоді голова?.. Ледащице! У матір удалася! Може, й тобі на волю заманулось? Ось я вам дам волю!..

А сама на порозі стоїть, не дає й нам з Чайчихою пройти.

— Я її годую, я зодягаю, я її на світі держу, а воно, ледащо, мені робити не хоче!

— Може, собі роблю? — каже Настя, да так-то вже гірко каже її слова. — Може, собі заробила що?

— Ти мені смієш так одвітувати? Я ще тебе не вчила! — та й стала її бити.

— Бийте, бийте, — покрикнула Настя, — та й за се кажіть дякувати!

— Мовчи ж! Мовчи! А то буде на весь вік тобі лиха!

— Нехай буде!

Гляну я — пані у гніву, розгорілась. Гляну на дівчину — бліда, грізна, сама розпач гіркая! Гляну на Чайчиху — хмара хмарою!

Та, на наше щастя, столовники надійшли. Пані випхала тоді Настю за двері.

— От життя моє! — жалкується. — Яке ледащо, та й те грубить мені. А за що? Що не школено по-хазяйській, не бито, як у інших. О, мій татонько! — зиркав на мальованого князя, а в самої очі такі зробились, як у його, в самої така морщина між бровами. — Чи думав ти, чи гадав, що твоя доня — княжна — мусить із тою негіддю поганитись, клопотатись!

А столовники їй:

— Та годі вам клопотатись! Чи стоїть того ледащо, щоб ви себе турбували? Нумо вечеряти!..

Життя наше, життя! Молодого віку робиш-робиш, а сам в убожестві, в ганибі, — і такеньки старість нахопиться... По чім вас, молоді літа, згадувати?..

ІХ

І вже в нас у хаті ні мови, ні говірки. Чутно з покоїв, як там сміються, говорять, жартують голосно.

Пані, було, на картах столовникам долю вгадує або що розкажує, іноді співає, — і все про якогось друга милого співає: "Чому друг не любить, забуває, чому не буває..." Себто свого пана згадує, чи що...

А в нас тихо. У печі палає. Я в кутку, Настя у другому, понура. Чайчиха коло печі, як хмара, хибається, робить.

Убіжить, було, сусідочка-дівчина до Насті:

— Настусю, йди-бо до нас! Поговоримо... Чого така смутна? Коли вже тебе пані не пускає, то ти тим не журись; а ось як годинонька вільна, то собі й погуляй, надолужи, що втратила!

— Не надолужу, сестрице, не надолужу! — скаже гірко так, аж та, весела щебетушечка, голівку схилить, зітхне і змовкне.

Коли її так уже почалося: як вечір, то й нема Насті. І так було не два, не три вечори.

Одного вечора ми й спати полягали — її нема. Удень її не бачили: робила при панії, а ввечері знов зникла. Не лягла Чайчиха, сидить ї дожидає дочки. І я собі не сплю: сумно мені такеньки, мати божа!

І от іде вона вже вночі, вже зорі поперед нею мерхнуть. Іде вона, а мати стріча й питає:

— Де була, дочко?

А голос у самої, як струна перебита...

— Не питай мене, моя мати! Не питай! — одкаже їй Настя. І задзвеніли слова її по хаті, як плач...

І почне Чайчиха:

— Що се ти робиш, дочко? Що ти собі задумала? Чи не на мою голову безталанну?

А дочка лягла; лежить — німа, мов убита.

— Де ти була? Де ти була, дочко? Ні просьби, ні грозьби не чує — німа.

Х

На другий день увечері Чайчиха біля воріт зажидає. Вибігла дочка, вона її за руку:

— Куди йдеш? Вернись!

Завернула, привела до хати, і цілісінький вечір просиділа Настя у кутку, руки схрестивши, дивлячись у землю, слова не промовивши.

І вже так пішлося: аби мати не догледіла — дочка втече. Як вже не просили, як не благали — нічого не сказала. Ми й слідком за нею слідували, — іде вона, оглядається, а загледівши, що її доганяють, побіжить, як полетить на крилах: не дожене і молоде, не то що підбита мати або й я. Ані сліз, ані слів не чує, не вважає.

Як-то сумно було в нас у хаті! Як-то тихо, глухо!.. По тижнях слівця, було, не промовимо любого. Я було й хочу озватись до матері або до дочки, — не зважуся, хіба тільки подивлюсь на їх.

Одного вечора сидимо ми з Чайчихою в хаті. Пани вже спать полягали, усе тихо. Насті нема. Довгенько сиділи ми. Тільки й чути, як вітер у садку зіллям колисає та соловейко свище-щебече.

Коли знеобачка Настин регіт почувся. Аж ми іздригнулись. Я злякалась... А Настя розчахнула двері з гуком, стала на порозі й сміється. В хаті каганець ледве-ледве світив. Стоїть вона така червона, очі горять! Стоїть і сміється. Мати проти неї стала, дивиться. І от Настя почала... та так весело, що мені сумно-сумно:

— Матусенько моя! Мабуть, ви мене дожидали? Ось дочка прийшла... Чого дивитесь, мамо? Хіба мене не пізнали? Се я... Мені весело...

Та ступила й захиталась... Боже мій! Світе мін! Се ж вона п'яна!

Хитаючись, прийшла до столу й сіла.

— Ну, моя матінко! Ізнайшла вже я чоловіка, що мене визволить... Напевно вам говорю, що визволить... Будемо вільні, станемо жити, на самих себе робити, будемо за його богу молитись... Хоч він тепереньки й зневажає мене і од людей мене не криє... та нехай! Я йому, матінко, дякую, я йому, матінко, низенько кланяюсь у самі ноги... Він бумагу мені напише... Пані не має права жодного на нас! У неї землі, мовляв, немає... Ми ж, моя матінко, козачого роду... Як-то нам застряти у неволі вічній...

Ні, він нас визволить... І її визволить (на мене вже). Весело мені, як-то вже весело, мати моя рідна!.. А засмучуся — він грошей мені дасть... я горілки куплю... і зорі ясні в голові в мене світять!..

І так-то вона говорить і сміється, а Чайчиха тільки слухає, не зводячи з дочки очей похмурих...

Заснула Настя, на стіл схилившись... І каганець ізгас... Темна їх ніч покрила.

XI

І з того часу щовечір вона було й п'яна; а вирве вдень годинку, то і вдень уп'ється. Постерегла й пані: гнівалась велико, соромила її і матір: "Ти — мати: чому не впиняєш?"

Замикали Настю — вона, було, таки втече; чи дверима, чи вікнами, а втече. Лає пані, б'є, а вона було:

— Нехай, нехай! Уп'юся — все забуду, весело буде!

Чого вже пані не робила! Було як ще твереза Настя, то пані умисне її перед столовниками соромить: "От дівка, от золото, от ледащиця!"

А Настя ніби й не чує. Сміються вони, і вона ще всміхнеться. Втомила вже й пані сердившись: "Хоч удень же роби мені добре, ледащо! Нехай тобі всячина!"

Замикає, було, удень її, стереже, а ввечері тільки пустила, — вона й зникне до ночі.

XII

Найшлася в Насті дитинка... таке-то малесеньке, сухесеньке, слабеньке!

Як забачила його Настя: "Дитино моя! Лихо моє!" — застогнала і, затулившись руками, заплаче. А давно вже вона не плакала... Я боюся, що Чайчиха, думаю, вже на дочку не дивиться, то й дитину не привітить, та підношу до неї тихенько.

— Бог... — кажу, — дитинку нам бог дав!

Вона взяла дитинку на руки й дивиться пильно й журливо, і понуро... Дивиться, дивиться, поки аж сльози в неї покотилися. "Горе, — каже, — горе да горе...".

Я й собі кажу: "Горе!" плачучи. Отак ми народженця привітали — сумом та плачем!

І росло ж воно трудно та болезно: усе нездужає, та нездужає, та квилить. А Настя стала більш іще пити. Як п'яна, то, було, ще заговорить до мене і дитину попестить, пожалує: "Дитино моя! Чому твій тато не прийде одвідати?.. Шкода його дожидати: не прийде! Що йому? Він і не спитає ніколи... А ти мене, янголятко, не клени". Отакі, було, слова промовляє, а сама до дитини всміхається і ладки їй б'є. Б'є ладки, — сумно було дивитись: дитина мов неживенька, а вона з нею грається... Як же твереза, то зроду не підійде до дитини, не гляне — біжить геть. Ми вже ту безталанночку молочком напували.

Одного разу, як не пустили Насті два дні, чи що, господи! Билась вона, кричала, наче її гарячим залізом пекли: "Ой, пустіть мене, пустіть! Або з мене голову здійміть! Змилуйтесь! Мучите мене нащо й про що? Я п'яниця вічна... Помилуйте мене, пустіть! Уп'юся я, своє лихо засиплю... А в тверезої — лихо обік мене сидить, лихо мені в вічі дивиться!"

А пані все не велить пускати та жалкується столовникам: "Які сі люди п'яниці! Мабуть, вони вже іншу істоіу мають, не таку, як у нас... Гляньте — молодесенька, а вже впивається! Ледащиця, та й годі!.. Пхе! А дитя своє зовсім занедбала, — пропадає дитя".

А вони вже їй на те: "Страх! У цих людей ні сорому, ні совісті, ні душі десь немає!"

Да так і судять собі, смачненько вечеряючи або так бавлячись.

XIII

А дитинка тихо дійшла... одного ранку приходжу я її попестити, нагодувати; входжу — у хаті темно, бо надворі нахмарило, далеко грім одгримує, вітерець заліг десь, тиша...

Входжу, дивлюсь, а дитинка вже очицями поводить. Я до неї кинулась, перехрестила. Воно зітхнуло разочок, і душечка її одлетіла... Ні Чайчихи, ані Насті не було дома. Я дитинку обмила, прибрала, стіл заслала і на столі її положила. Збігала — свічку купила, засвітила в головках... ручечки їй зложила...

Прийшла Горпина, перехрестила, поцілувала холодну онучечку і довго стояла над нею, довго. Прийшла й Настя, весела й п'яна.

— Що се таке? — каже. — Дочка моя вмерла? Дочко, дочко малая! Рученьки мої холоднісінькі! Личенько моє прив'яле! — сама бере її за ручечки, цілує, у голівку цілує. — Яке ж німе! Колись-то квилило тихенько — тепер німе... Так отее ти вмерло?.. Добре, донечко, добре! Їй же богу, добре!

А сама слізьми обсипається, наче й горює, й радіє чогось разом.

Коли схопиться хутенько:

— Горілки треба, горілки! Люди будуть: ховати доню прийдуть!.. Чи прийдуть же? Що ж? Все треба горілки... Побіжу!

І побігла, і до ночі не верталась. А ми тут розгорили труночку, прибрали, зіллячком уквітчали. Уночі Настя вернулась. Знов дитину за ручечки брала, знов у голівку цілувала. Коло труночки й звалилась, і заснула, і все: "Добре, добре, їй же богу, добре!" Все те слово промовляла.

А вранці прокинулась, побачила труночку, — іздригнулась, збіліла.

— Умерла! — промовила, наче вона того й не знала, забула. До дитини, а я її одводжу:

— Насте! Насте!

— Пустіть! — гримнула. — Нехай подивлюсь! Я ще не бачила її досі, до самої смерті її...

Дивилась-дивилась, якось тихшала все, ніби сумирялась, та й вийшла з хати.

Ми й поховали дитинку — її не було; а потім, як уже прийшла, — прийшла того вечора твереза і біла-біла, стомлена така прийшла, — нічого в нас не питала... Після сього ще гірш запила.

XIV

Не день же й не два таке життя велось... матінко, два роки! Коли Настя разом покинула пити, нікуди й кроку з двора не йде; а сама така тривожна! В лиці міниться, здригається, труситься, — от начеб вона собі смерті чи... волі ждала! Питаю — мовчить. І так три дні. На третій день увечері промовила слово: "Обманив!"

— Насте, голубко, — кажу їй, — що тобі таке? Скажи ж мені, моя безталанна!

— Що мені зробити? Я піду до його, піду... Або я його з світа зведу, або сама зійду. Він мене впевнив, що в понеділок волю пришле... Піду, піду, хоть задушу його... Може, полегшає. Вирвалась у мене з рук та й побігла. Я за нею, сама старій кричу: "Лихо, горе буде!"

А стара тільки головою кивнула, ніби й не ждала іншого.

Біжу я та кричу: "Насте, Насте! Пожди мене! Я з тобою хочу йти... Я тобі поможу у всьому".

Не слухає, біжить. Мусила я додому вернутись.

Нема Насті до ночі; нема уночі; не прийшла і вдень. Посилала пані шукати. Шукали ми, не знайшли.

Коли так, на другий уже день, в обідню добу, іде вона і два москалі її проводять.

Кинусь я до них:

— Голуби мої сизі! Що ви з нею робитимете?

— От баба здуріла! Певно, всі ви дурного роду! — каже мені сухенький, жовтенький москалик, розмахуючи бумагою. — От і ся, — на Настю показує, — тут їй воля, тут би їй вибрикувати, а вона останній розум згубила.

— Яка воля? — питаю, не розуміючи.

— А вже ж вільна буде! От яка!.. Вже порішили. Який панич гарний за неї просив!

А другий москаль:

— Еге! За стару не попросять! Пропадай стара!

І жартують такеньки межи себе. А Настя йде біла як хустка, ні журлива, ні весела, — от мов з каменю.

Вибігла Чайчиха. Кажу їй — віри не йме і слухати не хоче. А пані перелякалась: то за тим знайомим шле, то за другим, плаче, ради просить, жалкується. А ми чекаємо — ждемо: чи смерть, чи воля бідолашним буде. Колотилось в нас такеньки аж тиждень. Зовсім уже порішили, що ми вільні, а все пані пускати нас не хотіла — та мусила вже.

От як зібрали нас в останній раз та об'явили, що ми всі вільні, у руку бумагу дали, вийшли ми за ворота панські, — як заригає тоді Чайчиха!.. Ригає, ригає так, господи! Та тільки приказує: "Ой, світе мій, світе мій милий, світе мій красний!"

Зійшлися сусіди, товплються на улиці, оступили, поздоровляють нас, самі з нами плачуть, а нас умовляють.

А Чайчиха їм на те:

— Сестриці! Брати! Родина! — так-то вже величає їх! — Не бороніть — нехай поплачу! Я двадцять років не плакала!

І так вона вимовила, що всі знов дрібними сльозами вмилися.

Як я тоді на неї глянула, тоді я тільки й побачила, які в неї очі добрі, який усміх ласкавий, — наче то не Чайчиха передо мною мовчуца,

понура... А далі як схаменулась вона, як глянула на дочку, охмурніла і осмутніла знов тяжко. А Настя стоїть, на всіх, на все дивиться та шепче:

— Я вже сьогодні випила, — шумить мені в голові...

А далі:

— Люди добрі! — простогнала. — Чи я вільна, чи я тільки п'яна?..

XV

Настина подруга давня, ота Кривошиєнківна, прийняла нас до себе в хату. Зібралось ще скільки добрих сусідочок туди до нас та радимось. Тільки Настя — як сіла в кутку, як схилила голову, — немов замерла так.

— Насте, — кличемо, — іди лишень до ради, порадимось.

— Голова болить! — одказала.

На другий день ще гірше вона занедужала; вже з того дня й не вставала. Танула вона як свічечка. Нікого не пізнає, дивиться страшно і все за голову себе хапає.

— Горить, горить! — каже.

На п'ятий день підвелась, хустки шукає, зривається ніби куди бігти.

— Насте, куди се?

— Горілки хочу!.. Піду! Піду!

Мати заплакала, — просить:

— Доню моя, схаменись!

— Пустіть мене, пустіть!

— Куди ж тебе пустити! Ти на ногах не встоїш... Ляж!

— То вбийте мене, вбийте! — крикне, ламлючи руки.

Положили її знов на ліжко. Почала, вона кидатися, почала стогнати, кричати:

— Я вільна, вільна!.. Ну, добре!.. І вільна, і п'яниця, і ледащо!.. Де ж мені прихилитись, де? Добрий хазяїн вижене: "П'яниця, ледащо, треба її з свого двору вигнати!" — скаже і вижене... і добре зробить.

К ночі вже з сили зовсім вибилася, — тільки стогнала стиха та просилась:

— Не женіть мене, не женіть, — нехай я хоч трохи одпочину! Матінко, я ж ваша дитина, — не женіть!

Усе їй привиджується, що її женуть. І дитину свою згадувала.

— Сховайте, сховайте мою дитину, — шепче, — вона вже давно вмерла!

Так опівночі піднялась на ліжку...

— Зима люта! — вимовила. — Куди ви мене женете?

І впала...

Се вже її останнє слово було...

ДВА СИНИ

М.О. Максимовичу

I

Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини. Треба мені заробляти, треба своїх діток годувати. Не справлюсь сама. Те продала, те продала — усе попродала. Важко нам, убогим, своє добро збувати, що воно в нас кров'ю обкипіло!

Збула... Клопочуся, бідкаюся — з ночі до ночі. Ніколи разд і діточками втішатись...

А дітки ростуть, уже й в'ються коло мене і щебечуть— мої соловейки.

II

Андрійко був у мене повновидий, ясноокий, кучерявий;

веселий був хлопчик, жвавий. Було, за день добре мені впечеться своєю пустотою, а ще лучче розважить. І посварюсь, і поцілую його. Він був старшенький.

А що вже Василько, — тихий, сумирний: і в хаті не чуть, і на дворі не видно. Був якийсь задумшливий змалку: чи те, що він у таку тяжку годину народився, хутенько після мого чоловіка, чи таку вдачу йому бог дав.

Андрійко село оббіжить, — вернеться червоний, сміючися, пустуючи; а сей, гляди, під хатою де-небудь сидітиме: землю пересипається або зілля всякі вишукує; розкопує щось — робачка вигребе або метелика вловить, — дивиться, думає... Гукне Андрій, він увесь здригнеться. А

коли, то, було, ляже в садку та цілісінький день і пролежить нерухомо, мов прислухається до чого.

— Що се задумався, сину? — спитаю.

— Який сей світ великий, нене!

Ще хлоп'ям був, приземком, а всі вже зілля знав; і як зветься, і де й коли процвітає, і яким цвітом, і коли пташки у вирій одлітають, і коли прилітають з вирію — усе він теє знав.

— Се йому так бог дав! — було мені кажуть люди. — Не хайте його, — се йому так бог дав!

III

Ото, було, тими вечорами довгими осінніми, як вже стомить мене робота, — заберу обойко до себе на коліна та почну на добрий розум навчати: як вмію, так і навчаю. Розказую їм і про те, і про друге — толкуюся з ними. Отже, мій Андрійко хутко і заскучає; так він і вариться: очі собі тре, і позіхає, і зітха. "Пустіть вже, мамо!" — проситься. А скоро пустив, — чого не загадає! І гомонить, і пустує, поки й сон зможе. А Василько буде хоч цілечку ніч тую довгу ізо мною сидіти, мене слухаючи та мені в вічі пильнесенько дивлячись. Поснемо. Вночі прокинешся — не спить Василько мій.

— Сину! Чому ти не спиш?

— Так... не хочу!.. Чого, мамо, ніч темна-невидна?

— Так бог дав, дитино, що темно уночі... Спи, — кажу йому, — спи!

Він і змовкне... Тільки довго ще невpokійно vorочається.

Було, як місяць у віконечко засвітить, Василько дивиться, очей не зводячи. А я од людей чула, що недобре, як на сонних дітей місяць сипле промінням, — то й укриваю, було, їх і наказую Василькові: "Не дивись, Василечку, на місяць, — не годиться!" Він і зітхне... То вже вряди-годи упаде така нічка, щоб він спочив тихим духом, або зовсім нема йому сну, або ж сни непокійні сняться.

Андрійко не такий. Уже зоря зайнялась, вже й сонечко зійшло, а він міцним сном висипається, розкидався-розгорівся... Як його звечора трудно упорхати, так і піднять уранці. А прокинувся він, мій пустунчик, — і гуком його в хаті аж сохи движать! Ну бігать, гомоніть, гайнувати, аж усе піде жужмом! А само таке радеє, веселе, миле!.. Де то вже, хоч жалко, не жалко, а треба впинить: і пострахаєш, було, і покрикнеш на його...

Василько меншенький, а навчає старшого брата. Андрійко скорий був, палкий, як іскра, — то, було, тричі на день і більш посвариться з дітьми на улиці, а то й поб'ється за яку пустоту.

— Андрійку! — каже тоді Василь, — а що ти невеселий?

— Бивсь, от що!

— Ото-то й бачиш, Андрійку, що за твою пустоту тобі й не минулось; а якби ти не заводивсь, то й не смуткував би тепер, і не стидно б було, що тебе попобито!

А Андрійко йому своє:

— І так сидіть нудно!

Та знов югне з хати — і слід загув!..

Тихий був Василько, розсудливий. Хто його й на розум добрий наставляв, господь його знає! Чи піде, було, чи не піде до товариша, вже й повернувся, вже й дома: не засидиться, не заграється ніде. Так і зріс на самоті, сам із собою. Не говіркий був, не смішливий. У кого вже він вдався такий!

Андрійко, то всіх дівчат у селі знає. Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке. Сей же, як до чого став, — і очей не зведе, і думки ні на що не зверне — уся душа його в роботі.

IV

Діти мої, діти мої!

Пройшла в нас чутка — некрутчина сього року буде. Як я почула, наче мене холодом обняло. Поглянула на своїх парубків — що то за хороші, за молоді, боже мій добрий! Одного ранку — бодай такого ніхто не оглядав! — сказано мені, що на черзі Андрійко у некрути...

Збираю останнє, споряджаю його... яково-то свою дитину на лихо, на біду виряджать! Хто того не знає, нехай же мене спитає!.. А він-то на моїх очах уже прив'яв... Де той погляд молодецький, де усміх веселий!

Чи мені ж те оповідати, що не одна нянька стара хлопцеві серденько слізьми в'ялила? Плакали і молоді очі за ним, за його гарною вродою! Любо він пісні виспівує, було, ясними зорями. Голос його по всьому селі розлягається. Отже, й виспівав собі дівчину любу та гарну. Літньої пори, тихими та теплими ночами, лежу, було, довго без сну, — думаю та горюю і чую, було, розмову їх тиху та любу... Сподівалась я невісточки, як ластівочки, собі на втіху... Пішла моя сподіванка слідом за некрутами!..

V

Казано в середу везти новобранців по обіді. Сиджу я та дожидаю тієї години, — коли вбігає мій Василько задиханий, блідий і за ним два чоловіки в хату.

— Паніматко! Спорядіть обох: пан звелів і Василя брати!

Я віри не йму їм.

— Не буде сього! — таки на їх кажу. — Адже ж пан сам людина божа!

-Ні, мамо, — промовить Василь, — так воно дійсне єсть, як вони тобі сказали!..

І всі мене вмовляють, а в мене серце наче замерло: і чую, що говорять, і бачу їх, а до серця ніщо мені не доходить.

VI

Виїжджали три тройки. Усе новобранці. За ними рід іде, проводить. Сіла й я між своїми синами, їду. Шлях мигтить, гаї та поля на очі набігають...

І так мені сталося, наче я дитина мала: не розумію нічого, не знаю, не пам'ятаю. Тільки як гляну на дітей, то страшно стане.

Приїхали до прийому, повели їх, а ми стоїмо, ждемо. Мене мов сон хилить, та будять мене — хто плачем, хто риданням. Перших вивели моїх... Господи, боже мій! Ти ж у нас великий, ти ж милостивий! Лучче б я у землю поховала їх обох!..

VII

Привели мене у темну якусь хатину — землянка, чи льох, чи що воно таке, не скажу. Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний, під щетиною увесь, як їжак. Се буде їх старший, дядько...

Кланяюсь, прошу: "Не оставте ласкою вашою, добродію, і моїх синів!"

Даю йому, що змоглась, грошенят, а то полотна і на діток дещо...

— Не журись, старушка! — прохрипів. — Трошки ваші синки поскучують — без того не можна в світі, а там злюбиться: молодці будуть, от як і я, приміром кажучи!

Поглянула я тоді спільна на його: червоний, обдугий якийсь він, очі в його якось померхли... Боже ж мій! А мої сини, мої голуби сизі! Що у їх душа тепереньки свята, і погляд ясний, і любі обличчя квіткою процвітають!..

VIII

Попрощалися. Провели мене діти за місто... От іще й досі, як вибереться літом день гарячий, душний, то й згадаю собі те прощання наше: от ідемо містом... позачинювані будинки, запиняні вікна скрізь; за містом соснина темна, далека заступила шлях піскуватий; суне перед очима по піску рипливий віз, на небі сонце пекуче...

IX

Зосталась я сама-самісінька, недугуючи. Ні сну мені, ні одпочинку. Роблю через силу, нічого не знаю, не чую...

Минає рік, і другий, і п'ятий...

Обняла мене мов хмара чорна; тільки й світяться мені, як дві зіроньки темної ночі: то дітоньки мої!

По різдві сиджу я одного вечора, так уже у пізні лягови, пряду... Надворі завірюха, аж у вікна б'є, і світло мигтить...

Коли — стук-стук! Одчиняю — Василь!

— Василечку, синочку мій! А Андрійко де?..

— Нема вже, мамо, Андрія! Ліг Андрій, мамо, та й не встане вже!..

А я наче знала: я його щодня в бога, щоночі оплакала!.. А жити б такому та жити! На виріст, і на силу, й на личко у батька удавсь: отже, за батьком і на той світ погнався!..

— Зстаріли ви, ненько!.. Як вам тут жилося? Нужди прийняли?..

— А так мені жилося: устаю — плачу і лягаю — плачу, так мені жилося!

-Я, мамо, до вас умирати прийшов!..

Придивлюсь до його, — лишенько моє!.. Воно й молоде, та вже надломлене!..

— Синочку мій! Бодай би я не діждала твого слова почути!

Отже, то щира правда була, що він сказав. Тане й тане мій Василько як свічка. Полежав, похирів — та навесні й переставився. Де йому й жити було! Воно й росло так, аби слава, а тії виправки та походи силу з його усю вибрали...

— Не на те народивсь, моя мати, щоб мені людей на війні тратити! — було каже. — Не для таких, як я, війна, й войовник з мене не жвавий!

Як уже в тяжкому недугу лежав, то все, було, дума та дума, та дума собі.

— О боже, боже! — заговорить. — Який у тебе світ красний! А я й не наживсь у світі, а я й не навчився, а я й не знаю нічого!..

І в останню годину промовив:

— Не жив я, мамо, на світі! Тільки збирався жити!.. Молоде, то як косою скосило... А я залилася...

Х

Тільки мені й потіхи, що коли присняться мої дітки.

Та все сняться вони маленькими, а парубками ніколи не присняться.

І як живі вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби по хаті бігає та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько над квітами та зіллям сидить, задумався...

Прокинувся... пусто! Робота дожидає; треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько...

Живу... Дивлюсь, як хата валиться; чую, що й сама я пилом припадаю... якось дурнішаю, якось туманію, наче жива у землю входжу...

НЕ ДО ПАРИ

І

Як не живи, а лихо не мине. Так уже нам Бог дав, така вже доля наша...

Була в мене небога; при мені вона й зросла, бо сиротою залишилася змалечку. Я й батька, і матір її поховала й оплакала; я й її розуму навчала і добра її гляділа. У неї була й хата славна, і селитьба, і скрині такі на колесах, що, було, перешилишся та й дна рукою не достанеш.

Живе вона в мене веселенька собі, а хороша!.. Така чорнобрива, та ясноока, та уста рум'яні, та станочок стрункий. А що весела була, та жартівлива!

І хазяйка з неї добра, роботяща. Як дійшла вона літ своїх, то я без клопоту хліб їла: вона й зробить усе, й доглядить усього, і обміркує все, і хату мені звеселить.

II

Живемо ми отакеньки приятельсько собі та любо. Коли разом я помічати стала, що Парася щось сама собі думає та думає. Голосно словця не скаже, весело не засміється, не гляне. І змарніла трохи.

Мені вона не признається, а я не питаю. Ходила вона і на вулицю, і на вечорниці. Іде, було, й скаже: "Тіточко-голубочко! Я піду до дівчат", або там куди; а тепер уже випурхне з хати, не питаючи мене.

III

Одного вечора вернулась вона така тиха, а весела; хоче ніби щось мені сказати і не каже.

— Що, Парасю-голубонько, що тобі доброго трапилось?

А вона все варується мені сказати, тільки гляне та зчервоніє. А я все наполягаю: скажи та скажи!

Вона встала й говорить тоді:

— Я, тіточко мила... Я вже хутко заміж піду.

— Боже тобі поможи! Нехай Мати Божа щастя-талан дає!

Питаю, за кого вона думає...

— За Семена Палія.

— Ох, дитино моя! Чи то ж до пари? — кажу.

— До пари, до любої вподоби! — одкаже мені гордо.

IV

А Семен Палій той був на все село чудний та дивний. Багатир був, а жив, як убогі люди живуть. Він, було, не придбає, а втеряє, ярмаркуючи. Чи він продає, чи він купує, то все не на користь собі, усяке його ошукає, аби хто схотів. Не те, щоб він був так собі: розумна в його голова була, і словом він, було, впоїть тебе, як медом; а проте дивний, якийсь дивний з його чоловік був. Таких людей я й не бачила. Було, іноді на його ніби щось найде: лежатиме цілісінький день у городі, наче недужий, або ніч проблукає по степу, по полю. Хто його знає, що йому!

V

От я й викладаю все тее небозі. А вона... звісно вже, що дівчина не вважає ні на віщо, полюбивши. Любить, то вже любить. Хоч і знає, що буде недоля, та не боїться, — про свою долю байдуже!

Радила я й просила. Вона плакала, слухаючи; а до Палія Семена душа її, як той метелик до вогню — не одженеш, не зупиниш. Що мені робити? Не зважилась розлучати, поблагословила.

VI

Та й сама радувалась, дивлячись на життя їх, миле та любе. Прийду, було, до них у гостину — сидять укупці. Що ж то за щасливі! Що ж то за хороші! Як я до його придивилась, прилюбила, моя матінко, — то він мені за дитину рідну став. Такий у його погляд був, така мова, така краса, що рідне тобі, та й годі!

Прибіжить, було, Парася до мене на хвилиночку... Господи, яка весела, яка щаслива!

— А що, Парасю?

— Та добре мені, тіточко-сердечко, добре мені! Любить він мене дуже. І кроку від себе не відпускає; все просить співати. "Сідай коло мене, співай мені, пташко, співай!" От я й співаю, а він слухає та дивиться мені в вічі... Що то за очі Господь йому дав!

— А хазяйствечко як? — питаю.

— Та й хазяйствечко нічого тепер. Добре, все добре. Я вже так порядкую, так годжу йому!.. А він, тіточко, він усе не дає діла робити, їй же богу!.. Пораюсь там коло печі або що, а він: "Чого се так довго, Парасю?" — "Та я для тебе, голубе, щоб ти смачніше з'їв". — "Байдуже, — каже, — мені про те, серденько! Ось іди, сядь коло мене та обійми, та будемо говорити, як у світі жити, як люди живуть у світі..." І як почне він, тіточко, розмовляти, то я й позабуваю все, що там розпочала робити і що до чого. Схаменусь, то аж сором, яка з мене господиня... Тепереньки я вже розумніша стала, пораюсь, мию, шию... А він, дивлюсь, і осмутніє, і похмурий такий стане, і не їсть, не п'є нічого. А я прошу, а я прошу: "Та

хоч покуштуй, та хоч губою приторкнись! Воно добре, неабияке". — "Де ж не добре, коли ти своїх ручок доложила, та ще й думок", — ніби сміючись із мене, говорить. А я його цілувати, — тоді він ізнов веселий.

VII

Я, було, радію, слухаючи того її щебетання. Не було й гадки, щоб усе те щастя у велике лихо повернулось. Хоч Парася вже не вчащає до мене, як перше, та я все думаю: "Се того, що вона там собі у щасті та в розкоші". Сказано: "добре дядькові — то й Бога забув!"

От якось я зібралась та й пішла до них у неділю. Хата зачинена. Я тоді в садок і бачу — сидять вони вкупці, тільки чогось обойко невеселі; сидять собі мовчки.

А садок у них по горі зеленів аж до самісінької води. Попід садком річка широка в берегах іде. По тім боці жита половіють; чутко — млин меле, і чуєш, і бачиш — шумлять і хиляться верби на греблі, і на все благий вітерець тягне...

Вони під грушею сидять. Він дивиться кудись далеко, а вона на його. Підходжу — обоє жахнулисьь.

— Боже поможи! Здорові були!

— Просимо!

Вітають, говорять; а все мені здається — щось не так воно, як перше було.

Посиділа я в них та й додому беруся.

— Проведи ж мене, Парасю, — говорю їй.

Вона й пішла мене проводити.

— Парасю, — кажу, — чого се ви такі сьогодні? Що вам таке?

А вона:

— Нічого, тіточко, їй же богу, нічого!

І не сказала. Так ми й попрощалися.

Іду я собі та все думаю: "Чого вона така неспокійна стала? Що там у них коїться? А може, — думаю, — посварилися трохи? То й помиряться мої голуб'ята".

VIII

І жду я її, жду, а її нема. Хоч коли на роботі й побачу, то на хвилиночку.

— Чому не прийдеш, не одвідаєш?

— Прийду, прийду, тіточко!

А сама все не йде, і вбачаю — марніє та й марніє Парася моя.

Іду я знов до неї. А зима вже морозами кріпкими укріпила. Приходжу — вона в печі розпалила, а сама сидить на долівці — і голову схилила, і руки опустила. Чи жива, чи не жива?.. "Ох, побила мою Парасю лихая година!" — думаю.

— Парасю! — кажу.

Тоді вона звелась і стала, блідая й понурая.

— Скажи мені, дитя моє, скажи свою пригоду!

Вона мовчить та на полум'я дивиться. А я прошу, я прошу й плачу. Вона все тільки на те полум'я дивиться. І довго я просила, а вона дивилась; а далі, обертаючи до мене голову:

— Чоловік не любить! — промовила.

— Як не любить, Парасю? Бог із тобою!

— Не любить! — вимовила, та так з душі якось вимовила, що одразу я віри поїняла. — Перше любив, тепер не любить.

— Що ж, він тебе обижає? — питаю. — Може, б'є?

— Ні, не б'є, не обижає — тільки не любить: не гляне, не пожалує, не всміхнеться...

— Що се вам сталося? — говорю.

— І сама не знаю, — каже. — Я годила йому, я любила його, та доля моя така!

— Може, за що угнівався на тебе?

— За що? Хіба я не слухаю? Ото, було, уліті як сидимо в садку, він мені показує: "Дивись, яка вода чиста! Як у очеретах гуде, — слухай!.." То я спершу, було, не дивлюсь, не слухаю — не хочу. "Лучче я тебе поцілую!.. — було, кажу йому. — Що мені там дивитись?" Бачу, що він здвигає брови, то я вже потім і прислухалась, і придивлялась, начеб-то зроду того не бачила, — йому на вгоду. Знов, умер тут отой Лисенко, та вдова продавала худобу, — я просила його: "Купи! дешево купиш у неї". А він мені: "Сирітським добром забагатіти хочеш, Парасю!" А я йому

доводжу, що все одно куплять люди. "Та не ми!.." Бачу, що йому слухати теє чогось гірко, я й замовчала собі... Ні, тіточко, я його слухала, та се вже мені таке щастя!..

ІХ

А тут саме він увійшов у хату. Зняв шапку, привітався, а сам гордий та похмурий.

— Змерз! — каже.

Як схопиться Парася!.. Дмухає на огонь, і кожух його струшує, і в'ється, як горлиця, коло його.

А він — такий хороший, я й не бачила його, здається, таким, — простяг, гріє руки над полум'ям червоним. А як Парася навернеться на його очі горді та смутні, одвертає од неї очі...

Хотіла я щось порадити, сказати, та не сказала нічого, — пішла собі додому.

І скільки вже я раз хотіла до них піти, та як згадаю — не піду. Як згадаю, що стояв він гордий та спокійний такий, матінко!.. Ні, не піду! Вже не допоможе.